

A large white circle is positioned on the left side of the cover, partially overlapping the text. Inside the circle, the number '47' is written in a teal color above a horizontal teal line, with the year '2022' written in teal below the line.

Historia Aperta

47

2022

Historia 47/2022 Aperta

vydavatel / publisher

Univerzita Hradec Králové / University of Hradec Králové

Adresa / Address

Historický ústav Filozofické fakulty Univerzity Hradec Králové

Rokitanského 62

500 03 Hradec Králové III

e-mail: historiaaperta@uhk.cz

web: uhk.cz/cs/filozoficka-fakulta/veda-a-vyzkum/odborne-casopisy-ff-uhk/historia-aperta

zkratka časopisu / journal shortcut: HA

Historia aperta

47/2022

© Univerzita Hradec Králové, 2022

Tisk Petr Brázda, Břeclav

ISSN 2788-0702 (print)

ISSN 2788-0710 (on-line)

MK ČR E 21784

Vedoucí redaktor / Editor-in-chief

Zdeněk Beran (Univerzita Hradec Králové / University of Hradec Králové)

Redakční rada / Editorial Board

Petr Čornej (Univerzita Karlova / Charles University), **Vratislav Doubek** (Univerzita Karlova

/ Charles University), **Ondřej Felcman** (Univerzita Hradec Králové / University of Hradec

Králové), **Martin Holý** (Akademie věd České republiky / Czech Academy of Sciences), **Tomáš**

Hradecký (Univerzita Hradec Králové / University of Hradec Králové), **Jiří Hutečka** (Univerzita

Hradec Králové / University of Hradec Králové), **Petr Grulich** (Univerzita Hradec Králové /

University of Hradec Králové, Muzeum východních Čech / Museum of Eastern Bohemia),

Bohumil Jiroušek (Jihočeská univerzita v Českých Budějovicích / University of South Bohemia in

České Budějovice), **Jiří Kubeš** (Univerzita Pardubice / University of Pardubice), **Jan Květina**

(Univerzita Hradec Králové / University of Hradec Králové, Akademie věd České republiky

/ Czech Academy of Sciences), **Jiří Němec** (Masarykova univerzita / Masaryk University),

Jaroslav Pažout (Technická univerzita v Liberci / Technical University of Liberec), **Veronika**

Středová (Univerzita Hradec Králové / University of Hradec Králové), **Martin Veselý** (Univer-

zita Jana Evangelisty Purkyně v Ústí nad Labem / Jan Evangelista Purkyně University in Ústí

nad Labem), **Jana Vojtíšková** (Univerzita Hradec Králové / University of Hradec Králové)

Historia aperta je odborný recenzovaný časopis věnovaný výzkumu v oblasti historie se zaměřením na české země a (středo)evropský prostor. Časopis vydává Univerzita Hradec Králové dvakrát ročně v elektronické i tištěné podobě. Periodikum navazuje na tradici časopisu Východočeské listy historické založeného roku 1996, který si během několika let našel své místo mezi odbornými historickými časopisy České republiky. Současná podoba časopisu reflektuje principy otevřené vědy a promítá se i do nového názvu periodika, který byl redakční radou přijat roku 2022 a odráží také otevřenost vůči internacionální komunitě historiků. Vítány jsou odborné texty interdisciplinárního charakteru, včetně Digital Humanities. Posláním časopisu je publikovat odborné studie, materiálové statě, recenze a podávat zprávy o aktualitách z prostředí současné historické vědy. Vedle češtiny je časopis otevřen příspěvkům v angličtině, němčině, polštině a slovenštině. Publikáční etika časopisu vychází z Etického kodexu Výboru pro publikační etiku (COPE). Všechny články v tomto časopise jsou publikovány pod licencí Creative Commons.

Historia Aperta is an open-access academic peer reviewed journal focused on the history of Czech lands and (Central) European region. It is published twice a year by the University of Hradec Králové in both online and print versions. Prior to 2022, this journal appeared under the title Východočeské listy historické. While highly respected in Czech academic circles since its founding in 1996, the editorial board changed the periodical's name to Historia Aperta to reflect their commitment to providing an open international forum for the global community of historians. The journal publishes expert and interdisciplinary papers, particularly those related to Digital Humanities, with a mission to present scientific articles, primary sources (material articles), reviews, and news concerning the historical discipline. Besides Czech, the journal accepts articles in English, German, Polish and Slovak. The ethics statement of the journal is based on the Code of Conduct guidelines of the Committee on Publication Ethics (COPE). All journal papers are published under the terms of Creative Common License.

Obsah

Dva soudy profesora Vrzalíka. Kolaborant, nebo oběť komunistické justice? <i>Jiří Plachý</i>	7
Vzdělanci mezi dělníky. Reflexe sociální otázky v letech 1845–1849 na příkladu vývoje myšlenkového světa a politického osudu dvou knihtiskařů (Stephan Born a Karl Scherzer) <i>Jakub Raška</i>	31
Štefan Butkovič a Technické múzeum v Košiciach <i>Miriama Filčáková</i>	62
Vzdělávání učňů na odborném učilišti OEZ Letohrad v letech 1951–1958 <i>Martin Vychytil</i>	82

Dva soudy profesora Vrzalíka. Kolaborant, nebo oběť komunistické justice?

JIŘÍ PLACHÝ

Abstrakt | Abstract

Studie přibližuje životní osudy jednoho z průkopníků českého fašistického hnutí a představitele prvorepublikové Vlajky Jana Vrzalíka (1904–1971), který se v první polovině války snažil veřejně angažovat i v rámci protektorátní politické scény. Během poválečné retribuice však nebyl shledán trestně zodpovědným. V roce 1959 byl zatčen a následně odsouzen za protistátní činnost k nepodmíněnému trestu, z něhož si část odpykal ve vězení, přestože byl v té době již úplně nevidomý.

The study presents the life story of one of the pioneers of the Czech fascist movement and a representative of the First Republican Vlajka, Jan Vrzalík (1904–1971), who in the first half of the war tried to engage publicly in the Protectorate political scene. However, he was not found criminally responsible during the post-war retributions. He was arrested in 1959 and subsequently sentenced to an unconditional scene for anti-state activities, part of which he served in prison, although he was completely blind at the time.

Klíčová slova | Keywords

Jan Vrzalík (1904–1971); český fašismus; Vlajka; Národní výzva; Národní akční komitét; retribuce; političtí vězni komunistického režimu

Jan Vrzalík (1904–1971); Czech fascism, Flag, National Appeal, National Action Committee, retributions, political prisoners of the communist regime

Jan Vrzalík byl výraznou postavou meziválečné krajní pravice. Vystudovaný historik, který svůj profesní život zasvětil obhajobě pravosti Rukopisů, se již jako student angažoval ve fašistickém hnutí a stal se jedním ze zakladatelů Vlajky, kterou pak v letech 1934–1936 vedl.¹ Krátce po okupaci sice tuto organizaci opustil a stal se kritikem jejího vedení, své politické názory však nezměnil.

¹ Jan Vrzalík je zmiňován v naprosté většině prací věnovaných dějinám české meziválečné krajní pravice (Srov. např. Milan NAKONEČNÝ, *Vlajka. K historii a ideologii českého nacionalismu*, Praha 2001.) Výhradně jeho osobě se zatím věnoval v podstatě jen Milan Ducháček v popularizačním článku (Milan DUCHÁČEK, *Obránce národního palladia. Fixní idea Jana Vrzalíka*, *Dějiny a současnost* 33, 2011, č. 3, s. 24–27.) a studii věnované jeho literární činnosti ve 30. letech [Idem, *Stovražda oslí čelistí. Satiry českých národovců na Rukopisy královédvorský a zelenohorský (pokus o kontextualizaci a žánroslovné ukotvení)*, in: *Rukopisy královédvorský a zelenohorský v kultuře a umění*, Praha 2019, s. 311–329.]. Tato studie je věnována především okolnostem poválečného prošetřování jeho politické činnosti ve „velké“ i „malé“ retribuici a politické perzekuci ze strany komunistického režimu, které byl vystaven v letech 1959–1960.

Fašistický revolucionář

Narodil se 25. ledna 1904 ve Zlíně, v dělnické rodině Františka Vrzalíka a Marie, rozené Machaňové, jako čtvrté ze sedmi dětí. Měl dvě sestry a čtyři bratry, z nichž jeden žil později v USA. Po vychození obecné školy ve svém rodišti nastoupil v roce 1915 do primy Arcibiskupského gymnázia v Kroměříži. Tento „utrakvistický“ (ve smyslu česko-německý) ústav měl umožnit získat vzdělání chlapcům z chudých rodin a vychovával především budoucí katolické kněze. Až do roku 1910 byl v podstatě seminářem a teprve v roce následujícím získal status veřejného gymnázia.² Charakter přípravy k teologickému studiu zde však přetrvával i v letech, kdy jej navštěvoval Vrzalík. Teprve roku 1919 získala škola čistě český ráz. V roce 1921 byl však Vrzalík, jak sám později uvedl, z „politických“ (a blíže neobjasněných) důvodů nucen přestoupit na kroměřížské české státní gymnázium, kde o dva roky později úspěšně složil maturitní zkoušku. Již jako gymnazista byl vášnivým obhájcem pravosti Rukopisů. Na podzim roku 1923 se zapsal ke studiu historie a češtiny na Filosofické fakultě University Karlovy v Praze. Na historii patřil k žákům profesora Josefa Pekaře. Z češtiny v průběhu studia přestoupil na geografii.

Jak bylo v úvodu zmíněno, již jako vysokoškolský student se začal angažovat ve fašistickém hnutí. Podle svého vyjádření byl někdy od roku 1924 (možná i dřív) členem a později i funkcionářem organizace Českoslovenští fašisté³, která se v březnu 1926 stala jedním ze zakládajících subjektů Národní obce fašistické (NOF). Každopádně, když 7. října 1925 vzniklo Fašistické studentské sdružení, patřil k jeho zakladatelům. Velmi aktivně v té době také působil při šíření fašistických myšlenek mezi studenty v různých regionech republiky.⁴ Ve svém životopise o tomto období (ve třetí osobě) napsal: „*Politicky uplatňoval se už od počátku svých vysokoškolských studií. Při jeho příchodu do Prahy podléhala studentská mládež z největší části ideologii komunistické, proti níž vystupoval se vší rozhodností. Pracoval proti této ideologii jak ve studentské kolonii na Hradčanech, nejmocnější to doméně studentstva komunistického, kde poprvé vyhrál r. 1928, kdy byl obrovskou většinou studentstva zvolen předsedou, načež pak byl volen ještě dvakrát. První průlom do marxistických posic ve studentstvu učinil r. 1926, kdy byl předsedou Fašistického studentského sdružení. Nejenomže zlomil teror prováděný marxisty ve studentstvu, pokusy o rozbíjení schůzí marxisty byly krvavě odrazeny a nacionalistické studentstvo si zajistilo volnost projevu, ale také byli marxisté vypuzováni ze studentských organizací, které byly ovládnuty nacionalistickými*

2 https://cs.wikipedia.org/wiki/Arcibiskupsk%C3%A9_gymn%C3%A1zium_v_Krom%C4%9B%C5%99%C3%AD%C5%BEi, dostupné k 5. 3. 2022.

3 V průběhu roku 1922 vznikly v českých zemích první tři větší fašistické organizace: Národní hnutí, Červeno-bílí a Českoslovenští fašisté. Od roku 1924 vzrůstaly snahy po sjednocení, které vyvrcholily 24. března 1926, kdy na slučovacím sjezdu v Kolíně vznikla Národní obec fašistická. (Ivo PEJČOCH, *Fašismus v českých zemích 1922–1945. Fašistické a nacionálněsocialistické strany a hnutí v Čechách a na Moravě*, Praha 2011, s. 23–42.) V rámci Československých fašistů byl Vrzalík, který tehdy bydlel ve studentské koleji na Hradčanech, členem tzv. „Rady sedmi“, tedy předsedou jedné ze sedmi místních organizací hnutí v Praze. (Státní oblastní archiv Praha, fond Mimořádný lidový soud Praha, karton 612, spisová značka Ls 6688/46.)

4 Ibidem. V noci ze 7. na 8. listopadu 1925 byl také poprvé zadržen policií pro vylepování fašistických plakátů. Znovu byl zatčen 17. března 1926 při schůzi Fašistického studentského sdružení, protože se jej účastnil ve stejnokroji, což bylo zakázáno. (Národní archiv Praha, f. Policejní ředitelství Praha II – všeobecná spisovna 1941–1950, k. 12863, signatura V 5964/3.)

studenty.“⁵ Podle pozdějších výpovědí Vrzalík obdivoval italský fašismus a měl podle Mussoliniho dokonce přezdívku „Vrzalini“.⁶

Sjednocenému fašistickému hnutí chyběl v čele charismatický vůdce. Výběr byl však poměrně jasný. V létě 1926 byl na zákrok presidenta T. G. Masaryka degradován a z armády propuštěn Radola Gajda, do té doby jeden z nejvýše postavených generálů a hrdina československých legií. Důvodem bylo mimo jiné neprokázané podezření, že připravoval státní převrat. Gajda však byl každopádně ještě před touto událostí považován za sympatizanta fašistického hnutí Červeno-bílých. V prvních dnech roku 1927 byl na sjezdu NOF zvolen do jejího čela.

Přestože právě takovou výraznou osobnost fašistické hnutí nutně potřebovalo, stalo se jeho postavení do čela NOF také důvodem k odchodu některých skupin „starých“ fašistů. Koncem roku 1927 opustilo stranické řady také Fašistické studentské sdružení pod Vrzalíkovým vedením. Důvodem bylo to, že: „*NOF byla ovládnuta policejními špicly [a] exponenty Hradu*“.⁷ Radikální studenti také nesouhlasili s tím, že se fašistické hnutí transformovalo do „klasické“ politické strany. V březnu následujícího roku z jeho členů vznikl Národní svaz mládeže a studentstva, v jehož čele stanul Jindřich Streibl.⁸ Ještě v únoru 1928 byl Vrzalík členem NOF, v pozdější době však tuto stranu pravděpodobně opustil.

Zakladatel Vlajky

S počátkem roku 1928 je spojena další významná událost ve Vrzalíkově životě, a sice založení revue nazvané Vlajka. Ta však měla v té době pouze jepičí trvání. Po pěti číslech (resp. třech číslech a jednom dvojčísle) přestala v polovině téhož roku vycházet. Na podzim následujícího roku došlo v souvislosti s omezením přístupu židovských studentů na polské vysoké školy k příchodu značného počtu cizinců na vysoké školy v Československu. V důsledku toho přesáhl podíl studentů hlásících se na Univerzitě Karlově k židovské národnosti osm procent.⁹ Nacionalističtí čeští vysokoškoláci zorganizovali pouliční protesty, které byly rozeznány policií. To dalo do pohybu další události na pravém okraji politického spektra.

Dne 7. března 1930 došlo k ustanovení politického klubu Vlajka.¹⁰ Současně bylo obnoveno vydávání stejnojmenné revue. Vrzalík byl opět uprostřed dění – jako jeden ze zakladatelů se stal výraznou vůdčí osobností nového hnutí. V následujících měsících

5 Ibidem. V roce 1927 se postavil do čela boje za zachování Hradčanské vysokoškolské koleje, která měla být zrušena. Následně byl v letech 1928–1930 třikrát zvolen do čela její samosprávy.

6 Archiv bezpečnostních složek Praha, Sběrka Správa vyšetřování StB – vyšetřovací spisy, archivní číslo V-4130 MV.

7 Krajský soud Praha, spisová značka Rt 498/91. (Jde o rehabilitační soudní spis z roku 1991, k němuž jsou přiloženy také soudní spisy sp. zn. 1 T 15/59 a Tr 475/68. Spis je uložen jako depozit Krajského soudu ve Státním oblastním archivu v Praze.)

8 Tomáš PASÁK, *Český fašismus 1922–1945 a kolaborace 1939–1945*, Praha 1999, s. 134.

9 V akademickém roce 1929/1930 bylo na UK zapsáno celkem 829 studentů hlásících se k židovské národnosti, zatímco o rok dříve pouze 478. Šlo o židy nejen z Polska, ale i z Maďarska, Rumunska, Litvy a samozřejmě také o československé státní příslušníky. V následujícím roce zůstal jejich počet stejný a v roce 1931/1932 dokonce vzrostl na 1 016 (9,23 %). Podíl studentů židovského vyznání byl samozřejmě ještě vyšší: 1929/1930 – 11,5 %, 1930/1931 – 13,6 % a 1931/1932 – 14,7 %. Protesty zorganizovali studenti lékařské fakulty. (Kol., *Dějiny Univerzity Karlovy. IV. díl*, Praha 1998, s. 27, 32, 603, 607.)

10 K založení Vlajky došlo v restauraci Písek na Žižkově. Formálně klub vznikl o necelý měsíc později, 30. dubna 1930. (I. PEJČOCH, *Fašismus*, s. 126.)

a letech okolo sebe Vlajka soustředila radikální nacionalistickou část českého studentstva i vysokoškolských pedagogů a aktivně se zapojila především do tzv. insigniády.¹¹

Po celou tuto dobu byl Vrzalík členem předsednictva Vlajky. Mezitím, po sedmi letech v roce 1930, ukončil studium a získal kvalifikaci středoškolského pedagoga. Následně absolvoval pětiměsíční náhradní vojenskou službu u pražského Pěšího pluku 5 „T. G. Masaryka“. Do civilu odešel jako vojín. Přechodně pak pracoval jako úředník Státního úřadu statistického a ve školním roce 1931/1932 působil jako profesor dějepisu a zeměpisu na Akademickém gymnáziu v Praze. Šlo však o dočasný „záskok“, takže se v létě 1932 ocitl bez práce. V následujících dvou letech pracoval pouze příležitostně. Do školské služby příliš nespíchal – odmítl místo na československém státním reálném gymnáziu ve slovenské Prievidze a následně i na měšťanské škole ve Velké Bystřici u Olomouce s tím, že musí zůstat v Praze. To byl v letech velké hospodářské krize docela přepych.

Rozhodně však nezahálel. Podílel se především na vydávání revue Vlajka. Do konce II. ročníku (březen 1931) byl jejím odpovědným redaktorem, od března 1933 vydavatelem a od listopadu téhož roku až do zastavení vydávání v lednu 1935 opět i odpovědným redaktorem. Přispíval i do pravického týdeníku Národní Republika, jehož vydavatelem byl Národní tábor československý. Jeho zakladatelé odešli v říjnu 1927 z řad Národní obce fašistické ze stejných důvodů jako fašističtí studenti pod Vrzalíkovým vedením a v únoru následujícího roku vytvořili vlastní organizaci.¹² Stejně jako on byli bývalými stoupenci Československých fašistů a nesmířili se s tím, že generál Gajda se z NOF snažil vytvořit „klasickou“ politickou stranu. Vrzalík byl nejpozději od počátku roku 1933 (ale spíš ještě před tímto datem) redaktorem a v době od července do října 1934 dokonce šéfredaktorem Národní Republiky.¹³ Je tedy zřejmé, že názorově zůstával i ve 30. letech fašistou, byť v opozici proti NOF.

Jeho jméno je v té době však spojeno především s obhajobou pravosti Rukopisů královédvorského a zelenohorského. Tato obhajoba, ohlášená na stránkách Vlajky v prosinci 1931 článkem „*Obnovuje se spor o rukopisy!*“ se stala jedním z ideových pilířů českého nacionalismu 30. let.¹⁴ Sám Vrzalík v roce 1933 vydal obsáhlý spis „*Poučení o nepadělaných rukopisech*“,¹⁵ vycházející z dřívějších vývodů profesora Františka Mareše, a výrazně se zasloužil o to, aby publikační činnost Vlajky v první polovině 30. let sestávala především z podobných apologií. On sám, jak prohlásil, v pravost rukopisů „uvěřil“ již jako gymnazista a z této pozice je také „bránil“. Přes zdání vědeckosti, kterou se snažil své práci vtisknout,

11 Jednalo se o spor o historické insignie mezi českou a německou univerzitou, který v listopadu 1934 vyvrcholil pouličními střety nacionalistických českých studentů s Němci a příznivci levice.

12 Marek SUCHÁNEK, *Organizace a aktivity českých fašistů na Moravě v letech 1922–1945*, Disertační práce, Filozofická fakulta Masarykovy univerzity, Brno 2010, s. 24. Dostupné on-line: <https://is.muni.cz/th/xr042/Disertace-SUCHANEK.pdf>, dostupné k 6. 5. 2022.

13 SOA Praha, f. Krajský soud Praha, sp. zn. Tk VI 1581/34. Národní republika navázala v roce 1923 na Hanáckou republiku, vycházející v letech 1922–1923. Časopis vycházel do října 1935, kdy byl úředně zastaven.

14 V roce 1932 došlo k založení Československé společnosti rukopisné, na jejíž činnosti se Vrzalík také podílel. Hlavním těžištěm jeho veřejných aktivit však byla Vlajka.

15 Nejprve vlastním nákladem, o rok později pak vyšlo II. vydání již jako I. svazek Knihovny kulturního odboru Vlajky. V roce 1936 pak spolu s Karlem Andrlíkem sepsal jakýsi výtah, určený pravděpodobně širší veřejnosti: „*Stručné poučení o nepadělaných rukopisech*“. Pod pseudonymem Petr Octavian Zamfirescu pak ve stejné době vydal v knihovně Vlajky „*satiru napsanou k padesátému výročí realistického spiknutí proti Rukopisům*“, nazvanou „*Oslí čelisti*“.

nepřipouštěl žádný stín pochybností – a tím také žádnou diskusi. Pro své potřeby používal jen argumenty, které se mu hodily, a bylo tedy předem jasné, jaký bude výsledek jeho „výzkumu“. Přesto takový způsob boje za pravost Rukopisů v určité části české společnosti rezonoval.

V čele Vlajky stál od jejího vzniku do roku 1932 Lubomír Kukla a následně pak Stanislav Nikolau. V květnu 1934 byl předsedou zvolen Slovák Jožo Hritz (Hric), avšak již v červenci předal vedení Vlajky Janu Vrzalíkovi. Výše popsaná činnost, tedy práce spojené s rukopisnými boji a angažovanost v politickém dění, byly hlavním důvodem toho, že před existenční jistotou spojenou s místem středoškolského pedagoga Vrzalík preferoval setrvání v hlavním městě. V letech 1934–1935 získal práci jako tajemník Československo-polské obchodní komory. To byl zřejmě důsledek orientace vlajkařů na Polsko, s nímž byly v té době oficiální vztahy Československa velmi chladné. Vlajkaři obdivovali Piłsudského, resp. Beckův autoritativní režim, a snažili se navazovat kontakty s mladou polskou politickou pravíci. Již v roce 1933 vlajkaři, včetně Vrzalíka, na pozvání polského vyslanectví v Praze navštívili Polsko. V dubnu 1934 pak uvnitř Vlajky vznikla tzv. Polská liga jako její autonomní součást.

Vlajka byla zpočátku ostře protiněmecká. Po Hitlerově nástupu k moci se však na jejích stránkách začaly objevovat názory k nacistickému režimu vcelku shovívavé. Vlajkařům na německém „Führerovi“ imponovala řada věcí – schopnost vypořádat se s opozicí, marxisty, zednáři a především Židy. V roce 1935 byl Vrzalík údajně zadržen při návratu z Německa s balíkem v Československu zakázaných nacistických tiskovin, které si přivážel zřejmě jako „studijní materiál“.¹⁶

Během Vrzalíkova předsednictví došlo také k další významné události. Jako jakýsi důsledek insigniády a radikalizace vlajkařů a jejich tisku bylo v lednu 1935 na půl roku úředně zastaveno vydávání revue Vlajka. Pomocnou ruku tenkrát nabídlo ideově spřízněné Hnutí za nové Československo, vydávající týdeník Národní výzva, který počátkem roku 1935 založil Bořivoj Weigert. Tato nezištná výpomoc mezi oběma „národoveckými“ celky skončila v roce 1936 jejich sloučením. Nový subjekt začal používat název „Hnutí za nové Československo – Vlajka“. Předsedou byl zvolen Vrzalíkův blízký spolupracovník Jindřich Streibl. Revue Vlajka začala znovu vycházet teprve na podzim roku 1937, avšak krátce po sloučení začal pod Vrzalíkovým vedením vycházet „dobový sborník Nové Československo“.¹⁷

V polovině 30. let se také členem Vlajky stal tehdy neznámý „věčný“ student medicíny Josef Rozsévač, používající pseudonymu Jan Rys. Díky svým schopnostem se brzy dostal do vedení – v roce 1937 byl již jeho tiskovým referentem. S Vrzalíkem, kterému tak ve vedení zůstaly na starosti pouze kulturní záležitosti, si příliš do oka nepadl. A antipatie mezi oběma muži v následujících letech rostly.

Vrzalík sám byl po skončení svého zaměstnaneckého poměru v čs.-polské obchodní komoře opět v podstatě bez stálého příjmu. Teprve v září 1937 nastoupil jako zatímní profesor

16 T. PASÁK, *Český fašismus*, s. 137.

17 K vývoji Vlajky v tomto období podrobněji: T. PASÁK, *Český fašismus*, s. 134–137, 194–200; I. PEJČOCH, *Fašismus*, s. 126–138; M. NAKONEČNÝ, *Vlajka*, s. 25–87. Vrzalíkem vedený sborník Nové Československo měl podle Rysova vyjádření na III. sjezdu Vlajky v červnu 1937: „...průbojnou formou těžšího kalibru působí spousta [škod] v řadách našich nepřátel a tím spíš si našel cestu k srdcím stoupenců novodobého národovectví“. (Nové Československo 1, č. 9–10, 3. srpna 1937, s. 9.)

na československé státní reálné gymnázium se Strakonících, které se stalo jeho působištěm na dalších pět let. Později tvrdil, že spolu s odchodem na mimopražské působiště rezignoval na své funkce ve vedení Vlajky, což zřejmě neodpovídá zcela pravdě a v předsednictvu zastával pravděpodobně až do III. sjezdu Hnutí za nové Československo v květnu 1938. V květnové mobilizaci nastoupil vojenskou službu u Pěšího pluku 27 v Uherském Hradišti.¹⁸ Na konci prvního školního roku, kdy působil v jihozápadních Čechách se také oženil – dne 5. června 1938 se jeho manželkou stala o 12 let mladší dcera obchodníka Božena Třísková.¹⁹ Tady jej také zastihl úřední zákaz Vlajky 11. listopadu 1938 a nacistická okupace.

Před soudy 1. republiky

Kromě dvou menších přestupků, kterými se zabýval pražský okresní soud,²⁰ bylo proti Vrzalíkovi v letech 1932–1938 nejméně pětkrát vedeno trestní řízení u Krajského soudu v Praze. Všechny tyto případy byly spojeny s jeho politickou, resp. publicistickou činností.²¹ Pouze v jednom však skončily pravomocným odsouzením.

Jedním z nejvýraznějších kritiků Vrzalíkovi „obhajoby“ pravosti Rukopisů se stal redaktor Ladislav Kunte. Byl bývalým katolickým knězem, který roku 1906 vystoupil z církve a stal se blízkým spolupracovníkem T. G. Masaryka a redaktorem realistického časopisu Čas. Od roku 1923 působil v redakci Národního osvobození. Dne 22. března 1935 uspořádal

18 V říjnu 1946 však bylo proti Vrzalíkovi úřadem vojenského prokurátora v Plzni zahájeno vyšetřování pro nenastoupení vojenské služby v zářijové mobilizaci. Výsledek tohoto řízení není z dochovaných pramenů zcela zřejmý, zdá se však jako pravděpodobné, že vyšetřování bylo zastaveno. (SOA Třeboň, SOkA Strakonice, f. Trestní komise nalézací Strakonice, sp. zn. Tk 629/46.)

19 V prvních dvou letech okupace se manželům Vrzalíkovým narodily dvě děti, dcera Ludiše a syn Jan. V té době rodina bydlela ve strakonické Žižkově ulici č. 561.

20 Srov. pozn. 4.

21 Dva spory končily vítězstvím Vrzalíkových odpůrců. První byl vedený kvůli jeho článku ve Vlajce z prosince 1931, kdy Vrzalík v článku „*Křivda, jež křivdou není*“ glosoval vyloučení sedmi levicových studentů z Masarykovy koleje v Dejvicích. Tam ve volbách do kolejni samosprávy zvítězila na jaře 1931 pravice. Poražení se nově vedení pokusili zdiskreditovat tím, že vyrobili falešný dopis adresovaný redakci Poledního listu. Mělo jít o prohlášení na podporu Gajdy a jeho spolupracovníka Karla Perglera, který byl zbavený poslaneckého mandátu. Na podvod se přišlo a viníci byli vyloučeni. Dalšími vyloučenými byli levicoví studenti, kteří v objektu koleje údajně provozovali politickou agitaci, což bylo v rozporu vnitřními řády. Tři z vyloučených studentů se cítili poškozeni tím, že je článek spojoval s falšovaným dopisem, s nímž neměli nic společného. Vlajka se podle uzavřeného smíru musela omluvit a zaplatit 800 Kč za právní zastupování stěžovatelů. (SOA Praha, f. Krajský soud Praha, sp. zn. Tl VI 199/32.) V druhém případě šlo o schůzi Sdružení nezáměstných legionářů, která se odehrála v únoru 1933 a Vrzalík o ní napsal glosu do Národní Republiky. Jeho výrokem se cítil poškozený pozdější komunistický poslanec Jan Vodička, o němž napsal, že: „... nyní sedí v kriminále pro bolševickou špionáž“. Vodička byl sice odsouzený za špionáž ve prospěch SSSR do vězení, v té době však měl již trest odpykaný a pohyboval se na svobodě. Národní Republika musela zveřejnit omluvu a zaplatit 500 Kč nákladů na Vodičkova advokáta. (Ibidem, sp. zn. Tk VII 3316/33.) Vrzalíkovým vítězstvím byl zakončen tiskový spor s profesorem chrudimského gymnázia Janem Maškem. Jednalo se o dohru Vrzalíkovi přednášky o Rukopisech v Chrudimi, která proběhla 30. listopadu 1933. Mašek napsal pobouřený článek do Národního osvobození, jehož části převzaly i další celostátní deníky. Vrzalík se bránil na stránkách Národní republiky. Oba se cítili výrokem toho druhého poškozeni na cti. Spor skončil smírem, jehož podstatou bylo uveřejnění omluvy v Národním osvobození a proplacení nákladů na Vrzalíkovo právní zastupování. (Ibidem, sp. zn. Tk VI 1581/34) V roce 1934 byly na podnět pražského policejního ředitelství šetřeny Vrzalíkovi výroky na členské schůzi Vlajky v Měšťanské besedě týkající se volby T. G. Masaryka prezidentem. Trestnost nebyla zjištěna a případ byl zastaven. (Ibidem, sp. zn. Tk XXIX 803/34.)

na Filosofické fakultě University Karlovy v Praze přednášku „*RKZ a dnešní jeho obhájci – kritický čtenář o Vrzalíkově pokusu rehabilitace*“.²² Vrzalík, který byl přednášce osobně přítomný se cítil dotčen některými Kunteho výroky. Odpověděl na ně proto letákem „*Zlé metody hlasatelů mravnosti*“, který vydala 29. března Vlajka. V něm mj. napsal, že Kunte posluchače oklamal a není mravně způsobilý jej soudit. To pro změnu urazilo Kunteho, který se s žádostí o satisfakci obrátil na Krajský soud v Praze. Vrzalík hájil později nechvalně proslulý vlajkařský advokát JUDr. Václav Aleš Cyphelly.²³ Proces se táhl a hlavní líčení bylo několikrát odročeno. V jeho průběhu však bylo čím dál víc zřejmé, že zuřivý obhájce Rukopisů tentokrát skutečně přestřelil.

Rozsudek padl teprve 18. února 1938. Vrzalík byl uznán vinným z přečinu pomluvy, soud jej odsoudil k peněžitě pokutě 300 Kč alternované třemi dny vězení v případě nedobytnosti, ovšem s podmíněným odkladem na jeden rok. Výrok soudu mohl být na Vrzalíkovi náklady otištěn v Národním osvobození. Proti rozsudku jak odsouzený, tak žalobce podali odvolání a zmateční stížnost, nicméně Nejvyšší soud v Brně 2. listopadu 1938 prvoinstanční verdikt potvrdil. Vzhledem k pravomocnému rozsudku se o věc začaly zajímat i disciplinární orgány Zemské školní rady, avšak Vrzalík měl poprvé, nikoliv však naposledy štěstí. Na trest se vztahovala amnestie vyhlášená vládou 7. října 1938.²⁴ Jediným, avšak velmi citelným následkem prohraného sporu byla povinnost uhradit žalující straně náklady řízení, o kterých rozhodl Vrchní soud v Praze ve zvláštním řízení dne 29. listopadu 1938. Během několika let se výdaje vyšplhaly do astronomické výše. Kunteho advokát je vyčíslil na 14 560 Kč, což představoval zhruba jeden roční plat. Soud však všechny položky neuznal a 22. března 1939 stanovil Vrzalíkovi povinnost uhradit částku ve výši 3 586,85 korun. I to představovalo pro rozpočet středoškolského profesora velmi nemilou zátěž. O tom, zda Vrzalík tuto částku nakonec uhradil, však údaje chybí.²⁵ Ladislav Kunte se každopádně krátce po okupaci zapojil do protinacistického odboje. Působil v ilegální skupině okolo časopisu „*V boj*“. Roku 1940 byl zatčen a berlínským Volksgerichtem odsouzen na sedm let káznice. Zahynul na samém konci války, 19. dubna 1945, ve vězení v německém Straubingu.

Protektorátním patriotem

Přestože Vlajka do roku 1938 koketovala spíše s italským fašismem a představou stavovského státu, jak bylo již výše naznačeno, řada jejích členů sledovala velmi pozorně vývoj v sousedním Německu a kvitovala některé, z jejich pohledu pozitivní aspekty Hitlerova nacionálního socialismu. V souvislosti s vyhocením sudetské krize a především přijetí Mnichova se však v hnutí radikalizoval proud, který byl ochotný jít ještě dál. V září 1938 z Vídně vysílala nacistickou propagandu v českém jazyce tajná vysílačka nesoucí ironický název „*Pravda vítězí*“. Její chod zabezpečovali příslušníci Vlajky pod vedením Vojtěcha Musila. Ihned po přijetí kapitulace byla Vlajka mezi prvními, kteří z národní

22 Text přednášky vyšel později tiskem. (Srov. Ladislav KUNTE, *Pan Vrzalík „rehabilituje“ rukopisy*, Praha 1935.) Již 24. března 1935 vyšel v Národním osvobození článek podepsaný šifrou „-ý“ „*Zdrucující soud nad vědeckou metodou obhájce Rukopisů Jana Vrzalíka*“ (s. 3).

23 Po zatčení Jana Ryse-Rozsévače a jeho odeslání do koncentračního tábora se na přelomu let 1942/1943 stal posledním komisařským vedoucím Vlajky a v intencích Němců řídil její likvidaci.

24 O zařazení případu do vládní amnestie rozhodl Krajský soud v Praze dne 8. prosince 1938.

25 SOA Praha, f. Krajský soud Praha, sp. zn. Tk VII 3658/35.

katastrofy nevinili zradu spojenců nebo agresivní politiku nacistického Německa, ale demokratický systém první republiky, zahraničně politickou orientaci státu, marxisty, svobodné zednáře a především Židy. Pomnichovské aktivity Vlajky vedly až k úřednímu zastavení její činnosti.

Zásah úřadů se však stal spíše impulsem pro cestu radikálního křídla, reprezentovaného Janem Rysem-Rozsévačem do čela hnutí. On a jeho stoupenci totiž zahájili velmi intenzivní ilegální protistátní činnost jako „Vlajka-Maffie Nového Československa“. Když v polovině února 1939 policie odhalila v Brně a Praze jejich (značně amatérské) přípravy k provedení státního převratu a podezřelé zatkla, odpověděli radikálové sérií bombových útoků – 25. února 1939 vybuchly dvě nálože v Praze²⁶, další v Hradci Králové a 7. března 1939 pak došlo k nepodařenému bombovému útoku na synagogu v Plzni, během něž dva vlajkaři zahynuli. Zatčen byl i Rys-Rozsévač a další vůdci radikálního křídla. Policie je z vazby propustila 14. března 1939 večer. Právě včas, aby následujícího dne mohli odstartovat svoji temnou okupační „kariéru“.

Současně s nacistickou okupací vlajkaři v podstatě vystoupili z illegality. V Praze organizovaně poskytovali pomoc okupačním jednotkám a Rysova skupina se podílela na vzniku Českého národního výboru složeného většinou z různých krajně pravicových elementů, předpokládajících, že budou okupanty uznáni za loutkovou vládu. V tom se sice přepočítali – tak jako později v jiných zemích se Němci snažili využít dosavadního politického establishmentu spíš, než krajně pravicových skupin složených často z různých pochybných existencí a dobrodruhů, kteří u obyčejných lidí vyvolávali odpor. Ty však plnily úlohu jakési pojistky při prosazování okupační politiky. Bylo zřejmé, že alespoň v současné době je Vlajka faktorem, s nímž je třeba v okupační každodennosti počítat. Zasluky za to si přisvojovali samozřejmě příslušníci jejího radikálního křídla jako ti, kteří za vlajkařské myšlenky bojovali a dokonce byli (byť jen několik dní) věznění.

Jak již víme, Jan Vrzalík tuto dobu prožíval ve Strakonících. Na činnosti Vlajky-Maffie se nepodílel, i když o ní byl s největší pravděpodobností informován. Podle jistých náznaků však ani během druhé republiky nesložil úplně ruce do klína.²⁷ Rys-Rozsévač s ním však zřejmě příliš nepočítal a Vrzalík navíc v té době již trpěl zdravotními obtížemi, které u něj vedly o několik let později ke ztrátě zraku. Přesto i pro něho bylo zřízení Protektorátu Čechy a Morava důležitým impulsem. Pokusil se obnovit vydávání Národní výzvy, která přestala vycházet po zákazu činnosti hnutí v listopadu 1938. Z jeho tehdejších vyjádření je zřejmé, že Vlajku považoval za své „dítě“ a doufal, že se mu vahou své autority spolu s dalšími „otci zakladateli“ podaří Rysovo křídlo, proti němuž se již v té době ostře vymezoval, ve vedení porazit.

26 SOA Praha, f. Krajský soud Praha, sp. zn. Tk XXIX 1523/39.

27 Po skončení války byl v osobních věcech Zdenko Chadta-Wisenera, bývalého ředitele panství v Žichovicích, který byl za okupace župním vedoucím Vlajky v Plzni, Vrzalíkův dopis, v němž mu oznamuje, že jej navštíví spolu s Jindřichem hrabětem Thun-Hohensteinem. Dopis je nedatovaný, z obsahu však jej lze zasadit do podzimu roku 1938. Vrzalík v něm píše: „Bylo mě sděleno škpt. Melenou [...], že jste ochoten pracovat dále. Proto chceme si o tom s Vámi promluvit a byli bychom rádi, kdyby rozhovoru byli přítomni stejně smýšlející. Nejde dnes o organizování Nového Československa, to by byla práce ilegální a málo účinná, nýbrž způsob jiný.“ Thun-Hohenstein patřil v té době k vůdčím postavám radikálního křídla „Vlajky-Maffie“. Chadt před zatčením v roce 1945 spáchal sebevraždu. (SOA Třeboň, SOkA Strakonice, f. Trestní komise nalézací Strakonice, sp. zn. Tk 629/46.)

V dopise Jindřichu Streiblovi datovaném 18. dubna 1939 napsal: „Nynější vedení Vlajky dostává se do rozporu se všemi těmi, kdož pochopili pravé poslání Vlajky. Proto tomu musí býti učiněn konec. A to je také předně Tvoji povinností jako předsedy hnutí...“²⁸ Ohledně svých snah k obnově vydávání Národní výzvy napsal: „Projevil jsem ochotu a vykonal jsem příslušnou práci pro vydání týdeníku hned po 16. březnu, za celý měsíc neudělalo se nic. [...] Nestane-li se tak, pak je to známka naprosté neschopnosti vedoucích Vlajky a mě nezbude nic jiného, než vyvoditi z toho důsledky a postarati se naposledy o změnu poměrů ve Vlajce.“²⁹

Poněkud však zřejmě přecenil vlastní pozici. Vlajka v té době jednala o vstupu do Národního souručenství, jenž se z vůle okupantů mělo stát jedinou povolenou českou politickou organizací. Zpočátku byl do ústředního výboru NS navržen jediný zástupce Vlajky – její ideolog a bývalý štábní kapitán československé armády Stanislav Sousedík. To bylo pro vedení hnutí nepřijatelné, a proto mohl Sousedík přijmout kandidaturu pouze za svoji osobu.

V delegaci, kterou 26. dubna 1939 přijal státní prezident Emil Hácha, byl Jindřich Streibl, Rys-Rozsévač, Jindřich hrabě Thun-Hohenstein a JUDr. Jan Pecháček.³⁰ O dva dny později Streibl rezignoval a vedení předal právě Rysu-Rozsévačovi. Ten sice v „I. rozkazu náčelníka Vlajky“, který vydal téhož dne, vyslovil svému předchůdci, ale i Janu Vrzalíkovi své poděkování a uznání. Bylo však jasné, že jde o pouhou formalitu. Vrzalík nicméně, nyní již i oficiálně „Rysovu“ Vlajku neopustil a nadále se podílel na její činnosti.

Doufal pravděpodobně, že stále není vše ztraceno a mezi členstvem se těší podpoře. Některé náznaky jej v tom možná utvrzovaly. Dne 19. června 1939 se na něj např. písemně obrátil JUDr. Josef Victorin, v té době advokát v Lipníku nad Bečvou. Napsal: „Věříme ve Vůdce Adolfa Hitlera a chceme i my nésti pochodeň Nového myšlení s nadšením. Vlajka – to je Tvoje dílo. Ty jsi stál u její kolébky – když Adolf Hitler zakládal svoji nepatrnou stranu v Německu – hlásali jsme my totéž v Praze! Pro Čechy a po česku. [...] Čekáme denně změnu a věříme ve Vůdce, Vlajku a Tebe, Vrzalíku!“³¹

Vrzalík v té době rozhodně nezastával protiněmecké názory a nacistický režim nejen akceptoval, ale snažil se jej využít pro své cíle. Dne 5. června 1939 se například písemně obrátil na náměstka zlínského starosty Josefa Zavrťálka s intervencí za školníka Rudolfa Vaverku, který měl být k 1. červenci ze svého zaměstnání propuštěn. Jednalo se sice o bývalého ruského legionáře, ale také o jednoho z těch: „...který se neskláněl před těmi, které jste jmenovali čestnými občany a kteří byli největším neštěstím našeho národa, Masarykem a Benešem, který nesouhlasil s požidovštěním Zlína, jež se provádělo pod patronací závodu i vedení obce...“, jak napsal. Následně vyslovil názor, že k Vaverkově propuštění dochází z důvodů politických, a sice, že: „slouží za peníze německým policejním úřadům“, na čemž pisatel neshledával nic zavrženíhodného. Zakončil pak výhrůžkou: „Můj dopis nevyžaduje Vaší odpovědi. Odpovědí bude 1. červenec [...], ta odpověď pak určí směr mého dalšího počínání.“³²

28 SOA Praha, f. MLS Praha, k. 612, sp. zn. Ls 6688/46.

29 Ibidem.

30 Audience byla reakcí na Rysovu nabídku vstupu Vlajky do Národního souručenství, se kterou se na presidenta písemně obrátil 20. dubna 1939.

31 SOA Praha, f. MLS Praha, k. 612, sp. zn. Ls 6688/46.

32 Ibidem.

Přechodná fáze jistého sblížení Vlajky s protektorátním establishmentem vyvrcholila 17. května 1939, kdy byli do výboru Národního souručenství vysláni Jan Pecháček, Čestmír Vetchý a Jan Vrzalík. Ten se navíc v červnu stal členem předsednictva Národní rady české a místopředsdou Kulturní rady Národního souručenství, která byla k Národní radě české přičleněna.

Vlajka si však uchovala svoji organizační nezávislost a jejím cílem bylo i nadále strhnout na sebe „moc“ v protektorátě. Rys-Rozsévač koexistenci v rámci Národního souručenství zřejmě nikdy nebral příliš vážně. Již 21. června 1939 začala první fáze vlajkařské ofenzivy, když znovu vyšel její tiskový orgán. Tentokrát však nikoliv jako měsíčník nebo týdeník, ale jako deník v novinovém formátu. Den ode dne rostly také spory mezi vedením Vlajky a Národním souručenstvím. Současně však od některých „starých“ funkcionářů Vlajky zaznívala stále silnější kritika nového vedení. Vrzalík byl spolu se Stanislavem Sousedíkem pomyslným představitelem této neformální opozice. Situace hrozící rozkoem právě ve chvíli, kdy Vlajka měla začít své vítězné tažení napříč protektorátní společností, nebyla zrovna příjemná. Bývalý vůdce Jindřich Streibl dokonce pod patronátem čestného předsedy Vlajky profesora Františka Mareše zorganizoval 14. července 1939 v Hluboké nad Vltavou jakousi „usmiřovací“ schůzku mezi Rysem-Rozsévačem a Vrzalíkem, která však nepřinesla očekávaný výsledek.³³

Dne 9. srpna 1939 zaslal Rys prezidentu Háchovi dopis, v němž žádal reorganizaci Národního souručenství a zvýšení podílu Vlajky v jeho vedení. V dalším dopise pak dokonce požadoval omezení pravomocí protektorátní vlády. Když nebyly jeho požadavky splněny, rozhodl se odvolat vlajkařské zástupce z výboru Národního souručenství a 28. srpna 1939 je doporučeným dopisem vyzval k rezignaci.³⁴

Pro Vrzalíka to byl pokyn k otevřenému vypovězení poslušnosti. Následujícího dne přinesla Tisková služba Národního souručenství zprávu s prohlášením „vedení hnutí Vlajka“ podepsaném Stanislavem Sousedíkem jako „úřadujícím místopředsdou“ a Janem Vrzalíkem³⁵ následujícího obsahu: „*Vedení hnutí Vlajka, zvolené na posledním řádném sjezdu, oznamuje stoupencům hnutí toto: 1) Poněvadž předseda hnutí se vzdal funkce a nový předseda zvolen nebyl, ujal se vedení Vlajky I. místopředsda špkt. v zál. St.[anislav] Sousedík, organizační záležitosti hnutí řídí špkt. v z. Fr.[antišek] Melena. 2) Deník 'Vlajka', vedený studentem Jos.[efem] Rozsévačem, zvaným Jan Rys, není listem hnutí Vlajka. 3) Hnutí Vlajka podřídilo se ve věcech vnit-*

33 Vlajka 9, č. 60, 31. 8. 1939, s. 3, K posledním událostem ve Vlajce.

34 Text dopisu, který ve stejném znění obdrželi Pecháček, Vetchý i Vrzalík, byl následující: „*Kamaráde! Ze dvou důvodů jsem se rozhodl odvolat zástupce Českého národně-ideového hnutí z Ústředního výboru Národního souručenství. Politická situace a rychlý spád událostí vyžadují samostatného postupu Vlajky. Národní souručenství svým složením, činností a poměrem k vládě a při dnešním zastoupení Vlajky vylučuje jakoukoliv možnost kladné práce. Přednášková a organizační činnost Vlajky je přes úřední povolení funkcionáři N. S. nejhrušším způsobem napadána a znemožňována, napaden byl i člen ústředního výboru v plénu způsobem 'nebratrským'. Tím jest narušena všechna možnost snesitelné spolupráce. Ze strany N. S. nebylo učiněno nic proti škodlivé propagandě a činnosti mafí, ba opak na mnohých místech byl dokázán, a není tedy možno nésti spoluvinu na možných následcích. Toto rozhodnutí ohlásil jsem p. státnímu prezidentovi ústně i písemně, předsednictvu Ústředního výboru N. S. písemně a Tobě i druhým dvěma kamarádům. Setrvání ve výboru jest otázkou dalšího členství Vlajky. S kamarádkým pozdravem J. Rozsévač-Rys, vedoucí Vlajky.*“ (Ibidem, „Rozkaz vůdce Vlajky zástupcům Vlajky ve výboru Národního souručenství“ z 28. srpna 1939.)

35 Vrzalík nebyl nejspíše od května 1938 členem ústředního vedení Vlajky a prohlášení podepsal jako „politický referent“.

ropolitických Národním souručenství, pracuje dále jen ve směru kulturním a ideologickým, a to na základě programu původní Vlajky, jenž je ve shodě s duchovním dílem představitele českého národovectví prof. [MU]Dr. Frant.[iška] Mareše.“³⁶ Prohlášení bylo následujícího dne hojně citováno protektorátním tiskem. Rys-Rozsévač však měl situaci uvnitř hnutí pevně v rukách. Výzva mezi členstvem nejenže nevyvolala rozkol, ale nezaznamenala ani žádný větší ohlas. Vše následně překryly události spojené s vypuknutím války. Sousedík byl v souvislosti s tím zatčen gestapem a až do února následujícího roku vězněn.³⁷ Pravděpodobně v důsledku toho již další akce opozice nenásledovaly a Vrzalík byl 9. září 1939 z hnutí vyloučen.

I poté se snažil politicky angažovat. Svě politické aktivity sice zaměřil ostře proti „Rysově Vlajce“, nicméně i v následujících měsících se pohyboval výhradně na půdě protektorátního aktivismu. Koncem září, resp. v říjnu 1939, obnovil vydávání Národní výzvy, která v následujících měsících ostře útočila na Vlajku. Později tvrdil, že tak učinil na podnět samotného ministerského předsedy generála Aloise Eliáše. Tomu lze věřit. Vrzalík samozřejmě nedisponoval žádným kapitálem, který byl k zahájení vydavatelské činnosti nezbytný. Eliáš, podporovaný v tomto úsilí také prezidentem Háchou, se v té době snažil vlajkařské hnutí co nejvíce oslabit a užíval k tomu různé skupiny odpadlíků. Ve stejné době začal se stejnou podporou vycházet také Nástup Červenobílých, vydávaný jedním ze zakladatelů českého fašistického hnutí Dr. Ing. Zdeňkem Zástěrou. Také on byl vůči Vlajce velmi vyhraněný.³⁸ Oba listy pak vycházely ve slušné grafické úpravě a na kvalitním papíru.

To však samozřejmě neznamená, že by Národní výzva byla k protektorátní realitě kritická. Dne 13. října 1939 vznikl především z bývalých fašistů Národní akční komitét (NAK). V jeho čele stanul Roman baron Procházka, dále zde působil např. bývalý poslanec NOF Matěj Trnka, výše zmíněný Dr. Ing. Zdeněk Zástěra nebo JUDr. Antonín Hübschmann.³⁹ Členem jeho vedení se stal i Jan Vrzalík. Program NAK shrnutý do 10 bodů byl mj. uveřejněn v listu pražské NSDAP *Der Neue Tag*. Za základ své činnosti komitét považoval Hitlerův výnos ze 16. března 1939 o zřízení protektorátu. Požadoval mj. zavedení norimberských zákonů a likvidaci pozůstatků „benešovského režimu“. Především si ale kladl ambiciózní cíl sjednotit atomizovanou českou nacisticko-fašistickou politickou scénou. Je možné, že vznik NAK byl také reakcí na sjednocovací snahy Vlajky, která se 11. října 1939 spojila s částí Národního tábora fašistického a Národní árijskou kulturní jednotou a společně vytvořili „Český národně-socialistický tábor – Vlajku“.

36 Vlajka 9, č. 60, 31. 8. 1939, s. 3, K posledním událostem ve Vlajce.

37 Zatčen byl však i jeden z Rysových nejbližších spolupracovníků JUDr. Jan Pecháček. Obě zatčení pravděpodobně souvisela s rozsáhlým zatýkáním českých „rukojmí“ v souvislosti s napadením Polska. Pecháček i Sousedík byli nejprve deportováni do koncentračního tábora Dachau a následně do Buchenwaldu, odkud byl Sousedík v únoru 1940 propuštěn. Pecháček byl vězněn až dokonce války. Z výboru NS tedy v podstatě odešel pouze Čestmír Vetchý z Olomouce, který se do opozice proti Rysovu vedení dostal až v roce 1941. (M. NAKONEČNÝ, *Vlajka*, s. 186, 310–311, 316–317.)

38 K tomu srov. Karolina OTCOVSKÁ, *Nástup Červenobílých a Vlajka v letech 1939–1940*, Diplomová práce, Fakulta sociálních věd Univerzity Karlovy, Praha 2014. Práce je přístupná on-line: https://dspace.cuni.cz/bitstream/handle/20.500.11956/59468/DPTX_2012_1_11230_0_356238_0_133829.pdf?sequence=1&isAllowed=y.

39 Antonín Hübschmann (nar. 18. března 1909 v Praze, po válce užíval tvaru příjmení Hübschman) byl v té době etablovaným pražským advokátem. Již před válkou se angažoval na politické pravici. Večer 22. října 1938 se účastnil protizidovských výtržností před kavárnou Juliš na Václavském náměstí a byl zadržen pražskou policií. Na případ se však vztahovala amnestie presidenta Emila Háchy, kterou vyhlásil krátce po svém zvolení. (NA Praha, f. Policejní ředitelství – všeobecná spisovna II 1941–1950, k. 3260, sign. H 2325/10.)

Před Vánoci 1939 se NAK obrátil se svými požadavky také na protektorátní vládu. Celá tato organizace však měla jen jepičí životnost. Po Novém roce 1940 již bylo zřejmé, že její sjednotitelské cíle zůstanou nenaplněny. Osobní animozity mezi vůdci různých skupin extrémní pravice byly silnější než možnost získat jako jednotný subjekt větší váhu na protektorátní politické scéně. Již 17. dubna 1940 bylo rozhodnuto, že NAK ukončí svoji nezávislou existenci a splyne s Protižidovskou ligou.⁴⁰ V ní se pak Vrzalík zřejmě již neangažoval.

Své působení v NAK později bagatelizoval, resp. zcela popíral. V poválečném soudním spise je založený opis jediného dokumentu týkající se této jeho životní epizody. Jde o pozvánku na zasedání NAK dne 19. ledna 1940 do pražské restaurace „U Krupičků“. Vzhledem k tomu, že k němu byli přizváni také zástupci Vlajky, se však této schůzky údajně nezúčastnil.⁴¹

Je nepopiratelným faktem, že Vrzalík se snažil Rysovu Vlajku co nejvíce oslabit. Od listopadu 1939 se např. pokoušel z ní převést do Národního souručenství nedlouho před tím založenou Českou pracovní frontu, tedy jakési vlajkařské odbory. Docílil však jen odchodu některých funkcionářů v čele s prvním předsedou Ing. Josefem Šimerdou. Na další činnost ČPF to nemělo žádný větší vliv – naopak. Pod novým vedením v čele s JUDr. Janem Jíllem zažívala období vzestupu a organizačního růstu. Mezi těmi, kteří odešli do Národního souručenství, pak byly „osobnosti“ jako Václav Lehečka nebo Antonín Liška, které nelze označit jinak než jako pronacistické elementy.⁴²

V podobném duchu se nesla i Vrzalíkova publicistická činnost z té doby. V Národní výzvě z 9. března 1940 např. označil současnou Vlajku za „stoku, do které stéká špína z pravého i levého břehu bývalého českého politického partajnictví“.⁴³ Za základ své činnosti však považoval protektorátní aktivismus a pro demokratické poměry první republiky měl jen slova pohrdání. Již v následujícím čísle v úvodníku nazvaném „Cesta, jež vedla k 16. březnu“ mimo jiné napsal: „Dvacet let vlády partajníků, zednářů, neznaohů, demokratů a Masaryka, dvacet let boje proti vlastenectví, náboženské víře a tradicím vyrůstajícím z kořenů národního bytí, dvacet let pěstování cizích zatuchlých ideologií demo-liberálních a marxistických a živení se jedovatými plody cizácké naturfilosofie a pozitivismu, to vše a mnoho jiných příčin rozložilo národ, učinilo jej neschopným oprostít se od svého špatného politického vedení a vzalo mu odolnost vzdorovati osudovým otřesům a uchrániti na rozbouraném moři svou státní loď od ztroskotání. 16. březen r. 1939 není vyvrcholením úkazu zvaného československá krize, nýbrž pokojným jejím zakončením.“⁴⁴

Postupně však své aktivity tlumil. Roli v tom zřejmě hrál jeho stále se zhoršující zdravotní stav. Dne 19. června 1940 ukončil svou činnost ve výboru Národního souručenství.⁴⁵ Koncem února 1941 pak přestala vycházet Národní výzva. Po nástupu nové

protektorátní vlády v lednu 1942 mu údajně Emanuel Moravec nabídl místo sekčního šéfa na ministerstvu školství a národní osvěty. To Vrzalík, opět údajně, odmítl. Krátce na to, 21. května 1942, byl Moravcovým výnosem s okamžitou platností suspendován. Později uvedl, že důvodem k tomu byl spor s německým školním inspektorem Wernerem, který 12. května provedl inspekci strakonického gymnázia, a to kvůli způsobu vyučování. V textu výměru se skutečně uvádí: „... podle způsobu výkonu svého povolání nedáváte záruky, že kdykoliv a bez výhrad nasadíte všechno pro nové politické uspořádání.“⁴⁶ V důsledku toho pak Vrzalík také v červnu 1942 rezignoval na své členství v Národní radě české a Kulturní radě,⁴⁷ čímž v podstatě definitivně odešel z veřejného života.

Jeho zdravotní stav se i nadále zhoršoval a počátkem roku 1944 úplně oslepl. I po svém penzionování žil s rodinou nadále ve Strakonících a dočkal se zde také konce války a osvobození města Američany.

Velká i malá retribuce

Bezprostředně po skončení války nebyl nijak postižen, a dokonce Okresní národní výbor ve Strakonících požádal o vydání osvědčení o národní spolehlivosti. Proti negativnímu rozhodnutí se pobouřeně odvolal a zvolil taktiku, která se mu v následujících letech měla osvědčit. V mnohastránském rozboru své činnosti se stavěl do pozice „vědeckého“ kritika T. G. Masaryka, přítele Ruska, a především nesmlouvavého bojovníka proti „protektorátní“ Vlajce, nemající žádné kontinuity s Vlajkou prvorepublikovou. Využíval při tom svoji nespornou inteligenci, znalost problematiky a schopnost vytvořit zdání objektivního přístupu. Svě názory a postoje se většinou nesnažil úplně popřít, ale přijatelně „vysvětlit“.

Již v létě 1945 ostatně získal několik svědectví známých osobností, např. kanovníka Lva Otty Stanovského, který byl tři roky nacisty vězněn, nebo novináře a pozdějšího poslance Františka Klátíla. Šlo sice o vyjádření působivá, avšak většinou značně subjektivní. Např. Klátíl byl jeho přítelem z mládí a téměř celou válku strávil v zahraničním odboji. Evidentně však svědectví padla na úrodnou půdu.

Jeho okupační činností se pravděpodobně počátkem roku 1946 začala zabývat trestní nalézací komise při Okresním národním výboru ve Strakonících.⁴⁸ Přímí svědci většinou vypovídali, že Vrzalík byl znám jako stoupenec krajní pravice a někdy nevybíravým způsobem kritizoval první dva čs. presidenty. Proněmecky však nevystupoval. Obvinění nebyla

vyškrtnout ze seznamu kandidátů na další rok. (NA Praha, f. Správa sboru nápravné výchovy – osobní spisy, Jan Vrzalík, nar. 1904.)

46 SOA Praha, f. MLS Praha, k. 612, sp. zn. Ls 6688/46. Suspenze mu byla sdělena přípisem Zemské školní rady pro Čechy z 28. května 1942. Platila zpětně k 15. květnu (!) a již k poslednímu květnovému dni mu byl zastaven plat.

47 Také na půdě Kulturní rady se snažil o „rehabilitaci“ Rukopisů, která však byla údajně z rozhodnutí německých okupantů znemožněna.

48 Dne 19. června 1945 byly vydány dekrety presidenta republiky č. 16 a 17/1945 Sb. o potrestání nacistických zločinců, zrádců a jejich pomahačů, o mimořádných lidových soudech a o Národním soudu, čímž byly položeny právní základy tzv. velké retribuce. Vlajka byla přímo zmíněna mezi organizacemi, v nichž zastávání funkce zakládalo skutkovou podstatu zločinu proti státu podle § 3 dekretu č. 16/1945 Sb. s trestní sazbou od pěti do dvaceti let. Tyto právní normy doplnil 27. října 1945 ještě dekret č. 138/1945 Sb. o trestání některých provinění proti národní cti. Podle něj měly být stíhány činy jinak trestné podle velkého retribučního dekretu, jejichž intenzita však byla menší. V protikladu k velké retribučnímu řízení vedené podle tohoto dekretu označováno jako tzv. malá retribuce.

40 T. PASÁK, *Český fašismus*, s. 291–292; I. PEJČOCH, *Fašismus*, s. 270–273.

41 SOA Praha, f. MLS Praha, k. 612, sp. zn. Ls 6688/46.

42 Antonín Liška se ještě 26. ledna 1945 přijal funkci předsedy České ligy proti bolševismu. Václav Lehečka se později stal předsedou marginální aktivistické skupiny Českomoravská jednota.

43 Jan VRZALÍK, *Deset let od založení „Vlajky“*, Národní výzva 6, č. 10, 9. března 1940, s. 3.

44 Idem, *Cesta, jež vedla k 16. březnu*. Národní výzva 6, č. 11, 16. března 1940, s. 1.

45 Jako placený funkcionář Národního souručenství pobíral za své členství ve výboru téměř 4 000 korun, což byl ne zcela zanedbatelný příjem, který vysoce převyšoval jeho plat středoškolského pedagoga. Konec své činnosti ve výboru spojoval později s přímým zásahem K. H. Franka, který jej měl osobně

průkazná. Ve městě byl samozřejmě známý také jeho nucený odchod z gymnázia v době Heydrichiády a to, že se ve druhé polovině války nijak veřejně neangažoval. Ostatně i jeho veřejné angažmá v letech 1939–1942 ve Strakonících bylo velmi malé a nezavdávalo důvod k trestnímu postihu.

Rozhodnutím strakonické trestní nalézací komise ze dne 16. září 1946 bylo od Vrzalíkova trestního stíhání upuštěno a následně mu bylo 4. října vydáno i původně odpírané osvědčení o národní spolehlivosti.⁴⁹ V odůvodnění se dokonce uvádělo, že „*J. Vrzalík se svou pozdější činností zasloužil o zmenšení, nápravu zla nepřitelem způsobeného a po svém obrácení na cestě povinnosti už vytrval.*“⁵⁰

Na jaře 1946 se také obrátila studentská ústavní rada strakonického reálného gymnázia na bývalé Vrzalíkovy žáky s žádostí o zodpovězení dvou otázek, a sice, jaké politické názory Vrzalík ve škole projevoval a zda schvaloval okupační režim. Celkem 24 respondentů odpovědělo na obě otázky vcelku shodně. Vrzalík ve škole velmi často kritizoval T. G. Masaryka i Edvarda Beneše. Většinou ve spojení s Rukopisy, někdy však kritizoval i zahraniční politiku a politické poměry předmnichovské republiky. K tomu docházelo zřejmě převážně v době mezi podzimem 1938 a jarem 1939. Později své kritické poznámky omezil. Nikdo z dotázaných však neuvedl ani jediný případ, že by se při vyučování zastával okupačního režimu. V řadě odpovědí zaznělo, že se ve třídě projevoval jako dobrý Čech a vlastenec a zmiňovány byly dokonce jeho protiněmecké výroky. Pouze jeden respondent uvedl, že po 15. březnu 1939 nosil několik měsíců v klopě „fašistický“ odznak.⁵¹

Výsledky šetření byly důležitým předpokladem profesní „rehabilitace“. V roce 1947 došlo ke zrušení jeho suspense a formálně byl reaktivován. V důsledku svého zdravotního handicapu samozřejmě nemohl začít učit a byl zahájen proces jeho řádného penzionování.

To však nebyl konec prošetřování jeho válečné činnosti. Počátkem listopadu 1946 podal veřejný žalobce u Mimořádného lidového soudu v Praze návrh na zavedení přípravného řízení k Vrzalíkovu stíhání. Vyšetřování probíhalo na svobodě. Dne 13. prosince 1946 byl znovu vyslechnut u Okresního soudu ve Strakonících.

Svoji obhajobu opět založil na tom, že mezi předválečnou Vlajkou (kterou pak většinou raději označoval jako Hnutí za nové Československo) a Rysovou protektorátní Vlajkou nebyla žádná spojitost a v podstatě šlo o dvě rozdílné organizace, přičemž s tou druhou nejenže neměl nic společného, ale aktivně přispíval k jejímu rozkladu, což si připisoval jako zásluhu div ne odbojovou. Jak víme, tak jednoduché to ve skutečnosti nebylo. A i kdyby bylo, neodpovídalo by jeho tvrzení pravdě. Prominentním členem Vlajky byl až do začátku září 1939, v následujících měsících se angažoval v kolaborantském Národním akčním komitétu, vydával obnovenou Národní výzvu, která sice psala proti Rysovi, ale svým obsahem byla jednoznačně aktivistická a za nějaký projev jeho opozičních názorů nelze nakonec považovat ani propuštění za školské služby v květnu 1942 vzhledem k tomu, že mu krátce předtím Moravec nabízel významnou pozici ve svém ministerstvu. Ostatně, retri-

49 Téměř současně také požádal o vystavení cestovního pasu k cestě do Švýcarska, kde si chtěl léčit svoji oční nemoc. To mu však bylo ze státobezpečnostních důvodů odepřeno. (NA Praha, f. Policejní ředitelství Praha II – všeobecná spisovna 1941–1950, k. 12863, sign. V 5964/3.)

50 SOA Třeboň, SOkA Strakonice, f. Trestní komise nalézací Strakonice, sp. zn. Tk 629/46. Proti tomuto rozhodnutí podala 29. dubna 1947 protest okresní odbočka Svazu osvobozených politických vězňů ve Strakonících. Trestní komise nalézací strakonického ONV však 17. listopadu 1947 návrh na obnovu řízení proti Vrzalíkovi nepovolila.

51 Ibidem.

buční dekret mohl postihnout nejen činnost za okupace, ale i v období od 21. května 1938 •21 do 15. března 1939.

Většinu ostatních by výše zmíněné aktivity k nepodmíněnému odsouzení zřejmě bohatě stačily. Vrzalík měl však štěstí, že se svojí obhajobou, z níž je znát jeho politické rutinerství, uspěl. Veřejný žalobce u MLS Praha nakonec dne 19. března 1947 konstatoval, že neshledal důvody k jeho dalšímu stíhání a případ byl předán k řízení podle tzv. malého dekretu.⁵²

Na tomto místě je třeba zmínit, že Vrzalíkova válečná činnost byla nejméně od začátku roku 1946 vyšetřována souběžně také II. oddělením Zemského odboru bezpečnosti v Praze. Dne 3. května 1946 byl na základě výsledků tohoto šetření obviněn v rámci malé retribuice ze spoluzaložení Vlajky. Teprve 18. dubna 1947 však bylo, vzhledem k tomu, že se čekalo na stanovisko Mimořádného lidového soudu v Praze, skončeno průvodní řízení.⁵³

Malá retribuice skončila stejně s velkou retribuicí, 4. května 1947, aniž by o Vrzalíkově případu stačila některá z nalézacích komisí Ústředního národního výboru hlavního města Prahy rozhodnout. Případem se měl nadále zabývat Okresní soud trestní v Praze. Ani u něj však, vzhledem k množství případů, které mu tímto způsobem byly delegovány, v následujících měsících řízení proti Vrzalíkovi neproběhlo.

Po nástupu komunistů k moci byla zákony č. 33 a 34/1948 Sb., vydanými již měsíc po převratu dne 25. března, malá i velká retribuice obnovena a 28. července 1948 bylo rozhodnuto o tom, že bude pokračováno také v projednávání kauzy nevidomého profesora.

Líčení před trestní komisí bylo nakonec stanoveno na neděli 17. října 1948. Předvolaný se však jednání nezúčastnil a komisi sdělil: „*Jsem řádný křesťan a v neděli bývám pravidelně přítomen mši svaté, jak mi to moje náboženství přikazuje a ústava dovoluje.*“⁵⁴ Dále uvedl, že by o účasti mohl uvažovat, pokud by mu byl na státní útraty obstarán průvodce, který by o něj během cesty a pobytu v Praze pečoval. Místo toho navrhl jiný termín, na který byl v Praze objednan k odbornému lékařskému vyšetření. Tentokrát ke své obhajobě nezvolil příliš šťastnou taktiku. Za těchto okolností tedy řízení proběhlo bez něj a bylo to znát i na výsledku. Byl uznán vinným z propagování a podpory nacismu, podpory antisemitismu a členství ve fašistických spolcích a z terorizování a výhrůžek,⁵⁵ což bylo kvalifikováno jako přestupek podle § 1 dekretu č. 138/1945 Sb. Nalézací komise mu za to stanovila pokutu ve výši 1 000 000 korun alternovanou v případě nedobytnosti trestem vězení v délce jednoho roku nepodmíněně.

Proti nálezu trestní komise, který převzal na Štědrý den 1948, se Vrzalík odvolal. Bylo to vcelku pochopitelné – v té době pobíral 2 000 korun penze a jeho manželka vypomáhala ve strakonické nemocnici, kde si vydělala asi 1 500 korun měsíčně. Bydleli v malém bytě⁵⁶ a kromě zbytku náhrady za plat zastavený v letech 1942–1946 žádný jiný majetek neměli.

52 SOA Praha, f. MLS Praha, k. 612, sp. zn. Ls 6688/46.

53 Archiv hlavního města Praha, f. Malý dekret, sign. 36-21353. MLS Praha byl o skutečnosti, že proti Vrzalíkovi je vedeno řízení v rámci malé retribuice informován 19. prosince 1946.

54 Ibidem.

55 Tak byla např. klasifikována jeho „intervence“ za Rudolfa Vaverku z 5. června 1939 (srov. výše).

56 V rámci Štefánikovy (za války Raisovy, dnešní Žižkovy) ulice se pravděpodobně roku 1947 přestěhovali z podnájmu v č. 561 do vlastního bytu v činžáku č. 425/1, zvaného „Profesorák“, vzhledem k tomu, že se v něm nacházely především byty pedagogů strakonického gymnázia. Tato změna byla podmíněna zřejmě vyplacením za války zadržovaného platu.

Výsledek odvolání byl však překvapivý. Zvláštní trestní nalézací komise Ústředního národního výboru hlavního města Prahy dne 15. února 1949 původní nález v plném rozsahu zrušila jako nezákonný a trestní řízení proti Vrzalíkovi zastavila. Své rozhodnutí komise opřela o nám již známý článek z 6. března 1940 v Národní výzvě, který označila za „na tehdejší poměry velmi odvážný čin“ (!). Z Vrzalíkovy kritiky Vlajky vyvodila, že členem této organizace nebyl (což jak také již víme neodpovídalo skutečnosti). K ostatním důkazům pak nepřihlédla vůbec. To byla v podstatě také definitivní tečka za Vrzalíkovou okupační minulostí.⁵⁷ Z poválečné očisty tedy nakonec vyšel jako zcela bezúhonný muž.

Obětí komunistické justice

Již počátkem roku 1947 byl Vrzalík formálně reaktivován a ministerstvo školství mu zpětně vyplatilo plat zastavený v roce 1942.⁵⁸ Učit však samozřejmě nemohl a k 1. září 1948 byl ve svých 44 letech ze zdravotních důvodů řádně penzionován. Ještě před komunistickým převratem dokonce uvažoval, že by se vrátil do veřejného života. Prostředkem k tomu se měla stát slovenská Demokratická strana, která měla podle jeho představ rozšířit svoji činnost i do českých zemí. O této možnosti se skutečně hovořilo, reálná však ve skutečnosti příliš nebyla a samozřejmě definitivně padla s komunistickým převratem v únoru 1948. Rozhodl se však také, že bude i přes svůj handicap pokračovat v tom, co považoval za své životní poslání – obhajobě pravosti Rukopisů a polemice s T. G. Masarykem, jehož kritický životopis plánoval napsat.

Předpokladem k naplnění tohoto předsevzetí byly dvě věci – občasná cesty do Prahy, například do Národní knihovny, a pomoc přátel, kteří by mu během těchto cest byli k dispozici. Osoby ochotné mu pomoci pak hledal především mezi svými prvorepublikovými známými, tedy bývalými příslušníky Vlajky nebo nebo krajně pravicových politických seskupení. A jaký div, že tyto aktivity nezůstaly dlouho utajeny před tajnou politickou policií komunistického režimu, tedy před Státní bezpečností (StB)!

Když byl v roce 1954 u StB zaveden registr svazků, jako první do něj byly zaneseny již probíhající státobezpečnostní operace. U Krajské správy Ministerstva vnitra v Českých Budějovicích zde byl pod pořadovým číslem 17 zapsán svazek akce s krycím označením FAŠISTA, v němž byly shromažďovány údaje o Vrzalíkovi.⁵⁹ Vzhledem k tomu, že svazek byl v březnu 1980 zničen, není zcela zřejmé, od kdy jej tajná policie vedla. Zdá se však jako pravděpodobné, že StB dohlížela na Vrzalíkovy aktivity nejméně od roku 1950, kdy zaznamenala jeho první cesty za bývalými přáteli do Prahy.⁶⁰ Tam pravidelně dojížděl již před tímto datem zhruba jednou měsíčně na pravidelné lékařské prohlídky, které

spojoval s večerními setkáními s přáteli. Účastnil se i zasedání a akcí Československé společnosti rukopisné předtím, než se v roce 1952 „dobrovolně“ rozešla.

Jeho průvodcem se během většiny pražských cest stal Ing. Josef Šimerda, kterého si pozorný čtenář pamatuje jako prvního vedoucího České pracovní fronty, jehož Vrzalík na podzim roku 1939 přesvědčil k odchodu z Vlajky. Původní profesí byl komerční inženýr, v 50. letech působil jako účetní, naposledy u národního podniku Pramen. V jeho bytě Na Švihance 11 na Vinohradech také Vrzalík během svých pražských pobytů přespával.

Se svými přáteli se scházel na veřejných místech, nejprve v Národní kavárně a po jejím zavření v roce 1949 pak nejčastěji v kavárně Slavia na Národní třídě. Hovořilo se zde samozřejmě především o „nepadělaných“ Rukopisech, ale současně s tím, jak po smrti Stalina, resp. po odhalení kultu osobnosti, polevoval politický tlak, se vedly i politické debaty, ke komunistickému zřízení samozřejmě kritické. Léta si však tajná policie vystačila s tím, že aktivity Vrzalíka a jeho přátel pouze monitorovala. To se však změnilo v roce 1959.

Na přelomu dubna a května toho roku Vrzalík podnikl cestu na Moravu. Navštívil Brno a svůj rodný Zlín, tedy Gottwaldov, jak zněl jeho tehdejší oficiální název. Tam se sešel se svým synovcem advokátem JUDr. Josefem Němečkem a v bytě svého švagra Františka Šery pak se známými Františkem Krejčím, bývalým učitelem, a dělníkem Karlem Pagáčem. V Brně navštívil Štěpána Šedu a setkal se s Dr. Zdeňkem Herou.⁶¹ Do Prahy přijel v pondělí 4. května 1959, kdy proběhlo obvyklé setkání se širší společností jeho známých ve Slávii.⁶²

Vrzalíkův pražský pobyt tím však tentokrát nekončil. Dopředu oslovil několik svých známých, jimž důvěřoval a projevil přání se s nimi setkat ještě následujícího dne v soukromí. Tato schůzka proběhla 5. května večer v bytě JUDr. Antonína Hübschmanna ve Štěpánské ulici číslo 29. Bývalý majitel advokátní kanceláře byl před válkou funkcionářem pravicového Národního sjednocení a spolu s Vrzalíkem na přelomu let 1939–1940 působil ve fašistickém Národním akčním komitétu (srov. výše).⁶³ Nyní pracoval jako mechanizátor u Československých státních drah. Kromě Hübschmanna a Ing. Šimerdy, v jehož průvodu se Vrzalík dostavil, byli ještě pozváni Ing. Antonín Vodesedálek, před válkou národní demokrat a majitel soukromé projekční kanceláře, nyní projektant n. p. ČKD, Ing. Lubomír Skokánek, profesor střední průmyslové školy, bývalý člen předválečné Vlajky a JUDr. Jaroslav Vrána, bývalý advokát a funkcionář Národní obce fašistické, nyní skladník Katedry tělesné výchovy na fakultách humanitních věd University Karlovy. Ten nepatřil k okruhu kavárny Slávia. V letech 1949–1950 byl vězněný v táboře nucené práce v Kladně a po propuštění pracoval až do roku 1957 jako pomocný dělník. S Vrzalíkem se náhodou setkal po téměř pětadvaceti letech několik dní před uvedenou schůzkou v pražském Divadle hudby, kde byl uspořádán večer věnovaný rukopisům.

57 AHMP Praha, f. Malý dekret, sign. 36-21353.

58 Reaktivován měl být k 1. lednu 1947 a následně mu měl být vyplaceno 206 tisíc korun. (NA Praha, f. SSVN – OS, Jan Vrzalík.)

59 Registrační a archivní protokoly se nacházejí on-line na stránkách Archivu bezpečnostních složek. Z nich jsou čerpány také další informace o operativním rozpracování Vrzalíkových přátel ze strany StB. Akce FAŠISTA byla vedena Okresním oddělením Ministerstva vnitra ve Strakonících. Sám Vrzalík byl nejprve veden v evidenčním, od ledna 1959 ve skupinovém a od 1. srpna 1960 v osobním svazku, uloženém do archivu 6. května 1962 a zničeném 6. března 1980. (<https://www.abscr.cz/jmenne-evidence/>, dostupné k 8. 3. 2022.)

60 ABS Praha, Sběrka Správa vyšetřování StB – vyšetřovací spisy, a. č. V-4130 MV.

61 Přestože na schůzkách ve Zlíně i v Brně mluvil Vrzalík zřejmě o stejných věcech jako následně v Praze, zdá se, že jejich účastníci nebyli později trestně stíháni.

62 ABS Praha, Sběrka Správa vyšetřování StB – vyšetřovací spisy, a. č. V-4130 MV. Z vyšetřovacího spisu pocházejí také veškeré další informace o celém případě vzhledem k tomu, že operativní materiály StB všech později odsouzených byly počátkem 80. let 20. století skartovány.

63 T. PASÁK, *Český fašismus*, s. 189–193, 292.

Časové údaje se v pozdějších výpovědích účastníků schůzky mírně rozcházejí – to však není podstatné. Do bytu se Vrzalík s Šimerdou dostavili mezi sedmou a osmou hodinou. Během dalších dvaceti minut pak dorazili Skokánek a Vodsedálek a krátce na to, co Vrzalík schůzku zahájil, pak ještě Vrána se svým známým Vojtěchem Seykorou.

Seykora se k celému konspiračnímu setkání připletl náhodou. Před válkou byl Vranovým zaměstnancem. Na konci 50. let pracoval jako kontrolní úředník národního podniku Český nábytek v Týništi nad Orlicí a byl dokonce členem KSČ. Přijel z Hradce Králové do Prahy na služební cestu a večer se rozhodl, že navštíví Vránu. Ten, protože se domníval, že na schůzce bude jako obvykle řeč o Rukopisech, o které se Seykora také zajímal, jej vzal s sebou.

O čem vlastně bude řeč, zřejmě nevěděli ani další účastníci, možná s výjimkou Šimerdy, takže je průběh večera trochu zaskočil. Vrzalík totiž setkání zahájil monologem, z něhož bylo patrné, že předpokládá změnu státoprávních poměrů, tedy pád komunistického režimu, a to již v roce 1960. Dále nastínil, že počítá s existencí čtyř, resp. tří politických stran, z nichž jedna bude komunistická a vyslovil názor, že na tuto změnu by bylo dobré se již teď připravit.

Přestože tato okolnost není pozdějším vyšetřováním objasněna zcela jednoznačně, důvodem toho, že Vrzalík očekával tyto zásadní změny, bylo blíže nespecifikované proctví. Podle výpovědi před soudem jej k tomu inspiroval Miloš Maixner, jeden z čelných funkcionářů prvorepublikové Vlajky, náležející k okruhu návštěvníků seancí v kavárně Slavia, který Vrzalíka v březnu 1959 navštívil ve Strakoncích. Důvodem byla ovšem i liberalizace poměrů v některých socialistických státech, především v Polsku, ale i v Sovětském svazu spojená s pádem „kultu osobností“.

O skupině, kterou chtěl se svými přáteli vytvořit, se v některých dokumentech z provenience ministerstva vnitra hovoří jako o „Křesťansko-demokratické straně“, jinde pak jako o „Křesťansko-sociální straně“.⁶⁴ Je zřejmé, že sami příslušníci StB tento rozdíl nepovažovali za podstatný a možná se domnívali, že jde v podstatě o synonyma. Vůdcem nové strany se údajně měl stát bývalý agrární politik a předseda Národního souručenství Josef Nebeský, který byl v té době ještě ve vězení. Účastníci schůzky měli soustředit okolo sebe spolehlivé lidi a být připraveni. Údajně měla být řeč také o svobodných volbách, které by se uskutečnily pod patronací velmocí a o možnosti začlenit Československo do širší středoevropské federace. Ve schůzkách zasvěcených se mělo i nadále pokračovat v soukromých bytech.

Jeho projev vyvolal spíš rozpačité ticho. Na výzvu k půjčování bytů pro schůzky nikdo nereagoval a diskuse se rozvíjela jen velmi pomalu. Hübschmann byl již v průběhu Vrzalíkova monologu telefonicky odvolán na svoje pracoviště. Toho využili k odchodu i Vrána se Seykorou. Ten později vypověděl, že rozpaky účastníků, z nichž téměř nikoho neznal, pramenily zřejmě i z jeho přítomnosti. S Vranou, který spěchal na noční směnu, se rozešli na Václavském náměstí. Schůzku prý považovali za zcela absurdní. Když se Hübschmann asi po dvou hodinách vrátil domů, byla již zbývající společnost připravena k odchodu.

StB měla o průběhu schůzky informace záhy, a to přímo od zdroje. Doktor Hübschmann s ní totiž nejpozději od roku 1958 spolupracoval jako agent s krycím jménem ŠACHY.⁶⁵

Z neznámého důvodu došlo k zatýkání účastníků schůzky teprve počátkem října 1959. StB možná čekala, jakou další iniciativu Vrzalík vyvine. Zdá se však, že vlašný ohlas, který jeho vize vyvolaly, jej od dalších příprav na změnu státoprávních poměrů nakonec odradil. V této době proběhlo několik „tradičních“ setkání ve Slávii, kde se žádná konspirační témata neprojednávala. Tajná policie se tedy rozhodla zakročit. Nejprve byli 6. října zatčeni Vrána se Skokánkem, 7. října sám Vrzalík, 8. října Šimerda a 22. října pak Vodsedálek.⁶⁶ Seykora byl vyslýchán, StB však nakonec zřejmě uvěřila tomu, že se ve špatnou chvíli ocitl na špatném místě.⁶⁷ Možná také potřebovala odpoutat pozornost od svého informátora, protože mezi zatčenými nebyl ani Hübschmann.⁶⁸

Vrzalík, Šimerda a Vodsedálek, kteří byli podezřelí ze spáchání trestného činu podvracení republiky podle § 79a trestního zákona (č. 86/1950 Sb.), již zůstali ve vazbě, Skokánek a Vrána,⁶⁹ kteří se měli dopustit pouze neoznámení trestného činu podle § 165 téhož zákona, byli od poloviny prosince 1959 vyšetřováni na svobodě. Příslušníci Správy vyšetřování MV ostatně neměli těžkou práci.⁷⁰ K účasti na schůzce se všichni doznali a jejich výpovědi se lišily jenom v detailech. Po čtyřech měsících stanuli před soudem. Během vyšetřování podala Vrzalíkova manželka žádost o rozvod. Z charakteru dochované korespondence se však zdá jako pravděpodobné, že šlo spíš o preventivní opatření pro případ, že by soudem bylo vysloveno propadnutí majetku.

Hlavní líčení proběhlo ve dnech 9. a 10. února 1960 u Krajského soudu v Praze. Se nátu, v němž zasedli Antonie Moserová a Jaroslav Budínský, předsedal Jan Kareš. Prokuraturu zastupovali JUDr. Jan Dušek a JUDr. Ljuba Pindryčová.

65 Již 2. ledna 1956 registrovala Krajská správa Ministerstva vnitra Karlovy Vary na osobu Antonína Hübschmanna svazek důvěrníka, který byl později ukončen, uložen do archivu a následně zničen. Od 4. července 1958 do 28. března 1969 pak byl veden jako agent ŠACHY u III. (po reorganizaci StB v roce 1964 u II.) správy Ministerstva vnitra, tedy centrálního útvaru kontrarozvědky StB. K obnovení spolupráce se stejným útvarem došlo 11. srpna 1971 a trvala do 31. ledna 1973. Krycí jméno bylo tentokrát ŠACHISTA. Dr. Hübschmann zemřel v roce 1975 a jeho agenturní svazek byl zničen 10. května 1984.

66 U III. správy Ministerstva vnitra byly na Josefa Šimerdu (nar. 18. prosince 1910 ve Velké Ledské), Antonína Vodsedálka (nar. 2. listopadu 1905 ve Vysokém nad Jizerou), Lubomíra Skokánka (nar. 12. prosince 1900 v Praze) a Jaroslava Vránu (nar. 13. listopadu 1907 v Prostějově) založeny v období od 14. do 23. května 1959 osobní svazky s krycími označeními PRŮVODCE (Šimerda), TAJEMNÍK (Vodsedálek), PROFESOR (Skokánek) a JAROSLAV (Vrána). Ty byly ukončeny v rozmezí od března do listopadu 1960, poté, co byli všichni odsouzeni. Až na Vránův svazek byly všechny operativní materiály zničeny v době od února do dubna 1981.

67 Na Vojtěcha Seykoru (nar. 14. května 1909 v Kostelci nad Orlicí) byl 5. června 1959 založen III. správou MV osobní svazek s krycím označením HRADEC, který byl ukončen a uložen do archivu 24. března 1961. K jeho skartaci došlo 8. dubna 1981.

68 Vrzalík Hübschmanna ze spolupráce s tajnou policií v té době nepodezřival. Svědčí o tom i jeho odvolání, kde uvádí, že o možném informátorovi hovořil právě s ním. (NA Praha, f. SSNV – OS, Jan Vrzalík.)

69 Jaroslav Vrána byl 11. března 1960 registrován jako tajný spolupracovník III. (od roku 1964 II.) správy MV pod krycím jménem JAROSLAV. K ukončení spolupráce došlo 29. března 1966. Tento svazek byl zničen v prosinci 1984. Během normalizace, v době od ledna 1974 do září 1982, jej StB „rozpracovávala“ v kategorii nepřátelských osob.

70 Přípravné řízení bylo vedeno Správou vyšetřování MV. Vrzalíka vyslýchal vyšetřovatel npor. Vladimír Míka (nar. 21. srpna 1919).

64 Sám Vrzalík později uvedl, že mělo jít o křesťansko-sociální stranu. (NA Praha, f. SSNV – OS, Jan Vrzalík.)

Všechny obžalované soud uznal vinnými. Vrzalík byl odsouzen na čtyři roky, Šimerda na dva a půl a Vodsedalek na dva roky a tři měsíce, všichni nepodmíněně. U všech tří byl také vysloven vedlejší trest propadnutí majetku a ztráty čestných práv občanských (Vrzalík na pět let, zbývající dva pak na tři roky). Skokánek byl odsouzen na jeden a půl roku a Vrána na jeden rok podmíněně se zkušební dobou na tři roky.

Kromě Vrzalíka, jenž na místě ohlásil podání odvolání, odsouzení tresty přijali. Již 6. dubna 1960 proběhlo u Nejvyššího soudu v Praze odvolací líčení. Vrzalík podáním odvolání opět získal – senát pod předsednictvím JUDr. Františka Sedláčka výrok prvoinstančního soudu sice potvrdil, nicméně odsouzenému snížil trest ze čtyř na dva a půl roku vězení. Důvodem byl jeho zdravotní stav a vyšší věk. Ve stejný den bylo také rozhodnuto, že odsouzení budou místo skutečných nákladů soudního řízení hradit pouze paušální částku ve výši 50 korun.

Všichni tři měli nakonec štěstí. Dne 9. května 1960 vyhlásil prezident Antonín Novotný širokou amnestii, díky níž byla z výkonu trestu propuštěna velká část politických vězňů. Již 10. května se brána pankrácké věznice po sedmi měsících a několika dnech otevřela pro Šimerdu a Vrzalíka, následujícího dne byl z Ruzyně propuštěn i Vodsedalek.⁷¹

Dlouhá cesta k rehabilitaci

Vrzalík se pokusil hned po propuštění před definitivním zabavením zachránit své rukopisy⁷² a knihy, Nejvyšší soud mu však nevyhověl a z konfiskace vyňal svým usnesením z 27. dubna 1961 pouze osobní doklady.⁷³ Dne 22. června 1963 podal velmi otevřenou (a podle svého zvyku také velmi obsáhlou) žádost o revizi procesu (v níž např. Stalina označil za fašistu), kterou začal připravovat již krátce po svém propuštění. Bylo to v době, kdy na veřejnost prosakovaly první zprávy o rehabilitacích některých v minulé dekádě odsouzených funkcionářů komunistické strany. Proces opatrného přehodnocování nedávné minulosti byl však v Československu na samém počátku a podobným způsobem podaná žádost neměla nejmenší naději na úspěch. Městský soud v Praze ji v únoru 1964 zamítl. Proti tomu podal Vrzalík stížnost. Nejvyšší soud však ve svém usnesení z 11. dubna 1964 prvoinstanční rozhodnutí potvrdil.⁷⁴ Amnestií v roce 1965 mu alespoň byl prominut zbytek z desetileté podmínečné lhůty, která byla součástí amnestie předchozí.

V té době se nacházel ve velmi těžké materiální situaci, kdy mu po propuštění z vězení byl snížen důchod z původních 733 na 200 korun. Teprve po nějaké době mu bylo

přiznáno 400 korun měsíčně. I v této situaci však dojížděl na léčení do Prahy a obnovil také pravidelné schůzky se svými přáteli ve Slávii.

Nové naděje přinesl až rok 1968. Počátkem května se Vrzalík znovu obrátil na Generální prokuraturu s žádostí o obnovu řízení. Jeho návrh byl spojen s dosud neprojednaným návrhem Ing. Šimerdy podaným dokonce již v červenci 1967. Teprve 25. června 1968 však Národní shromáždění přijalo zákon číslo 82/1968 Sb. o soudní rehabilitaci a v následujících měsících byly zvláštní rehabilitační senáty soudů doslova zavaleny tisícovkami případů obětí politického bezpráví minulých let. V říjnu 1968 se k návrhům připojil i JUDr. Vrána, který dosud pracoval jako pomocný dělník. Rehabilitační řízení bylo zpočátku vedeno u Městského soudu v Praze, teprve v listopadu 1968 pak bylo postoupeno věcně příslušnému krajskému osudu tamtéž. Případ již nestihl být projednán před přijetím novely rehabilitačního zákona č. 70/1970 Sb. Ta byla produktem nastupující normalizace a velmi výrazným způsobem změnila charakter soudních rehabilitací. V podstatě uzavírala cestu obětí politických procesů k očistění svých jmen (umožňovala dokonce zrušit rehabilitace již provedené).

V hlavním líčení se skupinou „Vrzalík a spol.“ konaném 26. října 1970 již poté, co tato novela vstoupila v platnost, Krajský soud v Praze všechny návrhy na přezkoumání původního rozsudku v plném rozsahu zamítl. Formálním důvodem k tomu bylo právě ustanovení zákona č. 70/1970 Sb., podle kterého byla rehabilitace možná u rozsudků krajských soudů vynesených od počátku roku 1953 do konce roku 1956. Navrhovatelé proti tomuto rozhodnutí opět podali opravný prostředek. Krajská prokuratura jim 3. února 1971 dala formálně za pravdu vzhledem k tomu, že v dosavadním řízení nebylo vyjasněno možné použití policejní provokace. Došlo tedy k formální obnově řízení. V dalších letech se však nic nedělo. Ing. Šimerda následně 30. června 1975 návrh na obnovu řízení opakoval. Jistou nadějí poskytovalo, že i v této době v ojedinělých případech mohlo k rehabilitaci dojít. To však byly jen výjimky potvrzující pravidlo, což se projevilo i v případě „Vrzalík a spol.“ Dne 3. listopadu 1975 proběhlo nové hlavní líčení. Šlo však již o pouhou formalitu, aby případ mohl být uzavřen, a všichni navrhovatelé ještě před vynesením rozsudku vzali své návrhy zpět.⁷⁵

Během této doby všichni odsouzení velmi intenzivně pátrali po tom, co stálo za jejich zatčením. Podle výpovědí z 60. let z udání nejprve podezřivali Miloše Maixnera. Hübschmanna zpočátku vůbec nepodezřivali a Vrzalík se s ním stýkal i po propuštění. Teprve na jaře 1961 proti němu pojal podezření. Hübschmann během rehabilitačního řízení tvrdil, že s udáním svých návštěvníků neměl nic společného a se Státní bezpečností nespolupracoval, což jak víme, neodpovídalo skutečnosti. Zodpovědnost svaloval právě na Miloše Maixnera, který se měl údajně jednání také účastnit, ale omluvil se z něj. I Maixner byl v té době skutečně spolupracovníkem StB, zdá se však nepravděpodobné, že by byl oznamovatelem ve věci, které nebyl osobně přítomen.⁷⁶

⁷⁵ V případě zamítnutí jejich žádosti, které bylo za dané situace jediným možným výsledkem, jim totiž hrozilo, že budou hradit náklady řízení. Jednalo se o prostředek běžně používaný normalizační justicí k „definitivnímu“ uzavření rehabilitačních řízení.

⁷⁶ Miloš Maixner (nar. 12. března 1903) byl v té době veden jako tajný spolupracovník III. správy MV s krycím jménem ŘÍMAN. Do registru svazků tajných spolupracovníků byl zanesen v červnu 1954, což znamená, že s StB spolupracoval již před tímto datem. Spolupráce s ním byla ukončena v listopadu 1965. (<https://www.abscr.cz/jmenne-evidence/>, dostupné k 3. 5. 2022.)

⁷¹ NA Praha, f. SSNV – OS, Jan Vrzalík.

⁷² Jedním ze zabavených rukopisů byly např. Vrzalíkovy „Dějiny Vlajky“.

⁷³ Ani s tím se však Vrzalík nesmířil, a až do února 1963 se snažil alespoň část ze zabavených knih a písemností získat zpět. Obracel se při tom i na mimosoudní orgány, jako Kancelář presidenta republiky, a dokonce Ústřední výbor KSČ. Výsledek však byl negativní. Knihy ostatně tvořily většinu zabaveného majetku. Tento vedlejší trest, na nějž se nevztahovala amnestie, byl realizován v září 1960.

⁷⁴ ABS Praha, Sběrka Správa vyšetřování StB – vyšetřovací spisy, a. č. V-4130 MV. Je zajímavé, že o Hübschmannovi i Maixnerovi jako agentech StB hovoří ve své žádosti o rehabilitaci z 13. října 1968 zcela otevřeně JUDr. Vrána. V této souvislosti také uvedl parafrázi údajného rozhovoru mezi švagrem Ing. Šimerdy a jedním z vyšetřovatelů během soudního přelíčení v roce 1960. Na otázku, proč na lavici obžalovaných není také Hübschmann mu měl odpovědět: „Kdyby se všichni zachovali jako Dr. Hübschmann, tak tu neseděli.“ V souvislosti se spoluprací Dr. Hübschmanna s StB se v roce 1968 hovořilo ještě o jednom případě majícím soudní dohru, v němž měl hrát vyloženě roli provokatéra. Hübschmann měl být během Pražského jara dekonspirován dokonce v tisku.

Teprve po listopadu 1989 mohlo dojít k rehabilitaci všech odsouzených. Krajský soud v Praze v neveřejném líčení dne 7. května 1991 svůj rozsudek z roku 1960 a všechna rozhodnutí na něj navazující v plném rozsahu zrušil. Toho se však již Vrzalík nedožil. Zemřel na samém počátku normalizace, 8. srpna 1971, ve věku 67 let. Z jeho „odkazu“ i dnes čerpá česká krajní pravice.⁷⁷

Autor | Author

Jiří Plachý

Vojenský historický ústav Praha
U Památníku 2, 130 05 Praha 3
Česká republika
plachy.vhu@seznam.cz

PhDr. Jiří Plachý, Ph.D. (* 1975), vystudoval historii se specializací na dějiny východní a jihovýchodní Evropy na Filozofické fakultě Univerzity Karlovy v Praze (1999) a obor Veřejná správa na Právnické fakultě Západočeské univerzity v Plzni (2008). Roku 2013 ukončil doktorské studium na Filozofické fakultě Univerzity Hradec Králové. V letech 2000–2007 pracoval jako historik v Úřadu dokumentace a vyšetřování zločinů komunismu, od roku 2007 do současnosti je vědeckým pracovníkem Vojenského historického ústavu v Praze. V letech 2009–2016 současně působil na FF UK v Praze jako vedoucí oddělení vědy a vědecký pracovník. Autor nebo spoluautor dvou desítek knih a více než tří set článků a studií.

Summary

The Two Trials of Professor Vrzalík. Collaborant or victim of communist justice?

The study is dedicated to the life of one of the founders of the far-right political movement „Vlajka“, Jan Vrzalík. He was born in 1904 and after graduating from the Kromeriz gymnasium he enrolled in the Faculty of Arts at Charles University in Prague. Already as a university student he was heavily involved in the fascist movement and from 1930 in Vlajka, which he even chaired in 1934–1936. Although he was also involved in activist politics after the occupation, among other things as editor-in-chief of the weekly Národní výzva (1939–1941) or as one of the representatives of the National Action Committee, which tried to unite the fragmented groups of Czech fascists and Nazis at the turn of 1939–1940, he was extremely negative towards the Protectorate Vlajka, led by Jan Rys-Rozsěvač. He was expelled from it in September 1939. In May 1942, he was suspended from his position as a high school professor by Minister Emanuel Moravec, allegedly for political reasons. At the end of the war he lost his eyesight. After the war his actions were not found to be criminal and the proceedings before the Extraordinary People's Court in Prague and the criminal commissions in Strakonice and Prague were stopped. In 1959, at a meeting with some of his friends, he predicted the fall of the communist regime, which was to occur the following year, and urged the participants to prepare for this change. However, the meeting was reported to the State Security. In October

⁷⁷ Adam B. BARTOŠ (ed.), Vondrák, Vychodil, Vrzalík: Kult TGM. Tři kritické pohledy na osobu T. G. Masaryka, Praha 2018.

1959, Vrzalík was arrested and in February 1960 (along with four other participants in the meeting) was put on trial. He was eventually sentenced to two and a half years in prison for the crime of subversion of the Republic. After his release on amnesty in 1960, he tried in vain for a retrial and rehabilitation. He died in 1971.

Přílohy:

Příloha č. 1 – Jan Vrzalík na snímku z roku 1929.

Příloha č. 2 – Fotografie Jana Vrzalíka z žádosti o cestovní pas z roku 1946.

Přílohy č. 3, 4, 5 – Odsouzení v případě „Jan Vrzalík a spol.“ na snímcích z vězeňských spisů. (č. 3 – Jan Vrzalík; č. 4 – Josef Šimerda; č. 5 – Antonín Vodseďálek)

Příloha č. 6 – JUDr. Antonín Hübschmann na pasovém snímku z roku 1936.

Příloha č. 7 – JUDr. Jaroslav Vrána na snímku z roku 1938.

Foto 1 a 2: NA Praha, f. PŘ Praha II – VS 1941–1950, k. 12863, sign. V 5964/3.

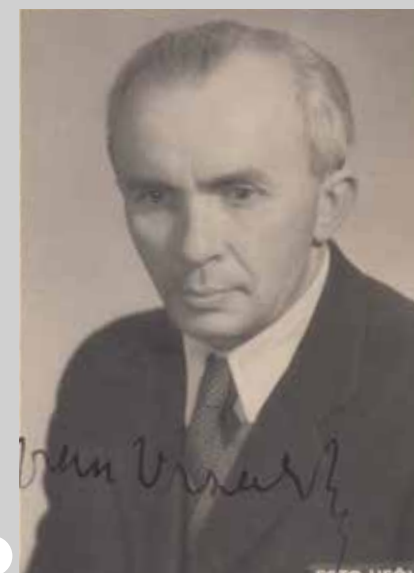
Foto 3, 4, 5: NA Praha, f. SSNV – OS, Jan Vrzalík, Josef Šimerda, Antonín Vodseďálek.

Foto 6: NA Praha, f. PŘ Praha II – VS, k. 3260, sign. H 2325/10.

Foto 7: NA Praha, f. PŘ Praha II – VS, k. 12820, sign. V 5736/3.

1

2

3

Vzdělanci mezi dělníky. Reflexe sociální otázky v letech 1845–1849 na příkladu vývoje myšlenkového světa a politického osudu dvou knihtiskařů (Stephan Born a Karl Scherzer)

JAKUB RAŠKA

Abstrakt | Abstract

Následující studie si klade za cíl postihnout myšlenkový vývoj dvou příslušníků „hledající generace“ intelektuálně a politicky dospívající ve 40. letech 19. století. Sleduje reflexi sociální otázky dvou vyučených knihtiskařů, novinářů a v revoluci i politiků Stephana Borna (1824–1898) a Karla Scherzera (1821–1903). Studie vychází z předpokladu, že se sociální otázka krátce před rokem 1848 stala jedním z ústředních témat střeoevropského veřejného prostoru, které do velké míry přispělo ke konkretizaci obsahů formujících se politických ideologií. V dobovém kontextu je sledován náhled na sociální otázku obou aktérů v letech 1845–1849, kdy se tématem intenzivně zabývali. V chronologickém sledu jsou analyzovány jednotlivé etapy jejich života a intelektuálního vývoje ve sledovaném období. V první části je pozornost věnována jejich rodinnému původu a intelektuálním zdrojům, ve druhé části jsou sledovány jejich první pokusy o novinářskou reflexi sociální otázky a ve třetí části jejich názory a osudy v revoluci, kdy oba stanuli na špici organizačních snah dělníků.

The following study aims to capture the thought development of two members of the “seeking generation” coming of age intellectually and politically in the 1840s. The study traces the reflection on the social question of two skilled printers, journalists and, in the Revolution, politicians, Stephan Born (1824–1898) and Karl Scherzer (1821–1903). The study is based on the assumption that the social question became one of the central themes of the Central European public sphere shortly before 1848, which contributed to a large extent to the concretization of the content of the forming political ideologies. In a contemporary context, the views on the social question of the two actors in the years 1845–1849, when the topic was intensively addressed, are traced and analysed. The different stages of their lives and intellectual development in the period are analysed in chronological order. In the first part is devoted to their family background and intellectual resources, in the second part their first attempts at journalistic reflection on the social question are traced, and in the third part their views and fates in the revolution, when both stood at the forefront of workers’ organizational efforts.

4

5

6

7

Klíčová slova | Keywords

Stephan Born, Karl Scherzer; knihtiskařství; dělnické hnutí; Vormärz; Revoluce 1848–1849, dějiny socialismu; dějiny liberalismu

Stephan Born; Karl Scherzer; book printing; workers' movement; Vormärz; Revolution 1848–1849, history of socialism; history of liberalism

Úvodem

Každá společenská změna má své náklady a své oběti.¹ V době mezi koncem napoleonských válek a jarem 1848 to byli různí řemeslní mistři svádějící marný boj s levnější konkurencí, muži a ženy přicházející z přelidněného venkova za prací a novým životem do rodících se průmyslových center či malé děti pracující 15 hodin denně za minimální mzdu v domácích dílnách nebo koncentrovaných závodech. Šlo o masy lidí, které byly postupně vytrhávány z tradičních struktur starého režimu a to rychleji, než stačila rodící se moderní společnost vyprodukovat nové vazby na individuální, sociální, kulturní i institucionální rovině. To je stručná a obecná definice takzvané sociální otázky (zprvu nazývané jako pauperismus či dělnická otázka), o níž se začalo diskutovat v době předbřeznové i v Německu a podunajské monarchii. Zatímco pro starou stavovskou společnost byl důležitý původ, sociální status, do kterého se jedinec zrodil a který se během jeho života neměl měnit, nyní se začal zvyšovat význam individuální píle a úspěchu. Prostupnost sociálních skupin se zvyšovala. Stejně jako se otevírala cesta nahoru, byl snadnější i pád dolů. Vzestup debaty o sociální otázce, respektive kritickém hodnocení neutěšené situace velké části obyvatelstva, nezapřičinily pouze projevy industriálního kapitalismu, ale i nově se prosazující hodnoty individuální důstojnosti a sociální spravedlnosti.²

Po roce 1840 se sociální otázka stala jedním z hlavních témat intelektuální, umělecké i politické reflexe modernity. Doba začala být opravdu těhotná na různé revize stávajícího sociálního řádu i vize budoucího uspořádání společnosti na škále od sociálních kázání katolických kněží a různých aktivit dobročinných spolků, přes systémové návrhy počítající s rostoucí sociální funkcí státu až po nejradikálnější komunistické koncepce z pera německých emigrantů žijících v západní Evropě.³ Porodní bolesti nově se utvářející společnosti dosáhly pomyslného vrcholu po roce 1844, kdy sami dělníci a rolníci odpovídali s nebezpečně rostoucí intenzitou na svou situaci neposlušností na pracovišti a povstáními, což akcelerovalo i debaty v intelektuálních kruzích. O sociální otázce bude i následující text, v němž budou sledovány osudy a myšlenkový vývoj dvou významných aktérů této debaty v druhé polovině 40. let a zároveň postav revoluce let 1848 a 1849.

1 Tuto tezi v poslední době vyjádřil Jiří ŠTAIF, *Modernizace na pokračování. Společnost v českých zemích (1770–1918)*, Praha 2020, s. 344.

2 Na tento hodnotový posun výrazně ovlivňující zrod moderní sociální otázky upozornil například Frederick D. MARQUART, *A Working class in Berlin in the 1840's?*, in: Hans-Ulrich Wehler (ed.), *Sozialgeschichte heute. Festschrift für Hans Rosenberg zum 70. Geburtstag*, Göttingen 1974, s. 191–210, zde s. 193.

3 K tomu viz např. Herbert UHL, *Lorenz von Stein und Karl Marx. Zur Grundlegung von Gesellschaftsanalyse und politischer Theorie 1842–1850*, Tübingen 1977; Werner DROBESCH, *Ideologische Konzepte zur Lösung der „sozialen Frage“*, in: Helmut Rumpel – Petr Urbanitsch, *Die Habsburgermonarchie 1848–1918, Band IX: Soziale Strukturen, Teilb. 1/2: Von der Stände- zur Klassengesellschaft*, s. 1419–1463, Wien 2010.

Jen několik málo dělníků z řad úzké skupiny vysoce kvalifikované elity manuálně pracujících se v době předbřeznové chopilo pera, aby samo reflektovalo svou situaci. Byl to případ Stephana Borna (1824–1898) a Karla Scherzera (1821–1903). Důvod výběru zrovna těchto dvou jedinců pro účely následujícího textu spočívá v mnoha podobnostech jejich životopisu do roku 1849. Oba byli intelektuálně nadaní Němci a příslušníci „hledající generace“ politicky dospívající ve 40. letech. Oba pracovali jako dělníci pouze část života, a to v mladém věku. Tato zkušenost je však vedla k zájmu o problémy dělnictva, kterým se věnovali na intelektuální i organizačně-politické rovině do konce svého revolučního angažmá. Oba pocházeli z liberálních rodin, které již vnímaly vzdělání jako cestu k úspěchu. Oba se z různých důvodů vyučili knihtiskařství, které v té době procházelo první vlnou industrializace, jež ohrožovala dosavadní exkluzivní postavení knihtiskařských dělníků. Ani jeden u sazečské kasy nevydržel příliš dlouho. Scherzer se k ní po návratu z vandru roku 1842 již nikdy nepostavil. Několik let před revolucí však oba publikovali texty k sociální otázce a později během revoluce se stali dělnickými vůdci (či spíše vůdci dělníků). Scherzer působil ve Vídni a Born v Berlíně a později Lipsku. Pro oba rovněž platí, že po roce 1849 – především díky svému původu, který jim dával svobodnější možnost výběru své životní cesty – se politikou a ani reflexí sociální otázky již po zbytek života nezabývali. Oba dosáhli významných kariér a na své žurnalistické a politické aktivity v době mládí vzpomínali až jako staří muži.

V následujícím textu budou sledovány jejich osudy a vývoj jejich názorů na řešení dělnické bídy či sociální otázky zhruba v letech 1845–1849, kdy se oba muži touto problematikou zabývali. Jejich názory budou vsazeny do intelektuálního, sociálního a politického kontextu doby a zároveň vzájemně komparovány. Při vykreslení životních osudů obou mužů jsem vycházel z dostupné sekundární literatury, tyto části mají tedy kompilační charakter. Pro pochopení jejich intelektuálního vývoje mi však přišlo důležité je do této studie zařadit. V případě Borna se navíc jedná o nejvýznamnějšího německého dělnického vůdce revoluce 1848 a 1849, o kterém v českém jazyce kromě staré a dnes již svým přístupem nevyhovující práce východoněmeckého historika Karla Obermanna nic nevyšlo.⁴ Přínos studie však spočívá v detailním rozboru vývoje jejich náhledů na sociální otázku, který dle mých znalostí nebyl v takové míře zpracován ani v německojazyčné historiografii.

Rodinný původ a intelektuální zdroje

Stephan Born se narodil jako Simon Buttermilch roku 1824 do židovské rodiny obchodního zprostředkovatele v Lešně, které tehdy patřilo do pruské provincie Poznaňsko. Až později ve svém dětství po konverzi celé rodiny k luteránství přijal jméno Stephan Born. Pokud bylo řečeno, že vlivem silícího liberalismu začalo být vzdělání vnímáno jako nejspolehlivější cesta vzhůru, tak pro židovské liberální prostředí to platí dvojnásob. Rodina chtěla dát svým čtyřem synům dobré vzdělání, mohla si však dovolit zaplatit univerzitní vzdělání pouze nejstaršímu bratru Borna. Stephan studoval gymnázium, dokončit ho ale kvůli materiální situaci rodiny již nemohl. Rozhodl se vyučit sazečem. Za místo učení si zvolil Berlín, kde mu jeho starší bratr studující medicínu na Univerzitě Fridricha

4 Karl OBERMANN, *Čtvrtý stav v revoluci: němečtí dělníci v revoluci 1848*, Praha 1958.

Viléma (pozdější Humboldtově univerzitě) sehnal učňovské místo v univerzitní knihtiskárně.⁵

Born nastoupil do učení roku 1840. Knihtiskaři byli opravdová kulturní i ekonomická elita mezi dělníky, ovšem Born svým rozhledem převyšoval i toto prostředí. Sám se aktivně sebevzdělával na vysoké úrovni, k čemuž pomohlo i vědecké zaměření podniku, kde se učil. Na doporučení bratra navštěvoval na univerzitě během doby svého učení (1840–1845) v době obědové pauzy přednášky z fyziky, psychologie a historie, kterou tehdy přednášel sám Leopold von Ranke. Ke svému pětiletému učení ve svých pamětech *Vzpomínky osmačtyřicátníka* poznamenal: „Tak jsem brzy poznal zraněné místo v tehdy panujících sociálních poměrech, což mě ihned podnítilo k jejich kritickému hodnocení. [...] Držet mladého člověka pět let na řetěze, aby byl poslední tři roky coby hotový dělník vykořisťován za naprosto směšné ohodnocení, to bylo křiklavé zneužívání.“⁶

Kritický mladý učeň se nevzdělával pouze ve vědeckých tématech, ale četl i soudobou sociální literaturu. Během učení se, jak sám poznamenává, seznámil i se dvěma epochálními díly tehdejší produkce o sociální otázce: prostudoval dílo *Der Socialismus und Communismus des heutigen Frankreichs. Ein Beitrag zur Zeitgeschichte* (1842) od Lorenze von Steina a *Die Lage der arbeitenden Klasse in England* od Friedricha Engelse (1845).⁷ První práce se stala paradigmatickým vzorem pro reformní model *integrace* sociálně vyloučených a druhá pro konfliktní model *revoluce* sociálně vyloučených.

Lorenz von Stein (1815–1890) zprostředkoval německé veřejnosti první ucelenou interpretaci francouzského socialistického a komunistického myšlení. Na přelomu 30. a 40. let se Stein projevoval jako filozofující sociální historik usilující o vyřešení rozporů modernity. Během svého života byl však znám především jako profesor státovědy a národního hospodářství na Vídeňské univerzitě, kam nastoupil v polovině 50. let. Význam jeho raného díla odhalila až německá sociální věda na počátku 20. let 20. století.⁸

Steinovy teorie o regulativech moderního sociálního života se zrodily během jeho pozorování francouzských dějin od roku 1789. Konstatoval, že definitivním vítězstvím buržoazie a legitimizací moci na základně vlastnictví majetku v červencové revoluci roku 1830 se stále zvyšovala dělnická bída. Jeho myšlenka spočívala v legitimizaci režimu nikoliv na základě míry politické svobody, nýbrž na základě úspěšné regulace sociálních neduhů, který již v jeho raných spisech nabývala jasné podoby sociálního a i právního

státu.⁹ Stein německému čtenáři zprostředkoval základy učení francouzských socialistických (Ch. Fourier, H. Saint-Simon, F. de Lamennais, P. Leroux, P. J. Proudhon, L. Blanc) a komunistických (především G. Babeuf a E. Cabet) myslitelů. Jeho kniha byla také příručkou moderní sociální vědy pro vzdělané německy čtoucí čtenáře. Řeší v ní například témata utváření třídy uvnitř společnosti, vysvětluje, co je sociální hnutí či jaké obsahy může mít pojem sociální revoluce a jak se odlišuje od té politické. Důležité bylo i jeho metodologické oddělení společnosti od státu. Zatímco myšlenky komunismu odmítal, mnohé části socialistických teorií mu přišly inspirativní pro moderní stát, který se měl stát vrchní přerozdělovací instancí. Zároveň kladl Německu „vznešený úkol [...] vědecky usmířit všechny rozpory evropského světa“.¹⁰

Friedrich Engels materiál pro svůj spis sesbíral během svého pobytu v Manchesteru (1842–1844), kde měl na pokyn svého otce pracovat na úřednickém místě v jeho podniku, aby se zbavil svého komunistického blouznění. Namísto toho napsal dílo zásadní hned ve trojím ohledu. Stal se z něj vzor pro dějiny práce a dělnictva, průkopnický spis revolučního socialismu a také základ pro historiografický a sociologický koncept průmyslové revoluce.¹¹ Engels byl rozhodně prvním socialistou, který nepsal svůj spis „od stolu“ v komunikaci s jinými teoretiky, nýbrž především na základě pobývání mezi dělnictvem, čímž jeho dílo získalo mnoho empirického materiálu i jistou morální kredibilitu. Sám Engels toto rozhodnutí komentoval s patosem typickým pro revolucionářskou literaturu 40. let: „vzdal jsem se společnosti a hostin, portského a šampaňského a věnoval jsem své volné chvíle téměř výhradně styku s prostými dělníky; jsem zároveň šťastný i hrdý, že jsem tak jednal“.¹²

Ještě závažnější jsou ale jeho teoretické vývody. Podle Engelse dělníci vedli před průmyslovou revolucí šťastnější život a neměli nouzi o živobytí, „zato však byli duševně mrtví“.¹³ Průmyslová revoluce tak zde není pouze morální a materiální katastrofou, jak ji „nedialekticky“ vnímali tehdejší kritici politického a ekonomického uvolňování i aktivisté z řad dělnictva, ale také základem, na kterém se mohou dělníci organizovat v emancipačním boji. Mladý Engels nebyl prvním myslitelem, který v utrpení proletariátu viděl i záblesk naděje budoucího, lepšího světa. Tento kvazikřesťanský mesianismus byl dítětem předběžného hledání nového politického jazyka a od té doby zůstal zakódovaný v symbolice socialismu. Byl ale rozhodně prvním myslitelem, který tento obraz povýšil

5 Údaje pro Bornův raný životopis: Gerhard BEIER, *Schwarze Kunst und Klassenkampf. Geschichte der Industriegewerkschaft Druck und Papier und ihrer Vorläufer seit dem Beginn der modernen Arbeiterbewegung. Band I. Vom Geheimbund zum königlich-preußischen Gewerkverein*, Frankfurt am Main 1966, s. 209–210; Stephan BORN, *Erinnerungen eines Achtundvierzigers*, dle 3. vydání z roku 1898 vydal a úvodem opatřil Hans J. SCHÜTZ, Berlin – Bonn 1978, s. 7–16.

6 Orig.: „So lernte ich früh einen wunden Fleck in den damals herrschenden sozialen Einrichtungen kennen und wurde ich unmittelbar zu kritischen Betrachtungen über dieselben veranlaßt. [...] Einen jungen Menschen fünf Jahre an die Kette zu legen, um ihn während der letzten drei Jahre als fertigen Arbeiter für eine lächerlich geringe Entschädigung auszubeuten, war ein schreiender Mißbrauch [...]“ S. BORN, *Erinnerungen eines Achtundvierzigers*, s. 13.

7 S. BORN, *Erinnerungen eines Achtundvierzigers*, s. 16.

8 Ernst-Wolfgang BÖCKENFÖRDE, *Lorenz von Stein als Theoretiker der Bewegung von Staat und Gesellschaft zum Sozialstaat*, in: Idem, *Recht, Staat, Freiheit. Studien zur Rechtsphilosophie, Staatstheorie und Verfassungsgeschichte*, Frankfurt am Main 1991, s. 170–208, zde s. 174–175.

9 Ibidem, s. 171.

10 „Deutschland hat die hohe Aufgabe, alle Widersprüche der europäischen Welt in seiner Wissenschaft zu versöhnen [...]“ Lorenz von STEIN, *Der Socialismus und Communismus des heutigen Frankreichs. Ein Beitrag zur Zeitgeschichte*, Leipzig 1842, s. IV.

11 K Engelsově inspiracím a pozdějšímu vlivu viz: Gareth STEDMAN JONES, *Engels and the Invention of Catastrophic Conception of the Industrial Revolution*, in: Douglas Moggach (ed.), *The New Hegelians. Politics and Philosophy in the Hegelian School*, Cambridge – New York 2006, s. 200–2019; Jakub RAŠKA, *Průmyslová revoluce jako vyprávění o západní modernizaci. Příspěvek k dějinám historiografické kultury Velké Británie*, *Dějiny – Teorie – Kritika* 2016, č. 2, s. 7–38.

12 „I forsook the company and the dinner-parties, the port-wine and champaign of the middle-classes, and devoted my leisure-hours almost exclusively to the intercourse with plain Working Men; I am both glad and proud of having done so.“ Friedrich ENGELS, *Die Lage der arbeitenden Klasse in England*, Leipzig 1845, s. 3. Úryvek je z předmluvy určené pro anglické dělníky, kterou jako jedinou z celého spisu napsal Engels v angličtině. Překlad viz Idem, *Postavení dělnické třídy v Anglii*, Praha 1950, s. 24.

13 „Dafür aber waren sie geistlich todt [...]“ Ibidem, s. 14.

na vědeckou metodu. Engelsův myšlenkový pochod je následující: dělníkova práce se stala pouhým zbožím a jeho lidství bylo degradováno na bytí strojem v rukou kapitalistického vykořisťovatele, jenž se navíc se svým liberalismem tváří jako dělníkův přítel, i když jeho zájmy jsou v přímém rozporu se zájmy dělníka. Dělník znovu své lidství může nalézt pouze v odporu proti stávajícímu řádu a jeho strůjčům. Svým osvobozením dosáhne vyřešení rozporů modernity, čímž následně osvobodí i celou společnost. Pointa jeho pozorování byla jasná: „*Hluboká zášť celé dělnické třídy od Glasgow po Londýn proti boháčům [...] musí brzy propuknout v revoluci, proti níž první francouzská revoluce a rok 1794 byl pouhou dětskou hrou*“.¹⁴

Stein i Engels tak vlastně došli k podobným výsledkům své analýzy, pouze jejich řešení se zcela rozcházela. Vliv obou mužů na mladého sazeče Stephana Borna byl nesporný. Jeho vlastní zkušenosti spolu s prostudovaným materiálem ho motivovaly, aby sám jako jeden z prvních dělníků vstoupil do debaty o sociální otázce. Po absolvování učení v létě 1845 poslal do nakladatelství Otto Wigand v Lipsku (v něm vyšel spis Steina, Engelse a o dvacet let později i Marxův *Kapitál*) svou brožuru. Ta bude rozebrána v příští podkapitole.

Karl Scherzer (nar. 1821) pocházel z bohaté německé evangelické rodiny, která se v 18. století usadila ve Vídni a podnikala v oblasti vznikajícího volnočasového průmyslu orientovaného na střední vrstvy.¹⁵ Jeho otec vlastnil slavný lokál a tančírnu „Sperl“ v Leopoldstadtu, který patřil k oblíbeným podnikům staré Vídně a později v době revoluce se stal důležitým místem veřejných schůzí. Mimo jiné byl spoluzakladatel První rakouské spořitelny (Erste österreichische Sparcasse), angažoval se ve vídeňské městské politice a také jako „otec chudých“ v sociální oblasti. Ani Karl Scherzer tak nebyl z rodiny vzdělanců, pocházel spíše z prostředí, kde se praktické („kupecké“) uvažování mísilo se zájmem o věci veřejné. Původně byl určen pro úřednickou kariéru. Již velmi brzy ale projevil vědecké a technické zájmy. Jako průsečík obojího spolu s důležitou orientací na praxi se rodině jevilo knihtiskařství.¹⁶ Scherzer nastoupil do učení se záměrem si později založit vlastní podnik, což pro běžné knihtiskařské dělníky bez Scherzerova rodinného zázemí bylo již před industrializací knihtisku vzhledem k cenové náročnosti vybavení knihtiskárny téměř nedosažitelné a po průniku strojů do knihtiskáren již zcela nemožné. V letech 1834–1836 absolvoval Karl Scherzer učení ve Státní knihtiskárně ve Vídni, vzorovém a největším grafickém závodě v monarchii. Posléze v letech 1838–1842 absolvoval vandr ve střední a západní Evropě. Pracoval v Německu, Belgii, Nizozemí, Francii, Itálii, Anglii, Skotsku a Irsku. Mimo jiné absolvoval stáž u Friedricha Brockhause v Lipsku a v červnu 1840 se účastnil monumentální lipské slavnosti čtyř set let knihtisku. Roku 1842 si chtěl svou cestu na zkoušenou prodloužit do USA, to mu však rodinné

problémy znemožnily. Vrátil se tedy do Vídně s úmyslem založit si vlastní tiskárnu. Ani tento plán nedošel naplnění, jelikož mu úřady nevydaly povolení s odůvodněním, že během svého pobytu v západní Evropě mohl být „infikován“ liberálními názory.¹⁷ Scherzer se tedy začal v letech 1843–1846 soukromě vzdělávat především v národní ekonomii a filologii a také dále cestoval.¹⁸ Jeho hlavním tématem, podobně jako mnoha jiných mladých přemýšlivých mužů ze středostavovského prostředí druhé poloviny 40. let, se stala právě sociální otázka.¹⁹ Na téma možností zlepšování dělnického života publikoval nejprve dílčí texty především o poměrech knihtiskařských dělníků. Roku 1847 dopsal a chtěl vydat brožuru se svými návrhy na řešení masové chudoby. V předběžnové době však brožura neprošla cenzurou a vyšla v nezměněné podobě až roku 1848.

Vstup na kolbiště idejí

Po vyučení v létě 1845 vstoupil Born do berlínského Řemeslnického spolku. Tento spolek byl jedním z příkladů spolkové socializace německých řemeslníků a kvalifikovaných dělníků, jež se začala objevovat po roce 1840 v mnoha německých městech. Jeho členy byli řemeslníci, kterým se ještě nerozplynul sen o tom, že se jednou osamostatní, zástupci skupiny vysoce kvalifikovaných dělníků jako knihtiskaři, zlatníci nebo strojní dělníci, a i několik jedinců z řad demokraticky orientované nižší inteligence (teologové, úředníci, učitelé). Okolo roku 1847 měl spolek již 3000 členů.²⁰ Řemeslnické spolky jako tento berlínský se zaměřovaly na vzdělávání a další kulturní aktivity (přednášková činnost, sborový zpěv, divadlo), tedy všeobecné pozvednutí kulturní úrovně dělnictva. Zároveň také z legálních důvodů přímo nezasahovaly do politických záležitostí a dlouho ani netematizovaly pracovní poměry. Vytvářely ale – i proto, že se zde setkávali pracovníci různých oborů – vědomí nové pospolitosti i kolektivní sebevědomí, jež se následně projevilo během budoucích konfliktů. Dle Borna byl tento spolek „učňovskou školou dospívajících revolucionářů“.²¹

Chvilí po vyučení, jak již bylo řečeno, zaslal Wigandovi do Lipska rukopis své brožury. K jeho překvapení mu už po několika dnech přišel vytištěný exemplář jeho práce. Mladý kvalifikovaný dělník se tak ještě před dovršením 21 let stal jedním z hlasů na poli diskuze o spravedlivém společenském uspořádání. Svou brožuru však z bezpečnostních důvodů vydal anonymně s věnováním „*přemýšlejícím dělníkům od věrného přítele*“. Od vydání brožury v létě 1845 a psaní jeho pamětí v devadesátých letech uběhlo půl století. Born od jejího vydání svou práci již neviděl a ve svých pamětích uvádí, že si ani nepamatuje její titul. Pouze si vzpomínal, že téma bylo sociální otázka.²² Brožura se ale zachovala. Nesla titul *Spolek k pozvednutí dělnických tříd a hlasy lidu o něm (Der Verein zur Hebung der*

14 „[...] tiefe Groll der ganzen Arbeiterklasse von Glasgow bis London gegen die Reichen [...], in einer Revolution ausbrechen muß, gegen die die erste französische und das Jahr 94 ein Kinderspiel sein wird.“ Ibidem, s. 31.

15 Roswitha KARPf, Scherzer, Karl Ritter von, in: Neue Deutsche Biographie 22, 2005, s. 706–707; online: <https://www.deutsche-biographie.de/pnd117222364.html#ndbcontent> [cit. 1. 3. 2022].

16 Wolfgang HÄUSLER, Karl Scherzer (1821–1903) und die Anfänge der österreichischen Arbeiterbewegung im Revolutionsjahr 1848, in: G. Botz – H. Hautmann – H. Konrad – J. Weidenholzer (eds.), Bewegung und Klasse. Studien zur österreichischen Arbeitergeschichte, Wien – München – Zürich 1978, s. 43–61, zde s. 43; Karl HÖGER, Aus eigener Kraft! Die Geschichte eines österreichischen Arbeitervereines seit fünfzig Jahren, Wien 1892, s. 78–79.

17 W. HÄUSLER, Karl Scherzer (1821–1903), s. 44.

18 Roswitha KARPf, Scherzer, Karl Ritter von.

19 Podrobný přehled o hlavních aktérech diskuze o pauperismu a sociální otázce v době předběžnové podávají Carl JANTKE – Dietrich HILGER, *Die Eigentumlosem. Der deutsche Pauperismus und die Emanzipationskrise in Darstellungen und Deutungen der zeitgenössischen Literatur*, Freiburg – München 1965. Viz především úvodní studii.

20 S. BORN, *Erinnerungen eines Achtundvierzigers*, s. 18; Frederick D. MARQUART, *A Working class in Berlin in the 1840's?*, s. 195.

21 S. BORN, *Erinnerungen eines Achtundvierzigers*, s. 18.

22 Ibidem, s. 16.

arbeitenden Klassen und die Volksstimme über ihn). Zajímavou ji nečiní samotný obsah jako spíše skutečnost, že přináší vhléd do myšlenkového světa mladého vzdělaného dělníka, který se pro svůj talent stane později ústřední dělnickou figurou v revoluci 1848/1849. Brožura je autorovou reflexí nedávných dějin, kritikou liberálně-měšťanských přístupů k řešení sociální otázky i výzvou k aktivizaci jeho druhů z řad (především kvalifikovaného) dělnictva.

Born své úvahy již píše z perspektivy budoucí očekávané revoluce. Politický převrat jako jediná možná změna vedoucí ke změně panujících pořádků byl v polovině 40. let již široce přijímanou perspektivou. Brožura je uvozena tezí, že „*se mezi našimi chudými probouzí morální vědomí, že mají právo od společnosti požadovat prostředky k lepšímu životu. Toto přesvědčení strhlo Bastilu i zničilo okovy, kterými byli dříve chudí od aristokratů zatíženi*“.²³ „Aristokraty“ Born nemyslí pouze starou rodovou šlechtu („aristokracii politickou“), ale i aristokracii duchovní („ultramontány“) a ekonomickou, které nazývá po francouzském způsobu „buržoazii“ (v díle stále psána dle francouzského pravopisu a latinským písmem) nebo peněžní mocí.

Právě s „buržoazii“ si mladý Born vyřizuje účty většinu textu brožury, a to právě na příkladu sociální otázky, respektive různých dobročinných spolků vzniklých z měšťansko-liberální iniciativy. Právě název takového spolku v Berlíně (po různých změnách názvu Spolek pro pozvednutí dělnických tříd)²⁴ se dostal i do titulu brožury. Jádro členů spolku (zakládacích členů bylo 70) tvořili továrníci, politici a drobnější podnikatelé. Na základě svých stanov, které Born cituje dle soudobého tisku, měl spolek plnit následující funkce: a) zakládání různých spořicíh, nemocničních a podpůrných pokladen, b) zakládání škol odborného vzdělávání pro děti zaměstnané ve fabrikách a školek pro děti dělníků c) rozšiřování potřebných znalostí prostřednictvím spisů a přednášek členů spolku d) spolupodíl na řízení spolku i z řad dělníků, kteří však nebudou jeho členy. Spolek – dle své vlastní propagace v tisku – chtěl prostřednictvím „*síly morálního vlivu*“ a za účasti dělníků „*zlepšovat jejich morální a hospodářské poměry*“ a na tom základě takovéto dobročinnosti „*založit a nadále upevňovat nezničitelné pouto mezi dělníky a ostatními třídami společnosti*“.²⁵

Po krátké charakteristice spolku založené na spolkových materiálech začíná Borna exekuce. Nejdříve ironicky děkuje zakladatelům spolku, že si našli čas mezi „*přípitky na jednotu Německa, celní spolek a pokroky průmyslu*“ i na to udělat něco pro „*dobré lidi*“, jejichž pot a každodenní strádání je z velké části zdrojem štěstí a života plného radovánek zakladatelů spolku a mužů jejich kategorie. Nechápe však jednu věc: „*Takže, vy chcete zvýšit mravnost ,dělnických tříd!*“ [...] *Avšak ,my dělníci se Vás ptáme: jakým právem nás nazýváte nemorálními?*“²⁶

23 „*Es ist das in unsern Armen erwachte moralische Bewußtsein, daß sie ein Recht haben, von der Gesellschaft die Mittel zu einer bessern Lebensweise zu fordern. Dieses Bewußtsein stürmte [...] die Bastille, erzersprengte die Fesseln, mit welchen die Armen von der Arisktoraktie belastet worden waren [...]*“ [Stephan BORN], *Der Verein zur Hebung der arbeitenden Klassen und die Volksstimme über ihn*, s. 7.

24 Ibidem.

25 „*[...] durch die Kraft der moralischen Einflusses [...], unter Mitwirkung der arbeitenden Klassen selbst, der sittliche und wirthschaftliche Zustand derselben allmähig gehoben, und ein auf Wohlwollen gegründeter unterstörbarer Bund zwischen ihnen und den anderen Klassen der Gesellschaft mehr und mehr befestigt werde.*“ Ibidem, s. 9–11.

26 „*Also, ihr wollt die Sittlichkeit der ,arbeitenden Klassen‘ heben! [...] Wir Arbeiter fragen euch: welches Recht habt ihr, uns unsittlich zu nennen?*“ Ibidem, s. 13–14.

Born si naopak myslí, že „staré německé ctnosti“ jako věrnost, upřímnost a počestnost dnes přežívají již pouze v chatrčích dělníků a dále pokračuje: dělník pracuje za mízernou mzdu, zatímco „buržoazie“ chodí do divadla, a i přes proklamovanou morálku si užívá různých dekadentních radovánek a má ještě tu drzost dělníkovi do zpcené tváře kázat o jeho morálce. Born zde pracuje s tradičním obrazem kontrastu poctivé práce dělníka a zahálčivého života „nepracujících“ tříd, který dominoval dělnickým popisům společenské nespravedlnosti až do 90. let 19. století. Dělníci podle Borna znají pocity rodinné lásky i ctnost oběti za vlast. Věc se má tak podle Borna právě naopak: kvůli despotii a tvrdosti (tedy nemorálnosti) buržoazie se ze spousty dělníků stali pijani, jelikož na ně „*uvalila tak těžké jho, jež nelze bez zoufalého chopení se pálenky vydržet*“. Vždyt tito „stateční“ muži, ženy a děti nejsou dle Borna žádné pracovní nástroje, ale samotné jádro národa.²⁷ Tyto názory připomínaly teze mladého Engelse o tom, že nežitelné podmínky dělnictva, které stvořila buržoazie a jejichž nutným důsledkem je smrt, je „*sociální vraždou*“, kdy „*vrahy jsou všichni a přece nikdo*“.²⁸

Posléze se Born věnuje konkrétnímu uskutečňování morálního pozvednutí dělnictva. Jak si to buržoazie představuje? Že bude chodit do příbytků dělníků a nutit je, „*aby byli počestnější*“? Vždyt tito lidé, argumentuje dále Born, i když jsou tak nesmírně bohatí, neudělali za posledních 30 let míru (myšleno po porážce Napoleona) mnoho pro dělnictvo a aktivnější na tomto poli jsou až nyní ve chvíli, kdy začínají vznikat dělnické iniciativy a spolky.²⁹

V jádru jeho kritiky stojí argument, že „buržoazie“ zakládá různé dobročinné spolky na podporu dělnictva, které mají pomáhat dělnictvu, ale jejich skrytá (a hlavní) funkce spočívá v neutralizaci jakéhokoliv organizovanějšího dělnického odporu. Jeho mínění je možné domyslet ještě dále: buržoazie chce vychovat dělníka dle vzoru měšťanských ctností, které jsou ale pro něj vzhledem k jeho ekonomickým, sociálním a kulturním možnostem zcela nedostižné. Následkem těchto snah je tak dělnictvo vedle materiálního nedostatku odsouzeno k celoživotnímu pocitu vlastní nedostatečnosti a zamýšlená pomoc strádající třídě se tak mění v praxi kulturní hegemonie. Tuto argumentaci ale rozvíjeli organičtí intelektuálové z řad dělnictva až od konce 60. let 19. století, a především po roce 1890, kdy vrcholí pokusy o vytvoření autonomní, tzv. proletářské či dělnické, kultury.³⁰

Born rovněž převrací dobově dominantní měšťansko-liberální kauzalitu, podle které je dělník chudý, protože je nemorální, tedy žije v neuklizeném a špinavém prostředí, propadá hazardu, nekontroluje svou sexualitu a nadměrně pije. Již autoři před ním jako právě Stein nebo Engels ale argumentovali, že situace může být nahlížena i obráceně. Mezi dělnictvem se prosazují právě tyto nevyhovující vzorce chování z důvodu neutěšených

27 Doslova: „*Warum belastet ihr sie mit so schwerem Joche, daß sie verzweiflungsvoll nach dem Branntwein greifen mußten [...]*“, Ibidem, 14–16, citát s. 14.

28 F. ENGELS, *Postavení dělnické třídy v Anglii*, s. 101–102.

29 [S. BORN], *Der Verein zur Hebung der arbeitenden Klassen*, s. 17.

30 K dělnické kultuře do roku 1890 viz Jürgen KOCKA (unter Mitarbeit von Jürgen SCHMIDT), *Arbeiterleben und Arbeiterkultur. Die Entstehung einer sozialen Klasse*, Bonn 2015; Thomas WELSKOPP, *Von „Geldsäcken“ und „Couponabschneidern“. Sozialdemokratische Semantiken der Nicht-Arbeit zwischen der Revolution von 1848 und den 1890er Jahren*, in: Jörn Leonhard – Willibald, Steinmetz (eds.), *Semantiken von Arbeit: Diachronie und vergleichende Perspektiven*, Köln – Weimar – Wien 2016. Po roce 1890 viz Jakub S. BENEŠ, *Workers and Nationalism. Czech and German Social Democracy in Habsburg Austria, 1890–1918*, Oxford 2017.

životních vyhlídek a zcela nevhodných ekonomických, pracovních, zdravotních, hygienických a v neposlední řadě i kulturních podmínek pro život.

Ke konci své práce Born hovoří ke svým spolubratrům z řad kvalifikovaného dělnictva, kteří měli být předurčeni k tomu vést dělnictvo do spravedlivější budoucnosti. Zatímco ale Bornova kritika tepající liberálně-patriarchální potýkání se s dělnickou bídou je vybroušená a ostrá, tak tvořivý jazyk vlastní politické koncepce je zatím velmi tajemný, zastřený a nejasný. To je ale typické pro předbřeznové opoziční síly, které se v průběhu 30. a 40. let naučily velmi pregnančně kritizovat panující poměry, ve hledání vlastní koncepce byly zatím bezradné. I z toho důvodu byly staré mocenské struktury o pár let později v revoluci vždy o krok napřed. Nesmíme také zapomenout, že Born svou brožuru psal na samém počátku organizovaných snah střeoevropského a německého dělnického hnutí. Zatímco komunikační kód a základní tematický repertoár liberální opozice měl za sebou již několik desítek let formování, tak o tématu neutěšené situace dělnictva se psalo stále většinou z romantizujících a konzervativně křesťanských pozic odmítající modernitu jako celek.

Křesťanská víra byla i pro mladého demokraticky smýšlejícího dělníka hlavním humanistickým zdrojem jeho touhy po zrovnoprávnění dělnictva. Born ubezpečuje čtenářskou veřejnost, že nikdo z jeho druhů nemyslí na převrat, když se mu děje bezpráví. Dělníkům pak radí: „Ukažte světu, že nechcete přivodit revoluci, ale naopak že jí chcete zabránit, že se práva dožadujete pouze mírovou cestou a že máte být za svou práci také náležitě odměněni. [...] My počestní dělníci nechceme almužny, my chceme spravedlnost!“³¹ Born se zde uchyluje ke křesťanským symbolům a dělníkům káže: „Ze svého utrpení postavte chrám, kde se pěst sevřená k pomstě otevře k usmíření [...]“.³² Dělníci podle Borna si nechtějí vydobýt spravedlnost použitím hrubého násilí, ale „boží mocí pravdy“. Dále mají ve svém srdci vytvořit „svazek“, který zůstane navenek neviditelný, jakési vzájemné pouto lásky a bratrství, pro které již napsal statuta sám boží zákon. Z ostrého odsouzení patriarchální péče továrníků tak Born plynule přešel k výzvám k vytvoření dělnické jednoty na základě křesťanské lásky. Vzhledem k období a prostředí, v jakém psal své úvahy, není překvapivé, že pro něj byla křesťanská láska k bližnímu hlavním motorem budoucí nápravy. Překvapivé ale je, jak v průběhu několika let tyto pozice radikálně opustil. Jediné, co se zachovalo pro Bornovu pozdější krátkou dráhu dělnického organizátora, byla výzva, aby dělníci nespolehali na nikoho jiného než sami na sebe.

Po vyučení a vydání brožury Born ještě rok a půl pracoval a žil v Berlíně. Během té doby byl nadále aktivní v berlínském Řemeslnickém spolku. Seznamoval se zde s německými tovaryši vracejícími se z vandru ze západní Evropy, především z Paříže, kteří se nevrátili obohaceni pouze novými pracovními zkušenostmi, ale přinášeli s sebou i nové „socialistické“ učení. I Born tak slyšel vyprávění o tom, že éra liberalismu bude pouze přechodné období, že teprve v budoucnu nastane „osvobození proletariátu“. Tyto teze ho zaujaly a Paříž zatoužil sám poznat. Ke konci roku 1846 vyrazil proto sám na cestu. Do Paříže cestoval přes Lipsko, kde se seznámil s demokratickým krasoduchem a poz-

31 „Zeigt der Welt, dass ihr keine Revolution herbeiführen, sondern verhindern wollet, indem ihr immer auf friedlichen Wege das Recht fordert, daß ihr im Verhältnisse zu eurer Arbeit auch belohn werden möget. [...] Wir redlichen Arbeiter wollen keine Almosen, wir wollen Gerechtigkeit!“ [S. BORN], *Der Verein zur Hebung der arbeitenden Klassen*, s. 20

32 „[...] aus euren Leiden bauet einen Tempel, darin die zur Rache geballte Faust sich zur Versöhnung öffne [...]“; *Ibidem*, s. 22.

dějším revolučním martyrem Robertem Blumem, a následně přes Brusel. Ještě před koncem roku dorazil do Paříže. V Paříži našel Born kondici v knihtiskárně, jejíž principál byl zároveň osobním homeopatem baronky Rothschildové. Knihovna se rovněž nacházela v paláci Rothschildů. Také vyhledal z textů mu již známého Friedricha Engelse, na kterého dostal tip od svých vandrujících přátel, že se rád vždy seznámí s politicky aktivními dělníky z Německa. Born a Engels se v Paříži stali blízkými přáteli. Během každodenních večerních rozhovorů uváděl o čtyři roky starší Engels Borna do komunistického učení. „Rád jsem ho poslouchal, byl jsem lehce tvarovatelný žák“, komentoval jejich pařížské přátelství Born. Engels také uvedl svého „žáka“ do Svazu spravedlivých. Born se tak účastnil začátkem června 1847 prvního londýnského sjezdu Svazu, kde došlo ke změně názvu ze Svazu spravedlivých na Svaz komunistů a přijetí hesla „Proletáři všech zemí, spojte se!“ Born se stal komunistou. Sám později svůj obrat reflektoval tím, že jako mladý člověk usilující o spravedlnost ho na komunistickém učení Marxe a Engelse přitahoval jeho vědecký základ, který dokázal obsáhnout dějinný výklad i vysvětlit cesty budoucí sociální změny. Zatím žádné jiné učení neposkytlo Bornovi takto konkrétní obrys spravedlivého světa.³³ Zároveň být komunistou ve 40. letech 19. století neznamovalo samo o sobě mnoho. „Komunista“ byl člen nějakého dělnického či tajného spolku, další charakteristiky byly ale velmi otevřené. Ještě roku 1852 při velkém exemplárním monstrprocesu s komunisty v Kolíně, kde během revoluce operovali Marx s Engelsem, vypovídal obžalovaný obuvník Härtzel, že se sice mezi řemeslníky a dělníky tu a tam mluvilo o socialismu a komunismu, nikdo ale moc nevěděl, co si pod tím představit. On sám si musel vyhledat význam těchto slov v Brockhausově Konverzačním lexikonu, ani pak mu ale obsah byl spíše nejasný a termíny si vysvětloval tak, že šlo o učení o různých asociacích řemeslníků, jež mají za cíl zlepšit jejich postavení.³⁴

Engels si Bornovi během jejich pařížského pobytu často stěžoval, že jako syn bohatého továrníka má jen malé možnosti přímého působení na dělnictvo. Právě proto měl svou úlohu sehrát Born, který měl jako dělník šířit myšlenky komunismu. V říjnu 1847 v rámci svého vandru odjel z Paříže. Od Ústředního výboru Svazu komunistů v Londýně dostal úkol, aby navštívil dělnické společnosti v Lyonu, a švýcarských městech Ženevě a Bernu a prostřednictvím přednáškové činnosti je zpravil o postupech sociálního hnutí a připravil je na nadcházející události.³⁵ V Bernu se mimo jiné seznámil s německým emigrantem, spisovatelem Karlem Heinzenem, někdejší spolupracovníkem Karla Marxe a nyní kritikem dělnického komunismu. Born proti tomuto muži napsal svůj druhý předbřeznový politický spis, který mu majitel bernské knihtiskárny, kde pracoval, dovolil po pracovní době vysázet a vytisknout. Následně ho Born šířil do Londýna a do buněk Svazu komunistů v západní Evropě. Spis nesl název *Heinzenský stát: kritika (Der heizen'sche Staat: eine Kritik)*. Ve svých vzpomínkách tento spis později označoval jako obranu komunismu.³⁶

Heinzen byl rovněž revolucionář. S Bornem (a Engelsem a Marxem, kteří již v té době psali *Komunistický manifest*) se však rozcházel v odpovědi na otázku, kdo má vést

33 S. BORN, *Erinnerungen eines Achtundvierzigers*, s. 21–26.

34 Ernst SCHRAEPLER, *Handwerkerbünde und Arbeitervereine 1830–1853. Die politische Tätigkeit deutscher Sozialisten von Wilhelm Weltling bis Karl Marx*, Berlin – New York 1972, s. 297.

35 S. BORN, *Erinnerungen eines Achtundvierzigers*, s. 32.

36 *Ibidem*, s. 36.

po revoluci nově ustanovenou německou republiku. Heinzenova odpověď v duchu tradice radikální demokracie byla *das Volk*, tedy celý národ. Kruhu vědeckých komunistů tato odpověď přišla nicneříkající a nedostatečná. Born, v této době již nejspíše seznámen s rukopisem *Manifestu*, říká, že cílem revoluce má být vláda nemajetné, dělnické třídy. Rovněž se Heinzenovi vysmívá pro jeho odpor ke slovům „buržoazie“ a „proletariát“.³⁷

Ve Švýcarsku ale přišly Bornovi na mysl také první pochybnosti ohledně komunismu. Ztrácel jistotu, zda „zrušení vlády kapitálu musí být nezbytně následováno i zrušením soukromého vlastnictví“ či zda je materialistický náhled dostačující na veškeré vysvětlení světových událostí.³⁸ S těmito úvahami odcestoval na konci roku 1847 přes Basilej, Štrasburk a Kolín do Bruselu. Zde pracoval v tiskárně *Brüsseler Deutsche Zeitung*, listu německé emigrace v Bruselu. Aktivně se účastnil místního dělnického života, pro ochotnické divadlo německých dělníků v Bruselu dokonce napsal divadelní hru. Rovněž se začal více stýkat s Karlem Marxem a jeho rodinou, kteří sem byli vypovězeni z Paříže. V Bruselu Borna zastihlo únorové vypuknutí revoluce v Paříži. Marx byl ihned zatčen. O jejich tehdejší vzájemné blízkosti svědčí fakt, že Born doprovázel Marxovu ženu Jenny a děti do Paříže, kam měl dorazit i později propuštěný Marx. Poté, co v březnu vypukla revoluce také v Prusku, se nakonec člen Svazu komunistů Stephan Born vydal z Paříže do Berlína, aby organizoval na základě učení revolučního či vědeckého komunismu místní dělníky. Svě disciplinované následování linie Svazu komunistů však měl brzy přehodnotit. O tom více v poslední části studie.³⁹

Karl Scherzer začal své názory formulovat v polovině 40. let nejdříve na stránkách *Journal für Buchdruckerkunst, Schriftgießerei und die verwandten Fächer*, časopisu zaměřeném na technické podmínky a inovace v knihtisku vycházejícího od roku 1834 v Braunschweigu. Scherzer byl jeden z jeho prvních autorů, kteří se zamýšleli nad sociální situací knihtiskařů ve vztahu k soudobým technickým a publikačním tendencím. Jako vyučený knihtiskař měl možnost pozorovat pronikání moderních hrozeb i do tohoto doposud malého elitního řemesla. V době 30. a 40. let se do knihtiskáren v Německu a habsburské monarchii začaly dostávat první rychlolisy a s nimi i práce žen vykonávající pomocné práce a technických odborníků bez knihtiskařského vyučení. Tiskařům přinesly rychlolisy zcela oprávněný strach ze ztráty zaměstnání a sazečům tlak na vyšší pracovní výkon, jenž již nebyl udáván rychlostí práce kolegů tiskařů, ale neúnavně se otáčejícími tiskařskými válci. Právě tyto okolnosti přivedly Scherzera k jeho úvahám. Jeho texty uveřejněné v letech 1845–1847 na stránkách *Journal für Buchdruckerkunst* sice popisovaly bídné podmínky knihtiskařů, zjevně měly však ambici promlouvat o sociální otázce jako celkové problematice zahrnující všechny manuálně pracující složky obyvatelstva. Scherzer ve svých úvahách umně propojil pokrokový optimismus liberálního měšťanstva s pochopením pro oprávněnou nespokojenost dělníků a proletarizovaných řemeslníků:

„Obdivujeme tedy v úžasných objevech na poli mechaniky triumfy lidského ducha a nezbytného pokroku, střežme se ale toho, slavit je jako předzvěst lepší a šťastnější budoucnosti.“⁴⁰

37 STEPHAN [BORN], *Der heizen'sche Staat: eine Kritik*, s. 10.

38 S. BORN, *Erinnerungen eines Achtundvierzigeren*, s. 37.

39 Ibidem, s. 38–61.

40 „Mögen wir daher in allen den stauenswerthen Erfindungen im Gebiete der Mechanik eben so viele Triumphe des menschlichen Geistes und die unabweislichen Fortschritte unserer Zeit erkennen und bewundern, aber hüthen wir uns, sie als die Vorboten einer bessern, glücklicheren Zukunft mit Jubel zu begrüßen!“ Carl SCHERZER,

„Zavedení strojů vedlo ovšem ke snížení mezd a nezaměstnanosti. Jsou však nutností, kterou nám ukládají potřeby doby, a tyto strašné jevy pouze tvoří přechodné období k takové organizaci práce, která poskytne každému člověku žijícími ve společenském svazku čas a volnou chvíli k tomu, aby sám lépe rozpoznal svůj skutečný smysl života a své povinnosti vůči lidské společnosti. Nechť tedy tyto úžas vzbuzující vynálezy, které snížily potřebu lidských rukou u mechanických úkonů, získají snaživému dělníkovi volný čas, aby se mohl věnovat i svému duševnímu rozvoji, čímž teprve vědecký pokrok bude doprovázen i rozvojem morálky. Jak má ale dělník uspokojovat své životní potřeby, když má nižší výdělek a kratší a nejistější pracovní dobu? Lze očekávat obecné morální povznesení či duševní rozvoj tváří v tvář fyzickému chřadnutí? Základním kamenem, na němž spočívá teoretická stavba tohoto zlepšení postavení dělnické třídy, je jednota a láska k bližnímu!“⁴¹

Zavádění technických inovací nenazíral čtyřicetiletý Karl Scherzer jako symptom pokroku. Tím implicitně rozuměl spíše růst společenského sebevědomí a konsenzu či individuálního vzdělání a vědomí povinností vůči společnosti, zkrátka charakteristiky nutné pro zformování občanské společnosti. Ve své současnosti ale naopak pozoroval mnoho negativních okolností vyplývajících ze zavádění technologických inovací. Tyto „strašné jevy“ společnost naopak rozdělovaly a její pokrok brzdily. Podobně jako Born chápal industriální chudobu jako sociálně podmíněný jev, a nikoliv jako důsledek individuálního pochybení dělníka. Také podobně jako Born v jeho první brožuře hovořil o jednotě a lásce k bližnímu jako spolehlivých prostředcích na zlepšení životních poměrů dělníka. To opět dokládá skutečnost, že křesťanská symbolika výzev ke společenské jednotě byla okolo poloviny 40. let nejdůležitějším tropem diskuze o sociální otázce. Na rozdíl od Borna roku 1845 ale Scherzer nemluvil o utrpení a vykořisťování dělníka, o hrožící revoluci ani o nemorální buržoazii. Principálům, tedy majitelům knihtiskáren, pouze kladl na srdce, že „podřízení se svým šéfům nemají pouze bát, ale mají je i milovat a věřit jim“.

Obecná cesta k nápravě ale nevede nostalgickým ohlazením na zaniklý svět malých struktur. Scherzer stál pevně na pozicích liberálního dějinného optimismu, a především silné víry v umírněný pokrok prostřednictvím reformy, vzdělání a zvelebování „lidu“. Upřímně věřil, že současný rozklad je pouze přechodné období a že společnost bude schopná vyprodukovat svět práce, kde dělníci využijí ušetřený čas, který jim „daly“ stroje, k tomu, aby se sami vzdělávali. Teprve tedy lidským úsilím a soustavnou prací na sobě samém bude technický pokrok doprovázen i rozvojem společnosti.

Die jüngsten Erscheinungen im Gebiete des Buchdrucks, *Journal für Buchdruckerkunst, Schriftgießerei und die verwandten Fächer*, č. 2, 31. 1. 1846, s. 17–21, citát s. 17.

41 „Die Einführung der Maschinen hat allerdings [...] Preisverminderung und Geschäftslosigkeit zur Folge gehabt. Aber sie sind eine von den Bedürfnissen der Zeit uns aufgedrungene Nothwendigkeiten, und die furchtbaren Erscheinungen [...] bilden bloß die Uebergangsperiode zu jener Organisation der Arbeit, welche jedem in Gesellschaftsverbände Lebenden auch Zeit und Muße verschaffen wird, seinem wahren Lebenszweck und seine Pflichten gegenüber menschlichen Gesellschaft genauer zu erkennen. So lasse jene stauenerregende Erfindungen, welche die theilweise Entbehrung von Menschenhänden bei mechanischen Verrichtungen hervorgerufen, dem strebenden Arbeiter Muße gewinnen, sich auch mit seiner geistigen Ausbildung beschäftigen zu können, und der wissenschaftliche Fortschritt hat auch einen sittlichen im Gefolge. Woher soll der Arbeiter seine Lebensbedürfnisse bestreiten, wenn sein Verdienst ein geringerer, die Arbeitszeit eine abgekürzte und precäre ist? Läßt sich wohl im Allgemeinen eine sittliche Erhebung, eine geistige Ausbildung bei körperlicher Verkümmern erwarten? Der Grundstein, auf dem das theoretische Gebäude dieser Zustandsverbesserung der arbeitenden Klasse beruht, ist Einheit und Nächstenliebe!“ Carl SCHERZER, *Was uns Buchdruckern Noth thut, mit besonderer beziehung auf Oesterreich*, *Journal für Buchdruckerkunst, Schriftgießerei und die verwandten Fächer*, č. 13, 15. 7. 1845, s. 166–169, citát s. 167.

Moderní doba a nejistota pracovního místa nutí (knihtiskařské) dělníky, aby zanevřeli na dřívější družnost a soudružnost a navzájem se sami sobě stali konkurenty. To se musí podle Scherzera také změnit. A to prostřednictvím již zmíněné nově vytvářené vzájemnosti. Na rozdíl od Borna ale již ve svých textech z roku 1845 a 1846 nevyjadřoval své myšlenky pouze abstraktními úvahami. Pro vylepšení pozic (knihtiskařských) dělníků navrhol i konkrétní kroky: 1. Zvýšení a zároveň stanovení závazného minima mzdy knihtiskařských dělníků. 2. Omezení přijímání učňů 3. Úplné uzavření knihtiskáren pro práci žen a dětí 4. Zakládání svépomocných spolků na podporu nemocných, starých, invalidních a nezaměstnaných kolegů.⁴² Využívání práce žen na pomocné úkony (především jako nakladaček u rychlolisů) se stalo běžnou praxí knihtiskáren, dětská práce typická pro hornictví nebo textilnictví v nich byla spíše nahrazena vykořisťováním učňů. Využívání práce nekvalifikovaných v knihtiskárnách tedy typografové zabránit nedokázali, v prosazování ostatních tří požadavků nadnesených Scherzerem se knihtiskaři stali zdaleka nejúspěšnějšími dělníky v 19. století.

Vrchol Scherzerova předběžného myšlení představuje brožura *O chudobě (Ueber das Armthum)*, kterou Scherzer zamýšlel vydat již roku 1847. Neprošla však cenzurou a Scherzer nechtěl vydat své dílo za hranicemi Rakouska (typicky v Lipsku), jak to činili jiní autoři. Brožura tak byla vydána v nezměněné podobě až roku 1848.

V úvodu své práce Scherzer (podobně jako Engels a vlastně i Born) svou pozici autora brožury, z které usiluje o „morální a duševní pozvednutí nižších lidových vrstev“, legitimizuje rovněž tím, že sám pobyl delší čas mezi dělníky a měl tak možnost zblízka poznat „jejich trápení a radosti, jejich stížnosti a bídu“.⁴³ Dle něj současné rozmáhání bídy a nespokojenosti probudily k životu demokratické ideje, jež doposavad desetiletí pouze bujely „pod povrchem civilizace“. Vyjmenovává různá hladová povstání v Čechách, Slezsku nebo Polsku, fenomény jako přelidnění nebo klesající mzdy a stoupající nezaměstnanost, za které nemůžou stroje samy o sobě, ale způsob jejich zavádění. Podobně kritizuje způsob, jakým hrstka obchodníků se spekulacemi zbohatla na položení železnice, nebo mluví o „akciovém švindlu“ (*Aktienschwindel*). Soudobé rozpory bohatství a chudoby jsou v Scherzerových očích nejen nemorální, ale pro společnost i nebezpečné. Zejména varoval před tím, aby státy Evropy neponechávaly bezbranného dělníka napospas komunistickému vábení.⁴⁴

Nebezpečné rozkladné tendence se sice snaží dle Scherzera řešit různé filantropické spolky (kterým se právě vysmíval Born), to ale podle názoru autora nestačí. Proto ve svém spise předkládá k posouzení veřejnosti několik vlastních systémových řešení, která by měla přispět ke zlepšení sociální bídy i společenského napětí. Jakým způsobem tedy zlepšit stav společnosti? 1. „Zřízení účinných vzdělávacích zařízení, praktických zemědělských a lidových škol“; 2. „Celkovým zlepšení postavení dělnických tříd“; 3. „Moudrým omezením sňatků“; 4. „Vystěhovávaním“; 5. „Zřízením půjčovacích bank a úvěrových ústavů“; 6. „Zavedením práva na ústní a veřejné řízení soudního řízení“; 7. „Celkovou reformou vězeňství“. Scherzer odpovídá i na otázku financování realizace těchto reforem: „Za-

vedením nejosvědčenější a nejspravedlivější ze všech daní, daně z příjmu“.⁴⁵ Scherzerova koncepcí je směsicí liberálního důrazu na rozvoj jednotlivců a individuální práva a svobody a osvícensky založeným úsilím o racionální řízení společenských procesů reglementací shora.

Základ Scherzerova systému tvořily body jedna až čtyři. První se týká nutnosti vzdělávání. Scherzer vybízí státy a obce k větším výdajům do vzdělávání dětí i ke zvýšené distribuci knížek lidového čtení mezi dospělou jako hlavního nástroje jejich vzdělávání. Vzdělání se od konce 18. století stalo jedním z hlavních nástrojů formování poddaných a občanů, od 19. století především vlivem liberalismu mu začal být přikládán zásadní význam pro individuální úspěch a štěstí i formování občanské společnosti.

Jako systémově přemýšlející metodik se Scherzer projevil v druhém bodě o celkovém zlepšení postavení dělnických tříd. Zpočátku opět zopakoval svou starší tezi, že zavedením strojů byl dělníkům dán čas k duševnímu rozvoji. „*Egoističtí továrníci*“ (*selbstische Fabriksherren*) ale využili stroje pouze ke svému vlastnímu materiálnímu obohacení, aniž by se jakkoliv rozdělili o výhody jejich zavedení. Dělníkova existence se tak stala pouze chudší a nejistější. Někteří se dokonce z toho důvodu vydali na dráhu zločinu a jsou tak nakonec státu břemenem (K tomu viz body 6 a 7). Z triumfu lidského ducha se tak počal velký neduh lidstva. Povinnost společnosti je ale podle Scherzera prostřednictvím vhodného zřízení podporovat a pozvednout chudé z jejich bídneho stavu. Zlepšení podmínek nižších vrstev musí začít v příbytcích a na pracovištích. Místa pobytu dělníků by měla mít dobré větrání a vhodné hygienické dispozice. Pro fyzický i morální vývoj je zcela nevhodné, aby v jedné místnosti například spalo 10 lidí. Stejně tak je pro Scherzera samozřejmé, že musí být odstraněna dětská práce. Čtenáře z řad majitelů podniků ubezpečuje, že mravní a morální pozvednutí dělnictva bude mít blahodárný vliv i na samotný průmysl, jelikož se mu bude dostávat šikovnějších a vzdělanějších pracovníků. Scherzer také překonává stanovisko běžné dobové kritiky návrhem masové výstavby domů, kde by dělnická rodina žila za drobný nájem ve světlých a velkých místnostech. Tyto domy by mohly ubytovávat i nezaměstnané. Šlo tedy o jakousi ranou představu sociálního bydlení.⁴⁶

Scherzerovy návrhy číslo tři a čtyři poněkud upozadují liberální důraz na individuální svobodu a dávají jasný důkaz o vlivu josefínsko-racionalistické tradice osvícenství na raný liberalismus v Rakousku.

Bod tři o omezení sňatků (a především porodnosti, o které se ale explicitně nehovoří) osob „materiálně a zdravotně“ nezpůsobilých k vychovávání dítěte je pokusem o fúzi racionálního řízení společnosti shora při zachování individuální možnosti volby. Scherzer nechce omezovat volbu sňatku či zplodění potomstva drakonicky hladem a jinými zázkazy jako nejvýznamnější zastánce tohoto proudu myšlení, anglický ekonom, sociální myslitel a anglikánský pastor Thomas Malthus.⁴⁷ Podobně jako on se ale hrozí destruktivních následků pohlav-

42 Ibidem, s. 168–169.

43 Carl SCHERZER, *Ueber das Armthum*, Wien 1848, Vorwort (nepag.).

44 Ibidem, s. 1–3, 18.

45 1. „Durch Errichtung von tüchtigen Lehranstalten, von praktischen Ackerbau- und Volksschulen“; 2. „Durch eine umfassende Zustandsverbesserung der Arbeiterklassen“; 3. „Eine weise Beschränkung der Ehe“; 4. „Auswanderungen“; 5. „Die Errichtung von Leihbanken und Creditanstalten“; 6. „Mündlichkeit und Oeffentlichkeit im Gerichtsverfahren“; 7. „Eine umfassende Gefängnißreform“. „Durch die Einführung der bewährtesten und gerechtesten aller Steuern, durch die Einkommensteuer“. Ibidem, s. 3, 6, 11, 16, 18, 19, 21, 29.

46 Ibidem, s. 5–11.

47 K Malthusovi viz například Bedřich LOEWENSTEIN, *Víra v pokrok*, Praha 2009, s. 249–250.

ního pudu nižších vrstev. Vždyť i v Rotteckově *Staatslexikonu*, bibli německých předbřeznových liberálů, se psalo, že neopatrné ženění a porodnost se nebezpečně rozmáhá mezi nejnížšími složkami obyvatelstva.⁴⁸

Jakým způsobem je tedy ale omezit, a přitom toto rozhodnutí nevynucovat silou? I zde Scherzer věří v neomezenou moc osvěty a vzdělávání. Když totiž „*jedinec prostřednictvím důkladného studia přírodních zákonů bude poučen, jak velký vliv má zdravotní stav rodičů na duševní a mravní vývoj dětí, tak zajisté bude mnoho jedinců, kteří by se za normálních okolností při prvním milostném vzplanutí hnali do sňatku, avšak nyní raději zvolí dobrovolně celibát, než aby přiváděli do tohoto světa další nešťastné bytosti, které nejsou schopní ani nasytit ani vychovat*“.⁴⁹ Scherzer ve své víře v moc osvěty překonávající lidské pudy byl právoplatným dítětem racionalismu raného postosvícenského liberalismu ve střední Evropě.

Ve čtvrtém bodě *Auswanderung* Scherzer operuje s racionálním vnitřním rozptylem osob z přelidněných částí habsburské monarchie i ostatních států, kde žijí zástupci „*německého kmene*“ na neobsazené zemědělské plochy. Zabránilo by se tak tomu, aby odváží a podnikaví Němci masově odplovali přes oceán do Ameriky. Jako vhodné destinace k doplnění stavu obyvatelstva uvedl Uhry, především Sedmihradsko a oblasti v okolí Dunaje. V tomto návrhu mu jako inspirace jistě sloužily názory významného ekonoma a jednoho z myšlenkových otců celního spolku Friedricha Lista, jenž od počátku 40. let hlásil, že Uhry jsou vhodným novým domovem pro Němce nemající půdu. Listovy názory jeden čas našly ohlas i mezi uherskou šlechtou.⁵⁰

Pátý bod o zakládání úvěrových ústavů představuje dobovou fúzi liberálního a protektionistického sociálního myšlení. Scherzer v něm navrhuje založení těchto „dobročinných“ ústavů, aby nemajetný člověk či obchodník nespádl při aktuálním ekonomickém neúspěchu do rukou lichvářů. Zároveň s tím požaduje Scherzer zpřísnění zákona o lichvě. Zdroje rozpočtu těchto ústavů poskytujících půjčky s minimálními úroky mají dodat čestní a bohatí dobrodinci (*wohlhabende Menschenfreunde*) a Scherzer si přeje vidět v čele podobného podniku nějakého významného bankéře. Systémová podpora nemajetných má být tedy v rukách skupiny ekonomicky nejsilnějších. Ovšem i stát může pomoci: Scherzer mu svěřuje na to starost, aby „*prostřednictvím omezení živnosti jednotlivců uspokojil volání mas po zaměstnání*“.⁵¹ To se má dít znovuzavedením propůjčování koncesí na různé živnosti a zákaz jejich kumulace, aby silní hráči neovládali celý pracovní trh, zatímco masa strádá. Slovníkem Scherzera: aby bankéř nebyl současně továrníkem, pláteník krejčím nebo kožešník obuvníkem. Individuální milosrdenství zámožných dobrodinců tak mělo být doprovázeno silným státním paternalismem, který se ideově vracel

48 C. SCHERZER, *Ueber das Armthum*, s. 11.

49 „*Wenn jeder Einzelne über die Pflichten gegen sich und die Gesellschaft belehrt ist, wenn er durch ernstes Studium der Naturgesetze die Verantwortung erkannt hat, welche er bei der Eingehung einer Ehe auf sich nimmt; wenn er endlich unterrichtet seyn wird, von dem großen Einfluß des Gesundheitszustandes der Eltern auf die geistige und sittliche Entwicklung der Kinder, dann wird Mancher, der jetzt in der ersten Liebesregung heiratet, sich gerne in einem freiwilligen Cölibat unterziehen, als unglückliche Wesen in die Welt zu setzen, die er weder zu ernähren noch zu erhalten im Stande ist,*“ C. SCHERZER, *Ueber das Armthum*, s. 11–12.

50 Eugen WENDLER, *Friedrich List (1789–1846). A Visionary Economist with Social Responsibility*, Berlin – Heidelberg 2015, s. 233–242.

51 „*Dem Staate sey ferner die Sorge überlassen, durch weise Beschränkung der Gewerbe des Einzelnen das Verlangen der Masse nach Beschäftigung befriedigen.*“ C. SCHERZER, *Ueber das Armthum*, s. 18–19.

ještě před osvícenský absolutismus.⁵² Zda by s tímto Scherzerovým opatřením souhlasili hypotetičtí sponzoři Scherzerových úvěrových ústavů, ponechme jako nezodpovězenou řečnickou otázku.

Body šest a sedm týkající se soudnictví a vězeňství jsou liberálními návrhy v krystalické podobě. Chudšas musí mít právo na stejné vedení soudu jako vzdělaný a bohatý člověk. Zároveň Scherzer upozorňuje, že mnoho lidí je ve vězení zbytečně a vězňice nemohou být tak ústavy, kde se trestaný napravuje, nýbrž pouze přeplněné „*školy zločinu*“. Vždyť nouze a nespokojenost jen „*vytváří další komunisty*“.⁵³ Právo na veřejný a ústní proces, která byla již zavedeno před rokem 1848 v Anglii, Francii nebo v Porýní zase mělo zaručit, že spravedlnost nebude ovlivňovat současné soudcovo rozpoložení nebo jiné nevhodné vnější vlivy. Mimo jiné se i vyslovuje proti trestu smrti.

Jak celkově uchopit Scherzerovo dílo o sociální otázce? Zřetelně se v něm silně projevuje jakési opovržení nad společností ovládanou zákony poptávky a nabídky a kapitalismem, který byl v Scherzerově myšlení asociován s nemoralností, švindlem a podvodem. Nechtěl přijmout fakt, že bohatství neplyne pouze z práce (ta samozřejmě byla pro směr liberalismu, který Scherzer vyznával, nejetičtějším zdrojem bohatství) nebo z půdy (jako to bylo u pozemkové šlechty, v ideálně nekomplikovaném světě jediným politickým protihráčem předbřeznových liberálů), ale i ze spekulace a kapitálu. Proto ani nekritizuje technický pokrok, ale jeho zneužívání silnými hráči. Toto etické pohoršení nad prosazující se kulturou směny bylo starším nánosem politické romantiky, kteří političtí liberálové převzali při hledání svého vlastního jazyka. Například český novinář Karel Havlíček se k industriálnímu kapitalismu rovněž vyjadřoval nelichotivě v mnoha svých textech. Pro Havlíčka i Scherzera sloužil jako intelektuální vzor liberalismus již zmiňovaného Rotteckova *Staatslexikonu*.⁵⁴

Pro Scherzera jakožto umírněného, a navíc rakouského liberála bylo symptomatičké, že přemýšlel daleko praktičtěji než jeho generační soupeřník Stephan Born. Zatímco Born již jako přesvědčený komunista objížděl dělnické spolky a kázal o blížící se revoluci, tak Scherzer se držel tradiční středostavovské nedůvěry vůči dělnictvu, které je v jeho celkové koncepci pouze pasivním příjemcem reformy a osvěty. Tyto své názory musel však rovněž přehodnotit po březnu 1848, kdy se dostal do popředí dělnických aktivit ve Vídni.

V čele organizačních snah dělníků

Born dorazil do Berlína jen několik dní po 18. březnu 1848, kdy se králi Vilému Fridrichovi IV. i přes slib reformy nepovedlo udržet kurz umírněného způsobu změny a výbuchem populárních bojů padl absolutismus v Prusku. Born pozoroval politickou aktivizaci různých

52 Již Marie Terezie po neúspěchu v sedmileté válce prohlásila několik (hlavně textilních) oborů za svobodné živnosti, jejichž provozování nemusí být schváleno státem. K uvolňování cechovních pout a liberalizaci obchodu za doby vlády Marie Terezie a Josefa II. viz Pavel BĚLINA – Jiří KAŠE – Jan P. KUČERA, *Velké dějiny země Koruny české. Svazek X. 1740–1792*, Praha 2001, s. 394–413.

53 „*Aber Noth und Unzufriedenheit erzeugen Kommunisten.*“ C. SCHERZER, *Ueber das Armthum*, s. 25

54 Viz např. JAKUB RAŠKA – MATĚJ MĚŘIČKA, „*Síla země založena na rolnictví vždy spočívá pevněji než na fabrikách, skrze které se, když neslušně rozmnoženy budou, jenom velký počet nastávajících žebráků v zemi zahnídne*“: *Nemoci středoevropské modernizace v rakouské předbřeznové a revoluční žurnalistice jako diskurzivní krajina*, Sborník Národního muzea, řada C – literární historie 2017, č. 3–4, s. 9–26.

zájmových skupin a sám se ihned pustil do organizování „dělnické strany“. Již před svým odchodem z Berlína před koncem roku 1846 byl velmi aktivní a známou osobností berlínského dělnictva, nebyl proto pro něj problém se rychle dostat do čela organizačních snah. Po příjezdu do Berlína se také rozhodl „vyměnit sazítka za pero“, definitivně přestal pracovat jako sazeč a stal se profesionálním novinářem reflektujícím i utvářejícím veřejné dění.⁵⁵ Zprvu začal psát do berlínských *Arbeiter-Zeitung*. Rovněž se angažoval v Centrálním dělnickém klubu (Zentral-Arbeiter-Club), který vznikl 29. 3. 1848 jako první berlínský legální dělnický spolek. Zde prosadil, aby klub byl složen především z dělnických členů a nestal se tak dalším spolkem na podporu dělnictva, kde by hegemonem byli opět nedělníci.⁵⁶ Byla to idea, kterou se zabýval již ve své první brožuře.

Ještě před koncem března se se také postavil do čela snah berlínských knihtiskařských dělníků o zlepšení pracovních poměrů. Právě u nich začal jeho strmý vzestup, odtud se za pár měsíců dostal do čela německého dělnictva. Komise berlínských knihtiskařů, jejímž předsedou byl právě Born zvolen, na počátku dubna obeslala majitele knihtiskáren se sedmi body svých požadavků. Ty byly kombinací – jak bylo pro dělnické hnutí revoluce 1848 typické – snah o návrat do cechovních pořádků a moderního odborového programu. Jednalo se o požadavky stanovení maximální pracovní doby a minimální mzdy, příplatků za přesčasy, zrušení nedělní práce, zavedení společných komisí zaměstnavatelů a zaměstnanců a omezení počtu učňů a mechanických rychlolisů. Majitelé požadavky odmítli s dodatkem, že kolektivní nátlak dělníků na majitele je hrubým porušením principu svobody dvou individuů dobrovolně uzavírat smlouvy. Dne 27. dubna 1848 tak knihtiskaři v celém Berlíně nastoupili do stávků. Stávka trvala do 1. května. Dělníci se vrátili do práce výměnou za příslib, že do 1. června bude zaveden ve všech knihtiskárnách nový tarif odborných knihtiskařských prací. Knih-tiskaři slavili bezprecedentní úspěch.⁵⁷

Pro Borna se však jednalo o pouhý začátek. Úspěch knihtiskařů způsobil, že mnoho jiných dělnických oborů, kde vznikla iniciativa ke vzniku kolektivní organizace nebo například časopisu, vyzývaly Borna k zasednutí ve výboru jejich organizace. Byl však vyzván i ke členství v politických (nedělnických) spolcích.⁵⁸ Z Borna se tak stávala stále důležitější postava veřejného života revolučního Berlína. Ke konci dubna byl z berlínského Dělnického klubu zvolen takzvaný Ústřední výbor pro dělníky (Zentralkomitee für Arbeiter), který tvořilo 28 mužů, každý za jeden obor či odborový spolek. Born byl zvolen zástupcem za knihtiskaře a také předsedou Ústředního výboru. Vypracoval rovněž jeho stanovy. Ústřední výbor se stal nejdůležitější organizací berlínského dělnictva během revoluce 1848. Kladl si za úkol vypracovat na základě vnitřní debaty mezi obory jednotný program, který by zastupoval zájmy veškerého dělnictva v Berlíně a posléze i v celém Německu.⁵⁹

Při své organizační práci v dělnickém hnutí Born zjišťoval, že učení Marxe není v žádném případě uzpůsobeno na praktickou politickou práci. Bornovým úkolem podle učení

vědeckého komunismu měla nyní být podpora liberálního měšťanstva při ovládnutí státních struktur a vedle toho budování vlastní dělnické organizace pro budoucí převzetí státu po vyčerpání liberální panství. Born skutečně podporoval liberální snahy a v tomto smyslu tak zůstal „věrným učedníkem mistra“, jak ironicky poznamenal ve svých pamětech. Stále více se však odkláněl od předpokladů komunismu, které se mu do té doby jevily jako přírodní zákonitosti. Zčásti byl důvod teoretický: zdálo se mu například, že vzhledem k tomu, že je svět práce v Německu stále primárně ovládan neekonomickými hierarchiemi (typicky vztah mistra a tovaryše), tak není na místě mluvit o „třídních protikladech“.⁶⁰ Rovněž přestal věřit v nevyhnutelný kolaps kapitalismu, který prorokoval Komunistický manifest. Ještě větší problém však pro Borna bylo, že „komunistické myšlenky nestály v žádné souvislosti s tím, co vyžadovala současnost“.⁶¹ Z komunismu tak pro Borna zůstalo zajímavé téma katedrové diskuze, nikoliv ale učení vhodné pro situaci, kdy aktéři musí ovládnout umění každodenní politické práce a improvizace. Sám tedy konstatoval, že starost o poslední cíl přenechává budoucím staletím. Namísto toho se snažil vybudovat „organizovanou armádu“ dělníků s programem, jež bude srozumitelný všem a také prakticky uskutečnitelný.⁶²

Dne 23. dubna 1848 publikoval Born v novinách *Berliner Zeitungs Halle* esej, jež předjela jeho revoluční politiku. Oznamoval v ní veřejnosti, že se ve státu nachází silná a organizovaná dělnická třída, jež „bere věci do vlastních rukou“. Varoval veřejnost, že v případě nesplnění požadavků dělnictva bude následovat permanentní sociální nestabilita, z toho důvodu se má dosáhnout smíru stát společným zájmem dělníka i kapitalisty. Na jedné straně je zde patrný Bornův marxistický výcvik. Píše o historickém vývoji dělnické třídy, který ještě „není plně ukončený“. Born ovšem vyzvedává důležitost aktivit, které Marxovy již v této době připadaly zcela zbytečné: dělnické rozvíjení svépomoci a připomínkování sociální politiky státu, která může pomoci dělnictvu.⁶³ Předjímá tak repertoár témat, který později rozvíjí především Ferdinand Lassalle.

Born sice ve svých pamětech z 90. let 19. století psal, že již na začátku revoluce přestal být komunistou, ve skutečnosti byl však rozchod s Marxem a Engelsem daleko postupnější. Vzhledem k tomu, že se Born až do svého útěku v květnu 1849 zabýval aktivně organizací dělníků a Marx s Engelsem v Kolíně více méně ignorovali dělnické hnutí a spíše vybrušovali své teorie, samozřejmě k ochlazení vztahů došlo. Neustále však udržovali písemný kontakt a Born se stal berlínským dopisovatelem *Neue rheinische Zeitung*, které Marx s Engelsem vedli. V jednom z dopisů Marxovi si Born stěžoval, že *Arbeiter-Zeitung*, kam do té doby psal, nedostatečně bojují za zájmy dělníků a jsou spíše „trumpetou, do který může každý foukat“.⁶⁴ V půli května se proto rozhodl založit nový časopis *Das Volk*, jenž bude jediným výhradním reprezentantem Ústředního výboru pro dělníky v Berlíně. Ve zkušebním čísle *Das Volk*, vyšlém 25. května, zveřejnil dokonce krátký popularizační výklad *Komunistického manifestu*, což rovněž napovídá jeho blízkosti duu komunistických teoretiků. Politika prosazovaná Ústředním výborem dělnictva

55 S. BORN, *Erinnerungen eines Achtundvierzigers*, s. 61–66.

56 E. SCHRAEPLER, *Handwerkerbünde und Arbeitervereine 1830–1853*, s. 303–4.

57 Ke stávce berlínských knihtiskařů viz G. BEIER, *Schwarze Kunst und Klassenkampf*, s. 220–232.

58 S. BORN, *Erinnerungen eines Achtundvierzigers*, s. 70.

59 Dieter SCHUSTER, *Chronologie der deutschen Gewerkschaftsbewegung von den Anfängen bis 1918*. Electronic edition, Bonn 2000; online: <http://library.fes.de/fulltext/bibliothek/tit00148/00148011.htm#E322E46> [cit. 20. 4. 2022].

60 S. BORN, *Erinnerungen eines Achtundvierzigers*, s. 72.

61 Ibidem, s. 65.

62 Ibidem, s. 77.

63 Při interpretaci Bornovy eseje z 23. 4: 1848 vycházím z Paul H. NOYES, *Organization and Revolution Working Class Associations in the German Revolutions of 1848–1849*, Princeton – New Jersey 1966, s. 146–148.

64 G. BEIER, *Schwarze Kunst und Klassenkampf*, s. 232.

a časopisem *Das Volk*,⁶⁵ kde byl v obou případech Born hlavní osobností, se však lišila. *Das Volk* se poprvé objevil 1. června (symbolicky ve stejný den jako *Neue rheinische Zeitung*) a vycházel třikrát týdně. Born byl nejen hlavní redaktor ale i výhradní autor časopisu. Témata, která prosazoval, vycházela z programu Ústředního výboru, jehož byl rovněž hlavním původcem. V prvním čísle *Das Volk* se objevil programový článek s úkolem časopisu, jenž byl podle Borna trojí:

1. podporovat liberální měšťanstvo v boji „proti aristokracii, proti přetrvávajícím institucím středověku a proti mocím z boží milosti“; 2. podporovat malé živnostníky a dělníky proti moci kapitálu a 3. vždy stát při lidu v jeho boji za získání „sociální svobody a nezávislé existence“.⁶⁶

Časopis zaujal pozici mezi sociálním radikalismem a politickým kompromisem. Na stránkách časopisu vyzýval Born státní orgány k tomu, aby vyslyšely volání dělníků po sociálních reformách, za což sliboval, že se dělníci stáhnou z rozhodování o politických záležitostech. Tuto pozici rozvíjel i později. Například 20. června 1848 v *Das Volk* publikoval následující řádky:

„Musíme usilovat o smíření protichůdných sil, nestavět proti sobě moc dělníka a kapitalisty jako nepřátele, ale vést obě strany ke skutečně svobodné dohodě. [...] Chceme co nejdříve vyrovnat do očí bijící rozdíly mezi bohatými a chudými; jak jinak toho lze dosáhnout než obětmi na straně kapitalistů, velkorysími obětmi kapitálu a shovívavostí dělníků vůči nemožnosti vytvořit novou společnost jednou ranou.“⁶⁷

Born tu pracoval s určitým principem společenské smlouvy. Kapitalisté se vzdají části svého bohatství výměnou za slib dělnické třídy, že nebude podnikat žádné kroky k násilné přeměně stávajícího sociálního řádu. Cílem tedy již nebylo dělnické převzetí státu, ale spíše sociální reformy v demokraticky řízeném státě. *Das Volk* se profiloval jako dělnický časopis stojící na základě mezinárodního bratrství všeho dělnictva, zveřejňoval proto i různé zprávy z prostředí anglických chartistů nebo pařížského dělnictva. Zároveň také vždy zastupoval spíše požadavky řemeslníků a kvalifikovaných dělníků než proletářů.⁶⁸ V tomto smyslu je také důležité, že Born označoval řemeslníky a kvalifikované dělníky (knihtiskaře, zlatníky, strojní dělníky atd.) za čtvrtý stav, nekvalifikované dělníky za pátý stav a lumpenproletariát, kterým ale neměl na mysli kriminální živly, ale ty nejchudší příslušníky proletariátu, za šestý stav.⁶⁹

65 Plný název časopisu zněl *Das Volk. Organ des Zentralkomitees für Arbeiter. Eine sozialpolitische Zeitschrift.*

66 „[...] Bürgertum zu unterstützen im Widerstand gegen die Aristokratie, im Kampfe gegen die noch aufrecht gebliebenen Institutionen des Mittelalters, gegen die Mächte von Gottes Gnaden [...]“ S. BORN, *Erinnerungen eines Achtundvierzigers*, s. 76–7.

67 Citát z *Das Volk* z 20. 6. 1848 citováno dle E. SCHRAEPLER, *Handwerkerbünde und Arbeitervereine 1830–1853*, s. 308. Orig.: „Wir müssen die sich gegenüberstehenden Kräfte zu versöhnen suchen, die Macht des Arbeiters und Kapitalisten nicht als feindliche gegenüberstellen, sondern die beiden Parteien zu einer wirklich freien Übereinkunft führen. [...] Wir wollen die grellen Unterschiede von reich und arm möglichst ausgleichen, wie können dies anders, als daß von der Seite der kapitalisten Opfer, beudende Opfer an Kapital gebracht werden, von der Seite der Arbeiter Nachsicht gegen die Unmöglichkeit, durch einen Schlag eine neue Gesellschaft zu schaffen.“

68 Paul H. NOYES, *Organization and Revolution Working Class Associations*, s. 142–145.

69 S. BORN, *Erinnerungen eines Achtundvierzigers*, s. 71–72.

V půlce června v jednom z programových článků v *Das Volk* Born nejkonkrétněji •51 vyjádřil požadavky Ústředního výboru: státní regulaci minimální mzdy a maximální pracovní doby, zrušení nepřímých daní a zrušení daní pro jedince a rodiny žijící na úrovni existenčního minima, bezplatné školství, stanovení volebního práva na 24 let, garance práce pro nezaměstnané, svoboda (*Freizügigkeit*), zaopatření invalidů a stanovení hranic pro úřední zvuili. Jeden z nejčastěji rozvíjených leitmotivů na stránkách časopisu byl požadavek organizace práce, tedy realizace práva na práci a státem garantovaná obživa pro nezaměstnané dělníky. Jednalo o častý požadavek dělníků a levicových politiků v době revoluce a jako autor této ideje byl uznáván francouzský myslitel Louis Blanc, na něhož se sám Born často odkazoval. V červnu dokonce napsal Born z pozice předsedy Ústředního výboru dopis frankfurtskému ústavodárnému shromáždění, aby vyslyšelo požadavek dělníků na organizaci práce. Sám vypracoval systém organizace práce, v jehož rámci by vznikaly lokální úřady, které by zprostředkovaly nabídku a poptávku po práci. Tyto lokální úřady (a nikoliv podnikatelé) by rovněž podle Borna mohly určovat ceny práce. Vedle toho by se také s pomocí srážek ze mzdy zakládaly úvěrové ústavy (o kterých psal již Scherzer) a výrobní družstva. Stát by navíc přispíval na vznik státních podniků, které by konkurovaly soukromým firmám. Postupně by tak pozice kapitalisty a dělníka splývaly. Důležitou roli v jeho koncepci hrály samozřejmě odbory a také specializované komise, ve kterých by měli zasednout mistři, podnikatelé, tovaryši a dělníci, aby vyjednávali o pracovní době a mzdách.⁷⁰

Ústřední výbor pro dělníky chtěl posilovat vědomí jednotného osudu (a tedy i zájmu) mezi dělníky napříč obory v Berlíně. I v tom lze nalézt společný znak myšlení Borna a Marxe s Engelse. Výbor pod vedením Borna dokonce později přistoupil i k posilování dělnického (třídního) vědomí v celoněmeckém kontextu. Z toho důvodu se ve *Volku* koncem června objevila výzva pro „pracující třídu Německa“ k účasti na „dělnickém parlamentu“, kde se měly sejít dělnické spolky sdružující německé dělníky z celé Evropy. Všeobecný dělnický kongres, jak se dělnický parlament oficiálně nazval, se konal v Berlíně 23. srpna až 3. září 1848. Na sjezd dorazilo 40 dělnických delegátů, kteří zastupovali 32 dělnických spolků. Prezidentem sjezdu nebyl zvolen z důvodu větší legitimacy dělník, nýbrž intelektuál a člen frankfurtského *Vorparlamentu*, významný vratislavský demokrat profesor Nees von Esenbeck. Hlavní slovo měl však opět Born. Nejvýznamnějším výstupem z kongresu bylo založení spolku Všeobecné německé dělnické sbратření (*Allgemeine deutsche Arbeiterverbrüderung*), které je prvním dělnickým spolkem v dějinách Německa s celoněmeckou působností. *Verbrüderung* dokonce myslelo i na dělnice, když doporučovalo zakládat lokální ženské výbory, které by vypracovávaly návrhy na zlepšení situace dělnic.⁷¹ Born byl na vrcholu. Vzhledem k tomu, že bylo za hlavní sídlo Sbratření určeno Lipsko, se Born do tohoto saského centra dělnického hnutí i přesunul. Od října začal vycházet časopis *Verbrüderung*, který měl za úkol vysvětlovat veřejnosti účel a stanoviska tohoto sdružení. Born byl jeho hlavním redaktorem od října 1848 až do května 1849.

70 E. SCHRAEPLER, *Handwerkerbünde und Arbeitervereine 1830–1853*, s. 307.

71 Klaus TENFELDE, *Die Entstehung der deutschen Gewerkschaftsbewegung. Vom Vormärz bis zum Ende des Sozialistengesetzes*, in: Ulrich Borsdorf (ed.), *Geschichte der deutschen Gewerkschaften von den Anfängen bis 1945*, Köln 1987, s. 57–58.

Od začátku zastávalo Dělnické sbratření politiku, které přímo vycházela z myšlenek Borna, jež se formovaly od března 1848. Ještě před koncem zasedání „dělnického parlamentu“, 2. září 1848, kongres adresoval Ústavodárnému národnímu shromáždění ve Frankfurtu manifest, ve kterém požadoval, ať ve Frankfurtu uznají v budoucím zákonodárství dělníky jako „majitele práce“ a zajistí trvání dělnických organizací a asociací, podporu družstevnictví a odpovídající sociální zákonodárství. Na konci manifestu byla opět skryta hrozba budoucí dělnické revoluce v případě nesplnění požadavků:

„[...] Pokud by nadále nebylo současnými vládci myšleno na naše práva, tak bychom se museli podřídit biči osudu a pod vlivem temné nutnosti se z nejuvlejších přátel stávajícího řádu stát jeho nejhoršími nepřáteli.“

Sociální harmonie, pozvednutí dělnické třídy včetně politického zrovnoprávnění, družstevnictví a praktické návrhy reformem (namísto teoretických esejů) byly hlavní body programu Dělnického sbratření. Jen během revoluce tato první zastřešující organizace německého dělnictva svolala osm kongresů. Statistické údaje o jejich reálných počtech členů značně kolísají, nejpravděpodobnější se jeví údaj, že na přelomu roku 1848 až 1849 čítalo Dělnické sbratření na 15 až 20 tisíc členů.⁷²

Mezi říjnem a prosincem 1848 Born v časopise *Die Verbrüderung* publikoval sedmidílný seriál nazvaný *Die soziale Frage*. Jedná se o jeho nejdelší publicistický teoretický text z doby revoluce. Na začátku eseje je opět patrná Bornova teoretická blízkost Marxovu historickému materialismu. Born konstatuje, že se v moderní společnosti odehrává třídní boj, který je produktem sociální otázky. Dějiny světa také dle Borna přinášejí poučení, že pouze z třídního boje je možný pokrok lidstva. Ohrazuje se proti liberálům, kteří viní dělnické vůdce jako byl Born, že svým nezodpovědným jednáním a tezemi o třídním boji posilují nenávisť dělníků vůči ostatním sociálním skupinám. Říká, že jeho cílem je sice společnost bez třídních rozdílů, zároveň ale na rozdíl od jiných socialistů nezapomíná na současnost a nevidí jediné vyřešení sociálních rozporů moderní společnosti v prosazení zcela nového systému, jenž se zrodil v hlavách filozofů. Dle Borna nepřijde nový mesias ani nebude prosazen nový socioekonomický systém. To byl již manifestační odklon od linie Marxe a Engelse.⁷³ Dále se rozepisuje Born o vztahu dělnictva k ostatním „politickým stranám“, kterými myslí politicky organizované třídy chránící své zájmy. Vyhraňuje se proti feudální aristokracii i třídě kapitalistů, tzv. aristokracii majetku. Dělnictvo s těmito stranami nemá vůbec spolupracovat. Maximálně, jak napsal už dříve, má smysl podporovat snahy liberálů o demokratizaci politického systému, v případě zlepšení dělníkovy existence se na ně ale spolehnout nelze. Jediným možným spojencem pro dělníky mohou být drobní živnostníci, řemeslníci mistři a drobní zemědělci.⁷⁴

72 Cit. dle E. SCHRAEPLER, *Handwerkerbünde und Arbeitervereine 1830–1853*, s. 308–312, cit. s. 309. Orig.: „Nur notgedrungen würden wir, wenn wir abgewiesen würden, wenn der alte Wahn aufrecht erhalten und unserer Rechte auch fernerhin, wie früher, von keinem der Machthaber auf humane Weise gedacht würde, der Geißel des Schicksals gehorchen und unter der Macht der finstern Not aus dem wärmsten Freunden der bestehenden Ordnung zu den bittersten Feinden derselben werden müssen.“

73 S. BORN, *Die soziale Frage. Erster Artikel: Unser Standpunkt*, Die Verbrüderung. Corespondenzblatt aller deutschen Arbeiter, č. 1–2, 3. 10. 1848, s. 3–4.

74 S. BORN, *Die soziale Frage. Zweiter Artikel: Unsere Stellung zu den politischen Parteien*, Die Verbrüderung.

Nástrojem na umenšení dělníkovy bídy není řízená emigrace, kterou navrhoval Scherzer a dobově nejvýznamněji Friedrich List, a nyní již ani zavedení práva na práci. Born toto odmítnutí opět obhajoval z pozic svého teoretického zázemí: vzhledem k tomu, že se kapitalisté stávají vedoucí třídou ve společnosti by tento návrh musel projít jejím schválením, což je ovšem v přímém rozporu s jejich zájmy.⁷⁵ Zde je nutno poznamenat, že Born odmítnul právo na práci, doposavad jednoho ze základních kamenů dělnického hnutí, které sám vyznával, po katastrofickém konci národních dílen ve Francii, které zprostředkovávaly nezaměstnaným dělníkům práci. Po ukončení projektu běžícího od února vypuklo na konci června 1848 v Paříži dělnické povstání, které bylo krvavě potlačeno vojskem pod vedením generála Cavaignaca. Během bojů probíhajících ve dnech 22. až 26. června 1848 bylo zabito více než 10 000 osob (především dělníků) a dalších 12 000 skončilo v trestaneckých táborech.⁷⁶

„Jak je tedy možno pomoci?“, ptá se Born dále. Dělníci si musejí pomoci sami. Borno-vo řešení nerezignuje v tomto textu na utopický cíl, chce k němu však dojít dostupnou a nerevoluční cestou. Základem mají být družstevní asociace. Born věří, že postupně bude jejich počet i postavení na trhu růst až se stanou konkurentem kapitálu. Vstupem dělníka do družstevní asociace se zmenšuje jeho závislost, z „námezdního dělníka“ (*Lohnarbeiter*) se tedy stává „svobodným dělníkem“ (*Ein freier Arbeiter*). Born predikoval, že rozličné družstevní asociace postupně zabírající stále větší podíl trhu spolu budou vzájemně obchodovat na základě principu vzájemnosti a nikoliv soutěže. Tento vývoj bude podle Borna znamenat konec námezdní práce tedy i významu kapitálu. Kapitalista se tak stane zbytečným a společnost přejde do nové vývojové fáze.⁷⁷

Svůj systém Born obhajoval tím, že nevěří v budoucí ráj, ale právě v každodenní práci, z které se rodí silné družstevní asociace. Dá se tak říci, že v tomto návrhu syntetizoval utopické myšlení spolu s praktickými postupy, které vyžadovala revoluční doba. Dokladem, že ve snu o moci družstevnictví nebyl Born ojedinelý, bylo založení družstevní knihtiskárny v Lipsku v prosinci 1848, k čemuž došlo z iniciativy Dělnického sbratření.⁷⁸ Zbývala vyřešit však poslední otázka: co s dělníky, kteří mají prostředky sotva na dosažení nezbytného existenčního minima a nemohou si dovolit vstoupit do družstva? Zde už Born rezignoval. Argumentoval, že není socialistický blouznivec, aby věřil v dosažení absolutní rovnosti. Vždyť i dělnická třída je podle něj vnitřně hierarchizovaná a je jasné, že někteří se od moci kapitálu osvobodí dříve než jiní.⁷⁹

Corespondenzblatt aller deutschen Arbeiter, 3. 10. 1848, č. 3. 10. 1848, s. 9–10. Die Verbrüderung. Corespondenzblatt aller deutscher Arbeiter. Unveränderter Nachdruck mit einer Einleitung von Rolf WEBER, Zentralquartier der deutschen demokratischen Republik, Leipzig 1975

75 S. BORN, *Die soziale Frage. Dritter Artikel: Das Recht auf Arbeit*, Die Verbrüderung. Corespondenzblatt aller deutschen Arbeiter, č. 4, 13. 10. 1848, s. 13–14; Stephan BORN, *Die soziale Frage. Vierter Artikel: Die Uebervölkerung*, Die Verbrüderung. Corespondenzblatt aller deutschen Arbeiter, č. 7, 24. 10. 1848, s. 25–26.

76 Viz např. Michael RAPPORT, *Evropa devatenáctého století*, Praha 2011, s. 146. Odhady zabitých v průběhu červnového povstání kolísají mezi 3 000 až 15 000 osob.

77 S. BORN, *Die soziale Frage. Fünfter Artikel: Wie ist zu helfen?*, Die Verbrüderung. Corespondenzblatt aller deutschen Arbeiter, č. 8, 27. 10., s. 29–30; č. 10, 3. 11. 1848, s. 37–38.

78 G. BEIER, *Schwarze Kunst und Klassenkampf*, s. 290.

79 S. BORN, *Die soziale Frage. Siebenter Artikel: Das Lumpenproletariat*, Die Verbrüderung. Corespondenzblatt aller deutschen Arbeiter, č. 21, 12. 12. 1848, s. 81–82.

Bornovým angažmá na čele organizačních snah německých dělníků jeho hvězda stále stoupala až dosáhla celoněmeckého respektu mezi radikálně demokratickým a levicovým spektrem německé revoluce. Avšak na jaře 1849, kdy jednotliví vládcí se znovu nabitým sebevědomím postupně odmítali demokratizační tendence, bylo již jasné, že sen německých demokratů o jednotném německém ústavním státě nebude naplněn. V čísle *Die Verbrüderung* z 1. 5. vyzýval Born dělníky, aby bojovali za prosazení celoříšské ústavy a proti kontrarevoluci. Je v tom jistá ironie, že Born po celou revoluci odrazoval dělníky od násilného vymáhání svých požadavků a dělnickou účast na pouličním násilí schvaloval teprve v boji za zachování politicko-liberálních výdobytků. Právě v Sasku, kde se Born zdržoval, se zrodilo takzvané Májové spiknutí, poslední zoufalý plán na záchranu toho, co zbylo z revoluce. Cílem spiknutí bylo svrhnout ozbrojeným povstáním v Drážďanech (a v kooperaci s dalšími městy, mimo jiné s Prahou) krále Friedricha Augusta II. a vyhlásit saskou republiku. Born se aktivně účastnil povstání jako velitel jedné z drážďanských barikád. Po porážce povstání utekl přes Čechy do Rýnské Falce, kde se chtěl opět zapojit do revolučních bojů v jihozápadním Německu. Pro onemocnění tento plán však vzdal a přesunul se do Štrasburku. Nakonec se usídlil ve Švýcarsku, kde se začal psát další, zcela odlišnou, kapitolu svého života.⁸⁰

Scherzerova kariéra dělnického vůdce během revoluce nebyla tak strmá jako ta Bornova. Podobně jako Born začal Scherzer své angažmá mezi knihtiskařskými dělníky. Dne 14. března 1848, den po vypuknutí revoluce ve Vídni, byla vyhlášena svoboda tisku. Tištěné slovo se stalo jedním z nejdůležitějších zbraní revoluce. Jen ve Vídni vycházelo během revoluce 227 různých periodických tiskovin.⁸¹ Vídeňské knihtiskárny nezvládaly nápor nové práce. Někteří knihtiskařští dělníci si přišli na pěkné peníze, většina však trpěla ještě větším pracovním nasazením než doposud. Na konci března se knihtiskařští dělníci rozhodli pro organizovaný odpor. Na 1. dubna 1848 bylo svoláno všeobecné shromáždění vídeňských knihtiskařských dělníků, na které dorazily tři čtvrtiny (více jak 450 z celkem 600) kvalifikovaných zaměstnanců knihtiskáren. Této akce se po přemlouvání delegace knihtiskařů účastnil už i Scherzer. Byl zde zvolen spolu s dalšími sedmi kolegy jako jediný nedělník do osmičlenného výboru, který měl za úkol vypracovat a předat grémiu majitelů knihtiskáren své požadavky. Scherzer se stal hlavní veřejnou tváří knihtiskařů. Dělníci si ho jako svého reprezentanta vybrali pro jeho vzdělání, dosavadní liberální angažmá konvenující současným poměrům a také pro jeho finanční nezávislost, díky které nebude v případném střetu s majiteli knihtiskáren nic riskovat.⁸² Výbor pod vedením Scherzera vypracoval požadavky, které byly předloženy grémiu principálů: závazné určení a zvýšení minimální mzdy, závazné určení maximální pracovní doby, omezení přijímání učňů a nezneužívání jejich práce na úkony, jež má vykonávat kvalifikovaný personál, zákaz ženské práce v knihtiskárnách, omezení rychlolisů v maximální možném poměru jeden rychlolis na tři ruční lisy.⁸³ Výsledkem vyjednávání poctivě doprovázených

80 Hans J. SCHÜTZ, *Einleitung*, in: S. Born, *Erinnerungen eines Achtundvierzigeres*, s. XIII; G. BEIER, *Schwarze Kunst und Klassenkampf*, s. 216, 298–300.

81 W. HÄUSLER, *Karl Scherzer (1821–1903)*, s. 48.

82 K. HÖGER, *Aus eigener Kraft!* s. 73–78.

83 Dokument s požadavky se nazýval *Promemoria der Wiener Buchdrucker- und Schriftgiesser-Gehilfen an die Herren Repräsentanten des löblichen Buchdrucker-Gremiums*, v plnosti ho cituje K. HÖGER, *Aus eigener Kraft!* s. 74–75.

kočičinami před domy principálů byla první kolektivní smlouva na území habsburské monarchie. Z původních požadavků zůstalo sice pouze zvýšení mezd, určení minimální mzdy a maximální pracovní doby, přesto se však jednalo o velký úspěch.

Dalším logickým krokem bylo založení typografické organizace. Knih-tiskaři se sešli na konci dubna v lokálu Scherzerova otce Sperl. Mezi různými návrhy se utvořily dva hlavní tábory. Jeden navrhoval, aby byla nová organizace budována na základě modelu korporace a sdružovala dělníky, vedoucí i majitele závodu. Druhý názor, jehož hlavním zástupcem byl právě Scherzer, zastával stanovisko, že se má jednat o čistě dělnickou organizaci bez podílu principálů. Diskuzi prozatím vyhrál korporátní model. Na schůzi byl tak založen spolek Wiener Typographia, který však fungoval spíše na papíře. Pár dní před tím byly navíc založeny typografická legie. Oddíl o 200 mužích dostal název Typographia Austriaca.⁸⁴ Knih-tiskařské legie sice byly již v létě zakázány, přesto se jednalo o symbol důvěry, jaké se autorita Scherzera těšila na veřejnosti. Ozbrojení dělníci, to byla přece noční můra všech liberálních vůdců revoluce.

V květnu revolučního roku se Scherzer rozhodl, že prozatím udělal pro knihtiskaře dost a že je načase, aby vyšel se svými názory na sociální otázku na veřejnost. Formou letáku, který otisklo i mnoho novin, publikoval 8. května veřejnou výzvu s nadpisem *Mužům pokroku*. Říká v něm, že je třeba, aby v okamžiku nabyté svobody byly „*doposavad nespravedlivě utiskované dělnické třídy co nejrychleji poučeny o svém vztahu k všeobecnosti, o svých právech a povinnostech*“. Nástrojem k tomu má být zřízení dělnických novin, vedených v liberálním duchu, kde by byly „*lidové vrstvy učeny o pohybech dnešní doby a jejich významu pro společnost*“.⁸⁵ Noviny by dále měly zpravovat dělnictvo o průběhu revoluce, zveřejňovat aktuální vyhlášky, populárně vědecké články a také vystupovat jako ochránce práv a zájmů dělnictva. Základ redakce by tvořili nezištní dobrodinci, kteří by tento ze své podstaty nevýdělečný projekt také financovali. Na základě časopisu měl vzniknout i spolek na podporu dělnictva. Z textu výzvy je patrné, že Scherzer stále pracoval s představou, že vyšší vzdělané vrstvy mají dělnictvu připravit určitý scénář pro jejich jednání.⁸⁶

V revoluční Vídni ale jeho návrh velkého ohlasu nenašel. Dělníci formulovali již vlastní koncepce a Scherzerův návrh je spíše urážel, zatímco politicky aktivní liberální veřejnost se plně soustředila na dosažení právní kodifikace výdobytků revoluce. Na sociální otázky mělo dojít až později a její pozornost se upírala na chystané volby do ústavodárného parlamentu. Později ostatně na zasedání parlamentu prohlásil poslanec Rudolf Brestel (mimo jiné na konci 60. let ministr financí Předlitavska), že sociální otázka je „*kyselé jablko, do kterého budeme muset [my liberálové] jednou kousnout*“.⁸⁷

Sám Scherzer do parlamentu nekandidoval, ale využil této příležitosti, aby veřejnosti znovu vysvětlil důležitost sociální otázky. O to se snažil ve svém textu věnovaném budoucím poslancům, v němž píše:

84 W. HÄUSLER, *Karl Scherzer (1821–1903)*, s. 49; G. BEIER, *Schwarze Kunst und Klassenkampf*, s. 245

85 1. citát: „[...] ist es von höchster Bedeutung die bisher so ungerecht gedrückten Arbeiterklassen über ihr neues Verhältniß zur Gesammtheit über ihre Pflichten und Rechte gegen dieselben so viel und so schnell als möglich zu belehren.“ 2. citát: „[...] die Volksklassen von den Bewegungen unserer Zeit und deren Wirkung auf die ganze große Gesellschaft unterrichtet,“. Karl SCHERTZER, *An Männer des Fortschrittes, Wiener Abendzeitung*, 8. 5. 1848, s. 151.

86 Carl SCHERZER, *An die Freunde der Arbeiter!*, *Wiener Abendzeitung*, 22. 5. 1848, s. 204.

87 W. DROBESCH, *Ideologische Konzepte zur Lösung der „sozialen Frage“*, s. 1443.

„Proletářská otázka se stala životně důležitou otázkou pro Rakousko, pro lidstvo! Pouze ve vzdělání mas, v tělesném a duchovním povznesení lidových vrstev spočívá záruka lepší a šťastnější budoucnosti! Věta ‚Miluj bližního svého jako sebe sama!‘ se musí stát pravdou. V proletáři, v nezaměstnaném hladovějícím dělníkovi už nesmíme vidět nepřítele, ale musíme v něm vidět přítele, našeho bratra! Musíme uznat, že člověk je ctnostnější označení než kníže nebo král! Musíme uznat, že každý dělník žijící ve společnosti má také právo na práci! A pokud mu toto právo, tento podíl, přiznáme, musíme také využít všech možných prostředků, abychom mu zajistili práci. Práce dělá člověka silným a spokojeným, nouze ho oslabuje a znechucuje, a tato nespokojenost plodí komunisty!“⁸⁸

V textu dále píše, že jedním z hlavních úkolů budoucího parlamentu má být stanovit hranici minima životních potřeb a toto minimum následně každému člověku, pokud se mu ho nedostává vlastními silami, i zaopatřit. To již je v podstatě program sociálního liberalismu, v jehož koncepci mají veřejné instituce namísto upadajících institucí cechovně-feudálního světa přebírat péči o potřebné. Ideálním zřízením Scherzerovi zůstává očekávatelně ústavní monarchie.

Ve stejném textu Scherzer také zveřejnil své politické vyznání, několik bodů, které měly Rakousko uchránit před dalšími zmatky. Jednalo se o kombinaci velkoněmeckého liberalismu a sociálních reforem. Některé z bodů se objevily již v jeho brožurě o chudobě:

„jedna komora parlamentu – přímé volby bez volebního cenzu – bezplatné lidové vzdělávání – dělnické kolonie – emigrace na náklady státu – co nejužší a nejpevnější svazek s Německem – energický odpor proti všem domněnkám panslavismu – zrovnoprávnění všech stavů a všech vyznání – zrušení daní, které zatěžují nejnужnější životní potřeby, na druhé straně zavedení nejspravedlivější, nejosvědčenější ze všech daní, daně z příjmu – zrušení klášterů – zrušení loterie.“⁸⁹

Dobový liberalismus, a to i ten s přídomek „sociální“, měl jednu základní charakteristiku v přístupu k sociální otázce: autonomní politiku dělnické třídy asocioval pouze s pouličním násilím a anarchií. Scherzer je zástupcem tohoto liberalismu a rozpracovává koncepci péče, kde autonomní jednání dělníků (či jiných objektů péče) nemá místo. Na druhé straně ale během revoluce vítal (na rozdíl od mnoha svých liberálních soupeřů) vlastní dělnickou iniciativu, a to i tu bez účasti „rádců“ ze středních vrstev, pokud šlo o aktivity na základě míru a pořádku. V textu *První vídeňský dělnický spolek* například reflektuje neúspěch svého návrhu na dělnický časopis a spolek sdružující dobrodince s dělníky.

88 „Die Proletariatsfrage ist eine Lebensfrage für Oesterreich, für die Menschheit geworden! In der Durchbildung der Masse, in der fisischen und geistigen Hebung der Volksklassen liegt allein die Garantie einer bessern, glücklichen Zukunft! Der Satz, ‚liebe Deinen Nächsten wie Dich selbst!‘ muß eine Wahrheit werden. Wir dürfen in dem Proletarier, in dem werblosen, hungernden Arbeiter nicht mehr unsern Feind, wir müssen in ihm unsern Freund, unsern Bruder ercklicken! Wir müssen anerkennen, daß Mensch ein größerer Name sei als Fürst oder König! Wir müssen anerkennen, daß jeder im Gesellschaftsverband lebende Arbeiter auch ein Recht auf Arbeit habe! Und wenn wir ihm dieses Recht, diesen Antheil zugestehen, dann müssen wir auch alle möglichen Mittel anwenden, ihm Arbeit zu sichern. Arbeit macht den Menschen stark, zufrieden, Noth macht ihn schwach, unmuthig, und dieser Unmuth erzeugt Communisten!“ Carl SCHERZER, *An die Wahlmänner*, Wiener Abendzeitung, 30. 6. 1848, s. 319–320.

89 Ibidem, s. 320.

Naopak s upřímným nadšením vítá vznik Prvního všeobecného dělnického spolku, který byl založen knihvazačským tovaryšem Friedrichem Sanderem 24. června 1848 jako první spolek sdružující dělníky všech profesí a stavů v monarchii.⁹⁰

Karl Scherzer pochopil, že probuzené dělnictvo nemá v současné době zájem o jeho upřímně míněné služby. Dále se tedy angažoval především v prostředí knihtiskařských dělníků. Dne 9. srpna 1848 byl konečně založen spolek s názvem Gutenberg (*Gutenberg-verein der Buchdrucker Wiens*), čistě dělnický spolek vídeňských knihtiskařů. Ačkoliv se zde objevovaly již hlasy, aby byl vliv Scherzera jako nedělníka upozaděn, byl 5. října zvolen prezidentem spolku. Scherzerova představa o aktivitách typografického spolku tkvěla v důrazu na sociálně reformní a odborovou činnost. Spolek měl být malý „stát ve státě“, který se od politiky drží co nejdále. „*Náš spolek je spolkem bratrské lásky [...]. Chceme se učit, ale ne poučovat*“, pronesl mimo jiné z pódia ozdobeného německou demokratickou trikolorou na slavnosti založení spolku.⁹¹

O pár dní později vídeňské ulice znovu povstaly, vlastně již potřetí po březnových a květnových událostech. Tentokrát však již naposled, vojsko vedené generálem Windischgrätzem dobylo povstalou Vídeň a ukončil revoluční experiment v hlavním městě.⁹² Scherzer se, na rozdíl od mnoha knihtiskařů, kteří zde našli smrt, říjnových bojů neúčastnil. Scherzerovo odmítavé stanovisko k účasti dělnických spolků na politice ulice zabránilo tomu, aby spolek Gutenberg sdílel osud s ostatními vídeňskými dělnickými spolky, které byly jakožto „*zločinné a zkažené*“ 6. prosince 1848 úředně rozpuštěny. Podpůrná činnost knihtiskařského spolku trvala oficiálně až do roku 1852, kdy byl spolek rovněž rozpuštěn.⁹³

Po znovuovládnutí Vídně Windischgrätzovým vojskem Scherzer utekl z Vídně a jeho stopa na několik měsíců zmizela. Pravděpodobně se zdržoval v Německu. Roku 1849 obdržel doktorát za svůj spis *Ueber das Armthum* na univerzitě v Gießen. V září 1849 se pokoušel v Berlíně zjistit, zda by se vídeňský spolek Gutenberg nemohl připojit k německému knihtiskařskému svazu. Ten byl však o několik měsíců později rovněž rozpuštěn.

Poté, co byla na přelomu let 1849 a 1850 ve Vídni opět odmítnuta jeho žádost o zřízení knihtiskárny, zvolil strategii mnoha finančně zajištěných mužů zklamaných z výsledku revoluce: dlouhou studijní cestu v zahraničí s nejistým datem konce. Poněkud neplánovaně se nakonec svou cestou i proslavil. V italském Meranu poznal známého cestovatele Moritze Wagnera a roku 1852 s ním odjel na tříletou přírodovědnou expedici do Střední a Jižní Ameriky.⁹⁴ Jeho kariéra dělnického vůdce definitivně skončila. Své revoluční angažmá si však bude později rád připomínat i ve svém rodném městě.

90 SCH.[ERZER], *der erste Wiener Arbeiterverein*, Der Humorist, 26. 7. 1848, s. 734. K Prvnímu všeobecnému dělnickému spolku více viz Wolfgang HÄUSLER, *Von der Massenarmut zur Arbeiterbewegung. Demokratie und soziale Frage in der Wiener Revolution von 1848*, Wien 1979, s. 312–331.

91 W. HÄUSLER, *Karl Scherzer (1821–1903)*, s. 55; G. BEIER, *Schwarze Kunst und Klassenkampf*, s. 120.

92 K dobře známým a mnohokrát popsaným událostem říjnového povstání a jeho porážení z perspektivy dělníků viz dílo Wolfgang HÄUSLER, *Von der Massenarmut zur Arbeiterbewegung. Demokratie und soziale Frage in der Wiener Revolution von 1848*, Wien 1979.

93 W. HÄUSLER, *Von der Massenarmut zur Arbeiterbewegung*, s. 402–403.

94 W. HÄUSLER, *Karl Scherzer (1821–1903)*, s. 55.

Závěrem

Born ve Švýcarsku žil v mnoha různých městech. Nejprve se usídlil v Bernu, kde si založil malou knihtiskárnu a také pracoval jako novinář. V 50. letech vystudoval literární vědu na univerzitě v Curychu. Během svého dalšího života napsal několik uměleckých i odborných knih. V 70. letech se usídlil v Basileji, kde dosáhl titulu univerzitního docenta a posléze i profesora. Také působil jako redaktor demokratického listu *Basler Nachrichten*. Kontakty s dělnickým hnutím již odmítal a ke svému revolučnímu angažmá se vrátil až ke konci života při psaní svých pamětí.⁹⁵

Scherzer se vědeckou cestou do Ameriky v letech 1852–1855 proslavil. O jeho spise se pochvalně vyjádřil krátce před svou smrtí i patriarcha všech evropských vědců Alexandr von Humboldt. Po návratu z expedice Scherzerovi stále hrozilo stíhání za jeho revoluční angažmá. Vojenský soud mu trest však s ohledem na jeho mírnost a cestovatelské zásluhy zmírnil na 8 dní domácího vězení. Arcivévoda Maxmilián, pozdější nešťastný mexický císař, si ho na konci padesátých let vybral jako součást expediční cesty na fregatě Novara, která jako první rakouská loď v letech 1857–1859 obeplula svět. Dostalo se mu cti, že jedna rostlina popsaná expedicí byla nazvána po něm *Anthurium Scherzerianum*. Scherzer byl také za svou účast na expedici povýšen do rytířského stavu, od té doby se měl titulovat jako Karl rytíř von Scherzer. Od 60. let pracoval jako diplomat v rakouských službách. Ani vídeňští knihtiskařští dělníci na něj úplně nezapomněli. Roku 1868, na počátku vstupu dělnického hnutí do obnovené liberální éry, vzpomínal v knihtiskařském spolku již jako ministerský rada s rytířským titulem na své revoluční angažmá a roku 1882 byl dokonce zvolen čestným předsedou vídeňských oslav 400 let rakouského knihtisku.⁹⁶

Italský marxistický filozof Antonio Gramsci použil ve svých slavných *Dopisech z vězení* pojem tak zvaného interregna, který může i dnes dobře sloužit sociální vědě v analýzách krizí společnosti v období přechodu. Podle Gramsciho „[...] krize spočívá právě v tom, že staré umírá a nové se nemůže zrodit; v tomto interregnu se objevuje velká rozmanitost morbidních symptomů“.⁹⁷ Jde o to, že „organická krize“ je již natolik komplexní, že se provázaly jednotlivé rozpory v oblasti sociální, ekonomické i politické. Vzhledem k nemožnosti řešit rozpory v dílčích oblastech je nutné zahájit proces změny celého systému. Ten je však zatím blokován tím, že mocenské a ekonomické struktury systému jsou stále silnější než alternativní síly jeho změny. Politická reprezentace neschopna řešit tuto celkovou krizi však postupně ztrácí legitimitu. Gramsci svou analýzu směřoval na svou současnost 20. a 30. let 20. století, dobu nástupu totalitních režimů, konjunktury pouličního násilí, postupného hroucení versailleského mírového systému i globálně provázaného hospodářství. Kolektiv politizujících filozofů, z jejichž čtení Gramsciho zde vycházím, interregnum používá pro současnou krizi liberálního konsenzu po roce 1989.⁹⁸

95 Hans J. SCHÜTZ, *Einleitung*, in: S. Born, *Erinnerungen eines Achtundvierzigeres*, s. XIII–XIV; G. BEIER, *Schwarze Kunst und Klassenkampf*, s. 216–218.

96 G. BEIER, *Schwarze Kunst und Klassenkampf*, s. 244; K. HÖGER, *Aus eigener Kraft!* s. 73; Roswitha KARPF, *Scherzer, Karl Ritter von*; W. HÄUSLER, *Karl Scherzer (1821–1903)*, s. 56–57.

97 Citováno dle Joseph Grim FEINBERG – Michael HAUSER – Jakub ORT, *Politika jednoty ve světě proměn*, Praha 2022, s. 21.

98 J. G. FEINBERG – M. HAUSER – J. ORT, *Politika jednoty ve světě proměn*, s. 19–22. Citát z Gramsciho s odkazem na původní zdroj viz s. 21.

Jsem však názoru, že Gramsciho přístup může napomoci i analýze předbřeznové společnosti německých států a habsburské střední Evropy. •59

Born i Scherzer se v letech 1845–1849, období vrcholného „interregna“, intenzivně zabývali otázkou, která se v anglickém jazyce označuje výstižně jako „*human cost of industrialization*“. Z textů i jednání obou mladých mužů byla patrná nesmírná energie i upřímná touha svým aktivním jednáním měnit a zlepšovat svět, která je velmi působivá i po téměř 180 letech.

Jejich vstupy do veřejného prostoru byly od počátku psány z rozdílných ideologických pozic. Bornova ideologická trajektorie byla poměrně divoká. Okolo roku 1845 začal psát z pozice intelektuálně nadaného kritického dělníka, který dokáže pregnantně formulovat své výtky vůči dominantnímu diskurzu o sociální otázce, ve své vlastní pozitivní politice je však zatím bezradný. Odpověď na vznesené otázky nalezl na nějaký čas v komunistickém učení Marxe a Engelse, se kterými ho pár let pojilo blízké přátelství. V době revoluce, kdy se postupně dostal do čela celoněmeckého dělnického hnutí, z pozic vědeckého komunismu ustupoval. Ani ne tak kvůli ideologickým výhradám, jako spíše kvůli svému pocitu nepraktičnosti teorie vědeckého komunismu pro potřeby každodenní revoluční politiky a také její faktické neuskutečnitelnosti. Nikdy se nevzdal utopického horizontu socialismu, pokoušel se ho ale uvést v soulad s praktickou každodenní prací. Jako nejvýznamnější činnost dělnického hnutí syntetizující utopii a praktickou politiku se mu jevilo družstevnictví, kterému věřil, že je schopno postupně změnit ekonomický systém volné soutěže na model vzájemné ekonomické spolupráce. Tyto teze později rozvinul i Ferdinand Lassalle.⁹⁹

Scherzerův vývoj je o poznání klidnější. Již v době psaní svých prvních textů z doby po roce 1845 působil Scherzer jako soukromý vzdělanec, zatímco Born stále dvanáct a více hodin denně pracoval v knihtiskárnách. Snad i z toho důvodu nezažil Scherzer v letech před revolucí tak bouřlivý intelektuální vývoj jako Born. Naopak hlouběji rozvíjel liberální teze o reformách a umírněném pokroku. Věřil ve zlepšování života dělníků prostřednictvím státních reforem a dobrovolné aktivity zámožných občanů. Na rozdíl od většiny svých liberálních současníků ale vítal autonomní aktivity dělnictva, pokud byly činěny v rámci zákona a pořádku. Karl Scherzer byl přesvědčený liberál, který však prostudoval většinu dostupné literatury k sociální otázce včetně socialistických a komunistických spisů. To spolu s několikaletou zkušeností námezdní práce zapříčinilo, že aktivně naslouchal nespokojeným hlasům dělnictva a pokoušel se formulovat i své vlastní sociálně reformní koncepce. Stal se tak jedním z prvních stoupenců tak zvaného sociálního liberalismu, který se ale jako politický směr začal formovat až od druhé poloviny 60. let 19. století.¹⁰⁰

Scherzer své teze formuloval především od stolu v dialogu s dalšími spisovateli, zatímco Born pocítoval dopady sociální otázky ve svém každodenním životě a poznával různé odstíny dělnického radikalismu před revolucí a během ní. Určitou příčinou Bornovy

99 K Lassalovi a družstevnictví viz např. Wilhelm WADL, *Liberalismus und soziale Frage in Österreich. Deutschliberale Reaktionen und Einflüsse auf die frühe österreichische Arbeiterbewegung (1867–1879)*, Wien 1987, s. 167–169.

100 Viz základní přehledovou práci Hans-Georg FLECK, *Sozialliberalismus und Gewerkschaftsbewegung. Die Hirsch-Dunckerschen Gewerkvereine 1868–1914*, Köln 1994.

těkavosti mohl být i jeho věk. Při útěku z Drážďan v květnu 1849 nebylo Bornovi ještě ani 25 a už byl jednou z nejvýznamnějších osobností revoluce 1848 až 1849 na německé levici, zatímco Scherzer utíkal z Vídně v listopadu 1848 ve věku 28 let.

Výbuchem revoluce byli oba vrženi do zcela nové situace každodenních politických rozhodnutí, na které nebyli (a vlastně ani nemohli být) připraveni. Jejich dosavadní názory tak musely projít určitou deideologizací, aby mohly být aplikovány v politické praxi nových poměrů. V některých momentech se tak začali oba muži přibližovat. Přitom však Born zůstal socialistou a Scherzer liberálem. Born rozpracovával úvahy o syntéze utopie a každodenní politické práce. Scherzer potom, co zjistil, že jeho koncepce středostavovské „péče“ o dělníky v revolučních poměrech nemá žádné odezvy, se více zabýval myšlenkou sociálního partnerství. Pokoušel se uvést v život institucionalizované mechanismy, v jejichž rámci by dělnické a podnikatelské organizace společně vyjednávaly o podmínkách práce a předcházely tak společenským konfliktům. To je asi největší odkaz sociálních liberálů revoluce 1848, který je stále v platnosti i dnes. Ostatně to bylo patrné i v jejich vstupu do revolučních událostí v rámci hnutí knihtiskařů, ač i Born měl v období časopisu *Das Volk* blízko ke koncepcím sociálního partnerství. Zatímco v Berlíně knihtiskaři vedení Bornem dosáhli splnění části svých požadavků až stávkou, ve Vídni se povedlo Scherzerovi dosáhnout kolektivní smlouvy pouhým vyjednáváním.

Autor | Author

Jakub Raška

Historický ústav AV ČR, v. v. i.

Prosecká 809/76, 190 00 Praha 9

Česká republika

raska@hiu.cas.cz

Mgr. Jakub Raška (1990), je doktorandem Ústavu hospodářských a sociálních dějin na Filozofické fakultě Univerzity Karlovy a pracovníkem Historického ústavu Akademie věd České republiky, kde také působí jako výkonný redaktor časopisu *Moderní dějiny*, specializovaného odborného periodika pro dějiny 19. a 20. století. Ve svém bádání se zabývá sociálními dějinami dlouhého 19. století, dějinami práce, sociálních hnutí, odborů a sociálních teorií.

Summary

Intellectuals among the workers. Reflection on the social question in the years 1845–1849 on the example of the development of the thought world and the political fate of two printers (Stephan Born and Karl Scherzer)

The two main protagonists of the previous text, the typesetters, journalists and politicians Stephan Born and Karl Scherzer, were intensively involved in the years 1845–1849 in the question of what is aptly called in English the „human cost of industrialization“. From the outset, their entries into the public sphere were written from different ideological positions.

Born's ideological trajectory was rather wild. Around 1845, as an intellectually gifted •61 critical worker, he was able to articulate his criticisms of the dominant discourse on the social question but he was as yet clueless in formulating his own positive politics. For a while, he found the answer to the questions raised in the communist teachings of Marx and Engels, with whom he had a close friendship for a few years. At the time of the revolution, when he gradually rose to the head of the all-German workers' movement, he retreated from the positions of scientific communism. Not so much because of ideological reservations as because of his feeling that the theory of scientific communism was impractical for the needs of everyday revolutionary politics and also that it was unworkable in reality. He never gave up the utopian horizon of socialism, but he tried to reconcile it with the practical everyday work. The most important activity of the workers' movement synthesizing utopia and practical politics appeared to him to be cooperativism, which he believed was capable of gradually transforming the economic system of free competition into a model of mutual economic cooperation. These theses were later developed by Ferdinand Lassalle.

Scherzer's development was considerably calmer. Already at the time of writing his first texts, Scherzer was a private scholar, while Born was still working twelve or more hours a day in the printing offices. Perhaps for this reason, Scherzer did not experience as tumultuous an intellectual development as Born in the years before the Revolution. On the contrary, he developed more deeply the liberal theses of reform and moderate progress. He believed in improving the lives of workers through state reforms and voluntary activity by wealthy citizens. Unlike most of his liberal contemporaries, however, he welcomed the autonomous activities of workers as long as they were done within the framework of law and order. Karl Scherzer was a convinced liberal, but he had studied most of the available literature on the social question, including socialist and communist writings. This, together with several years of experience as a wage labourer, caused him to listen actively to the discontented voices of the workers and to try to formulate his own social reformist concepts. He thus became one of the first proponents of so-called social liberalism, which, however, only began to take shape as a political trend in the second half of the 1860s.

With the outbreak of the revolution, both were thrown into a completely new situation of everyday political decisions for which they were not (and in fact could not be) prepared. Their existing views thus had to undergo a certain de-ideologization in order to be applied in the political practice of the new conditions. Thus, at some points, the two men began to converge. In doing so, however, Born remained a socialist and Scherzer a liberal. Born elaborated on his reflections on the synthesis of utopia and everyday political work. Scherzer, after discovering that his conception of middle-class „care“ for workers in revolutionary conditions had no resonance, became more concerned with the idea of social partnership. He attempted to bring into being institutionalised mechanisms whereby workers' and business organisations would negotiate working conditions together to prevent social conflict. This is perhaps the greatest legacy of the first signals of social liberalism of the 1848 revolution, which is still in force today.

Štefan Butkovič a Technické múzeum v Košiciach

MIRIAMA FILČÁKOVÁ

Abstrakt | Abstract

Predkladaný príspevok zaznamenáva vznik a pôsobenie špecializovaného múzea v Košiciach a jeho zakladateľa Štefana Butkoviča, ktorý zohral výraznú rolu v kryštalizačnom procese technického múzejníctva na Slovensku po druhej svetovej vojne. Vznik tohto múzea výrazným spôsobom ovplyvnil a podnietil rozvoj poznania prostredníctvom predmetov a exponátov technického charakteru. Príspevok analyzuje život a dielo zakladateľa a prvého riaditeľa Slovenského technického múzea, ktorý centrum svojho záujmu zamerlal na zhromažďovanie a ochranu pamiatok banskej a priemyselnej kultúry. Š. Butkovič predstavoval jednu z popredných autorít v oblasti muzeológie a dejín baníctva a právom je možné ho radiť medzi špičky slovenského múzejníctva. Počas celého svojho života žil a tvoril na území Slovenska v meste Košice, čím sa zaslúžil o jeho nemalý spoločensko-kultúrny rozvoj. Jedným z dôvodov k výberu témy bol fakt, že doposiaľ nebol spracovaný život tohto múzejníka a historika a jeho zreteľný prínos nielen na zriadení tohto špecializovaného múzea, prvého planetária, ale aj jeho prínos pre muzeologickú a historickú obec.

The presented contribution records the origin and operation of a specialized museum in Košice and its founder Štefan Butkovič, who played a significant role in the crystallization process of technical museology in Slovakia after the Second World War. The establishment of this museum significantly influenced and stimulated the development of knowledge through objects and exhibits of a technical nature. The article analyses the life and work of the founder and first director of the Slovak Technical Museum, who focused his centre of interest on collecting and protecting the monuments of mining and industrial culture. Š. Butkovič was one of the leading authorities in the field of museology and the history of mining, and it is rightly ranked among the top in the Slovak museology. Throughout his life, he lived and worked in Slovakia in the city of Košice, which contributed to its considerable socio-cultural development. One of the reasons for choosing the topic was the fact that the life of this museologist and historian and its clear contribution not only to the establishment of the specialized museum, the first planetarium, but also its contribution to the museum and historical community has not yet been processed.

Kľúčová slova | Keywords

Technické múzeum, múzejníctvo, Štefan Butkovič, Košice, dejiny poznania

Technical Museum, museology, Štefan Butkovič, Košice, history of knowledge

Múzeá ako spoločensko-kultúrne inštitúcie majú svoje jedinečné postavenie v štáte a spoločnosti. Ich primárnym poslaním je záchrana, uchovávanie, zriaďovanie a zhodnocovanie prírodného a kultúrneho dedičstva v podobe zbierkových predmetov, čím predstavujú ako verejné inštitúcie nenahraditeľný článok pri budovaní historického vedomia spoločnosti. Svojou činnosťou interpretujú a prezentujú verejnosti historické poznanie ako neodmysliteľnú súčasť výchovy a vzdelávania, podávajú vývinový obraz dejín spoločnosti, kultúry, prírodných a technických pamiatok. Príspevok skúma aktivity súvisiace so založením, vedením a smerovaním Technického múzea, ktoré vzniklo po druhej svetovej vojne v Košiciach. Analyzuje význam tohto špecializovaného múzea v priestore slovenských múzeí ako vedecko-výskumnej a kultúrno-osvetovej inštitúcie v kontexte dejín poznania. Nová spoločensko-politická situácia v Československu po druhej svetovej vojne so sebou priniesla prenikanie nových vplyvov v oblasti smerovania múzeí, zároveň však 50. roky 20. storočia predstavovali na poli slovenského múzejníctva obdobie rozmachu, dynamizmu a profilácie. Dátum vzniku Technického múzea sa bežne zhoduje s obdobím najrušnejších udalostí slovenských dejín a prelomový rok 1948 je zároveň rokom založenia prvého technického múzea na Slovensku. Príspevok zaznamenáva úsilie Š. Butkoviča, ktoré ako neustranný vynaložil v tomto nepriaznivom období, aby presadil vznik takejto inštitúcie a mohol viesť jej činnosť takmer tri desaťročia a potvrdzuje, že nebol len vedúcou osobnosťou v intenciách technického múzea, ale aj erudovaný autor množstva vedeckých publikácií a článkov.¹

Teoreticko-metodologické východiská

Postupné zmeny v oblasti meniacich sa vedomostných systémov vyvolali nárast záujmu o históriu poznania (history of knowledge), oblasť historickej vedy pokrývajúcu všetky známe znalosti ľudskej spoločnosti, získané alebo objavené v priebehu dejín. Dejiny poznania priniesli nový prístup k štúdiu prírodných vied, remeselných poznatkov, ako aj

1 Pre systematický výskum boli veľmi dôležitými archívne materiály získané zo Štátneho archívu v Košiciach a rodinného archívu Š. Butkoviča. V Štátnom archíve v Košiciach je uložený fond Š. Butkoviča, ktorý podrobne spracoval Erik Dulovič v roku 2002. Obsahuje dokumenty týkajúce sa založenia múzea, vlastnej tvorby, života, pracovných vzťahov, kontaktov, spolupracovníkov, atď. Súkromný rodinný archív Š. Butkoviča tvoria pramene spísané a zozbierané samotným Š. Butkovičom a sú uložené u dcéry Moniky Selínovej (rodenej Butkovičovej). Jadro tvoria vlastný životopis, pamäti, spomienky, korešpondencia, ocenenia, ďakovné listy, vlastná výskumná činnosť zameraná na dejiny Solnej Bane (rukopis monografie o rodnej obci) a ďalšie práce. Životu Š. Butkoviča, ako osobnosti technického múzejníctva, nebola doposiaľ systematicky venovaná detailnejšia pozornosť v podobe analýzy, interpretácie a vyhodnotenia jeho života a tvorby. V uvedenej oblasti nachádzame len torzovito publikované články, ktoré zväčša pracujú s recyklovanými informáciami o živote Š. Butkoviča, prípadne ide o popularizačné diela. V spomínaných publikáciách absentuje výraznejšie úsilie o teoreticko-metodologické či odborné a vedecké spracovanie témy, napriek tomu, že Š. Butkovič po sebe zanechal bohatý archívny fond. Vzhľadom na ich obsah ich nemožno považovať za práce vedeckého charakteru, ktoré by významne obohatili slovenskú historiografiu. V tomto kontexte vyčnieva článok D. Jaremovej v publikácii *Butkovičove dni*, Prešov 2008, ktorý však vzhľadom na popularizačné zameranie uvedenej publikácie neumožňuje autorke výraznejšie kriticky zhodnotiť dielo Š. Butkoviča. Za jedinú prácu ponúkajúcu hlbšiu analýzu života a diela Š. Butkoviča možno považovať kvalifikačnú prácu M. Filčákovovej, ktorú obhájila v roku 2019, zatiaľ však nebola publikovaná v knižnej podobe. Uvedená diplomová práca, predovšetkým jej archívny výskum predstavujú východiskovú zložku aj pri písaní tohto článku. Pozri bližšie. Miriama FILČÁKOVÁ, *Štefan Butkovič a Technické múzeum v Košiciach*, diplomová práca, Filozofická fakulta Univerzity Pavla Jozefa Šafárika v Košiciach, Košice 2019.

vedomostí obsiahnutých v humanitných a spoločenských vedách. Skúmali nielen všetky veľké teórie a objavy ľudskej civilizácie, ale aj všetko, čo doposiaľ ľudstvo vymyslelo, vytvorilo a zdokonaľovalo. Poznanie, jeho charakter, pôvod a okolnosti vzniku sa stali predmetom skúmania a jedným zo záujmov historikov, ktorí si o minulosti začali klásť nové otázky.² Poznatky ako produkt, tvoria základ ľudských interakcií a majú aj svoju minulosť. V súčasnosti sú dejiny poznania súčasťou rozličných odborov, disciplín a medziodborového výskumu, najmä v oblasti historických vied, sociológie, antropológie, archeológie, ekonómie, geografie, politiky, práva, dejín vedy a filozofie.³ Napriek faktu, že sú tieto dejiny často prezentované ako rozšírenie dejín vedy,⁴ história poznania nielen rozširuje hranice dejín vedy, ale skúma hranice medzi rôznymi formami poznania a nepoznania.⁵ Z uvedených odborov a disciplín majú k dejinám poznania najbližšie práve dejiny vedy, ktoré umožnili, aby sa objekt výskumu presunul od sústredenia sa na veľké myšlienky významných vedcov k štúdiu inštitúcií, akými sú vedecké akadémie, laboratóriá, archívy, knižnice, univerzity, botanické a zoológické záhrady či múzeá, tzv. inštitúcie znalostí, ktoré formujú poznanie, kultúrnu a hodnotovú podobu každej spoločnosti.⁶ Vznik centier vedy, ako sú akadémie, univerzity a múzeá reprezentuje špecifický spôsob inštitucionalizácie týchto ústavov skupinou podobne zmýšľajúcich ľudí alebo jednotlivcov.⁷ Múzeum je kom-

2 Ako ucelený projekt vznikajú dejiny poznania koncom 20. storočia, pričom ich počiatky možno nájsť už v prvých desaťročiach 20. storočia. Napriek skutočnosti, že vznik histórie poznania ako samostatného vedeckého prístupu je relatívne nedávny fenomén, evidujeme viacero diel staršieho dáta, ktoré svojim obsahom môžeme priradiť k histórii poznania. Od 90. rokov sa história poznania pohybovala z periférie historického záujmu smerom do centra. V súčasnosti možno v oblasti dejín poznania pozorovať veľký rozmach výskumu, publikačnej činnosti, ako aj vzniku nových inštitúcií. Knihy na túto tému sa v posledných desaťročiach objavujú čoraz častejšie. Najpôsobivejšou kolektívnou štúdiou, ktorá bola doteraz vypracovaná, je štúdiu v dvoch zväzkoch od Christiana Jacoba s názvom „miesta poznania“ (*Lieux de savoir*, Paris 2007), podobne práca Charlesa VAN DORENA, *A History of Knowledge. Past, Present, and Future*, New York 1992; ako aj publikácie Petra BURKA, *What is the History of Knowledge. A Social History of Knowledge I*, Cambridge 2000; Idem, *A Social History of Knowledge II*, Praha 2013; Idem, *Social History of Knowledge II. From the Encyclopaedia to Wikipedia*, Praha 2013, s. 11–13. Z diel staršieho dáta spomenieme Francisa Bacona, v knihe *Rozvoj učenia* (1605) a jeho neskoršia latinská verzia *De Augmentis Scientiarum* (1623). Bacon priviedol k uvedenej problematike veľký počet nemeckých učencov 18. storočia, ktorí písali diela venujúce sa histórii učenia, napr. Gottlieb Stolle, *Introduction to the history of learning (Anleitung zur Histoire der Gelahrtheit*, 1718). Vo Francúzsku napr. Marquis de Condorcet, popredná osobnosť osvietenstva, kládol dôraz na rast poznania v diele *Sketch for an historical picture od the progress of the human mind (Esquisse d'un tableau historique des progrès de l'esprit humain*, 1793–1794). Peter BURKE, *What is the History of Knowledge?*, Cambridge 2016, s. 10.

3 P. BURKE, *What is the History of Knowledge?*, s. 16.

4 História poznania sa vyvinula z dvoch výskumne príbuzných dejín. Prvou boli dejiny knihy (history of the book) a druhou dejiny vedy, ktorých profilácia iniciovala vznik dejín poznania. Dôvodov, prečo už dejiny vedy nepostačovali pre výskum v oblasti poznania je viacero. Jednak v dôsledku svojho pomenovania, ktorého koncept pochádzal z 19. storočia a dostatočne nevystihoval poznanie v skoršom období. Aplikáciou tohto pomenovania pre celé obdobie dejín by bolo anachronizmom. Druhým dôvodom rozšírenia výskumu bol nárast akademického záujmu o kultúru, vrátane praktických znalostí remeselníkov a liečiteľov. Tretí a najzásadnejší dôvod vzniku dejín poznania súvisí s rozvojom globálnej histórie a z potreby analyzovať a interpretovať intelektuálne úspechy nezápadných kultúr, ktoré nemusia zapadať do modelu západnej „vedy“, ale sú príspevkami vedomostí. P. BURKE, *What is the History of Knowledge?*, s. 12.

5 Lukas VERBURGT, *The history od Knowledge and the Future History of Ignorance*. Know: A Journal on the Formation of Knowledge 4, 2020, , č. 1. Dostupné online: <https://www.journals.uchicago.edu/doi/10.1086/708341>.

6 P. BURKE, *What is the History of Knowledge?*, s. 36.

7 Idem, *Social History of Knowledge I. From Gutenberg to Diderot*, Cambridge 2000, s. 41.

plexná inštitúcia a definovať ju nie je jednoduché. Vo svojej najjednoduchšej podobe múzeum pozostáva z budovy na vystavovanie (expozičnú), zbierok na prehliadku a štúdium.⁸ Múzeum ako nezisková inštitúcia, svojim pôsobením slúži predovšetkým verejnosti a rozvoju spoločnosti, získava, uchováva, skúma a vystavuje pre účely štúdia, vzdelávania a zábavy.⁹

Šírenie vedomostí sa stalo predmetom výskumu mnohých štúdií. Medzi najefektívnejšie spôsoby šírenia vedomostí patrili v minulosti najmä verejné prednášky, rozmach kníhtlače a rozvoj múzeí.¹⁰ Nezadržateľný vzostup múzeí, v období novoveku je jednak indikátorom prebiehajúcej expanzie zvedavosti, ale zároveň aj úsilím spoločnosti zvládnuť narastajúcu „krízu vedomostí“ po záplave nových vynálezov a objavov.¹¹ V staroveku navštevovali ľudia múzeá alebo „miesta múz“, aby sledovali ich krásu, spoločne diskutovali a premýšľali.¹² V stredoveku bolo zhromažďovanie umeleckých vzácností a pamiatok obvyklé najmä v priestore kláštorov, cirkevných inštitúcií, kráľovských a šľachtických dvorov.¹³ V ranonovovekej Európe boli zbierky spočiatku súkromné, výlučne vo vlastníctve panovníkov alebo učencov. Po Francúzskej revolúcii sa dominantnými stali verejné zbierky, vystavené v múzeách a galériách a často prístupné návštevníkom. Prezeranie týchto objektov sa stalo súčasťou vzdelávania spoločnosti.¹⁴ V dôsledku sociálneho pokroku, kultúry a demokratizácie myslenia sa tieto zbierky, rodinné galérie a kabinety rarít a kuriozít začali sprístupňovať i širšej verejnosti, až sa nakoniec stávajú základom zbierok dnes najväčších európskych múzeí.¹⁵ S príchodom priemyselnej revolúcie, rozvojom svetového trhu, vedy a techniky postupne získali múzeá novú podobu. Na rozdiel od prírodovedných múzeí, vznikajúce vedecko-technické múzeá zamerali svoju pozornosť na zbierky súvisiace s technológiou a fyzikálnou vedou. Svojim obsahom sa múzeá začali viac približovať univerzitám, neusilovali sa byť už len „strážcami“ exemplárov, historických predmetov, dokumentov a umeleckých diel, chceli odovzdať poznanie spoločnosti, prevzali úlohu centier učenia. Rané zbierky technických múzeí zahŕňali široké spektrum praktických a vedecko-technologických nástrojov, predmetov z oblastí matematiky,

8 Edward P. ALEXANDER – Mary ALEXANDER, *Museums in Motion. An Introduction to the History of Functions of Museums*, New York 2008, s. 2.

9 Definícia múzea podľa Medzinárodnej rady múzeí (ICOM) z roku 1995. E. P. ALEXANDER – M. ALEXANDER, *Museums in Motion*, s. 2. ICOM navrhol definíciu múzea, ktorá bola schválená zástupcami jej členov už v roku 1974. Táto definícia vyvolala reakcie najmä u niektorých konzervatívnych členov, ktorí v nej videli snahu o „nevhodnú politizáciu účelu múzeí“. Tieto teoretické debaty o tzv. „neutralite definície múzea“ viedli múzejníkov na celom svete ku niekoľkým kritickým prehodnoteniam definície múzea. V rokoch 1989, 1995, 2001, 2003 až 2004 a 2007, reagovalo niekoľko teoretikov z rôznych výborov na výzvu ICOM. V súvislosti s potrebou prehodnotenia definície múzea priniesli nápady a koncepty a niekoľkokrát aktualizovali definíciu múzea z roku 1974. Posledná definícia múzea z roku 2007 charakterizuje múzeum ako „neziskovú, stálu inštitúciu v službách spoločnosti a jej rozvoja, otvorenú verejnosti, ktorá získava, uchováva, skúma, sprostredkúva a vystavuje hmotné a nehmotné dedičstvo ľudstva a jeho životného prostredia na vzdelávacie účely, štúdium a zábavu.“ Pozri bližšie. Bruno Brulon SOARES, *Defining the museum: challenges and compromises of the 21st century*, ICOFOM Study Series 48, 2020, č. 2, s. 16–32.

10 E. P. ALEXANDER – M. ALEXANDER, *Museums in Motion*, s. 106.

11 P. BURKE, *Social History of Knowledge I*, s. 109.

12 E. P. ALEXANDER – M. ALEXANDER, *Museums in Motion*, s. 11.

13 Ivan HERČKO a kol., *Dejiny múzejnej kultúry na Slovensku*, Banská Bystrica 2009, s. 16–19.

14 E. P. ALEXANDER – M. ALEXANDER, *Museums in Motion*, s. 101–102.

15 I. HERČKO a kol., *Dejiny múzejnej kultúry na Slovensku*, s. 16–19.

medicíny, astronómie, chémie či fyziky. Vynálezy technických a vedeckých úspechov boli vystavené na obdiv a mali prezentovať ľudský pokrok.¹⁶

Technické múzeum na Slovensku

Prvé snahy súvisiace so zhromažďovaním a uchovávaním predmetov technického charakteru sa objavujú na území dnešného Slovenska v priebehu 18. storočia,¹⁷ ako reakcia na rozmach zakladania múzeí tohto charakteru vo svete a v monarchii.¹⁸ Slovenské múzejníctvo ako také sa fakticky zrodilo až v 60. rokoch 19. storočia, ako úsilie o zbieranie a záchranu pamiatok slovenskej národnej minulosti.¹⁹ Idea zriadiť slovenské technické múzeum v pravom slova zmysle sa objavuje v čase pred druhou svetovou vojnou,²⁰ kedy bola pripravená konkrétna predstava založenia technického múzea so sídlom v Bratislave ako pobočky vtedajšieho Technického múzea v Prahe (dnes Národné technické múzeum).²¹ Toto úsilie sa však nepodarilo uskutočniť v dôsledku vojnových udalostí, ktoré narušili a pozmenili ďalší vývoj.

Po skončení druhej svetovej vojny bolo rozvíjajúce sa múzejníctvo na Slovensku nútené vypridať sa s nedoriešenými otázkami kultúrneho dedičstva medzi Českoslo-

venskom a Maďarskom. Pochádzajúcimi jednak z medzivojnového obdobia, ako aj novými otázkami z obdobia po Viedenskej arbitráži.²² Už tak ochudobnené muzeálne zbierky Slovenska,²³ hodnotné predmety umeleckého charakteru a umelecko-historického bohatstva boli v závere vojny zničené, vyrabované alebo rozkradnuté nielen prechádzajúcim vojskom, ale aj miestnym obyvateľstvom a sťahujúcimi sa maďarskými úradmi z územia Slovenska.²⁴ Návrat pamiatok z Maďarska pokladala štátna správa za prioritu, požadovala navrátenie historických (ale aj umeleckých, technických, národopisných, archeologických a knižných) predmetov, ktoré provenienčne patrili na územie Slovenska.²⁵ Slovensko požadovalo v rámci mierových rokovaní navrátenie kultúrnych pamiatok slovenského národa, ktoré vznikli na Slovensku a mali priamy vzťah k slovenskému územiu. Išlo o kultúrny materiál nielen z rokov 1939–1945, ale aj pamiatky, na ktoré sa vzťahovala Trianonská mierová zmluva, ktorá zaväzovala maďarskú vládu vydať kultúrne hodnoty, ktoré po roku 1918 nevrátilo. Slovenská strana navrhovala možnosť kompenzácie výmenou niektorých maďarských pamiatok, ktoré zostali po vojne na území Slovenska. Ako príklad sa uvádzali pamiatky Františka Rákociho, taktiež diela maďarských maliarov (Benczúr, Horovitz a pod.) či predmety budapeštianskeho múzea, ktoré maďarská vláda v roku 1943 evakovala do Košíc a boli umiestnené v 70 miestnostiach československých železníc v Košiciach.²⁶ Úlohou dopravnej subkomisie v repatriačnej akcii v Budapešti²⁷ sa stalo vysporiadanie týchto kultúrnych pamiatok zanechaných po vojne v Košiciach. Členom tejto komisie bol aj právnik, historik a muzeológ JUDr. Štefan Butkovič, CSc.,²⁸ ktorého aktivita sa stala rozhodujúcim článkom pre vznik prvého technického

16 E. P. ALEXANDER – M. ALEXANDER, *Museums in Motion*, s. 10–11, 85–86.

17 Základy múzejníctva na dnešnom území Slovenska vznikali za komplikovanejších okolností a omnoho neskôr ako v štátoch západnej Európy, kde toto úsilie iniciovali prevažne osvietenský panovník či vlastenecká šľachta. Zberateľské snahy tu prerástli do múzejnej myšlienky na podnet organizovaných skupín, ale aj jednotlivcov. Jednak v súvislosti s aktivitami a úsilím založiť slovenskú národnú kultúrnu a vedeckú inštitúciu, tiež činnosťou učených spoločností, vznikajúcich zväčša s literárnym alebo vedeckým poslaním. Rovnako významná v tejto oblasti bola aj iniciatívna činnosť botanika, archeológa, etnografa a nestora slovenského múzejníctva Andreja Kmeťa a Muzeálnej slovenskej spoločnosti. Milan RYBECKÝ, *Z dejín slovenského múzejníctva. Slovenské múzeá*, Bratislava 1968, s. 9–12; I. HERČKO a kol., *Dejiny múzejnej kultúry na Slovensku*, s. 17. Spomínané spoločnosti, národno-osvetové spolky a inštitúcie, vznikajúce v 18., ale najmä v 19. storočí, vo svojom inventári okrem kníh a pamiatok materiálnej kultúry sústredili aj pamiatky prírodovedné (ako napr. *Societas erudita*, ktorá vznikla roku 1761 v Bratislave, *Societas Slavica* založená v Banskej Bystrici roku 1785, *Societas e totius monarchiae Austriacae viris eruditis coacta* založená v Rimave roku 1792, *Erudita Societas Kishontensis* založená v roku 1808 v Nižnom Skalníku, *Societas litteraria slavica Montana* s knižnicou v Banskej Štiavnici z roku 1810). Štátny archív Košice (ďalej ŠAKE), fond Štefan Butkovič (f. Š. Butkovič), inv. č. 131, šk. 49.

18 Banská akadémia v Banskej Štiavnici (1764), už v polovici 18. storočia disponovala muzeálnym kabinetom zbierok banskej techniky a nerastov, tzv. fyzikálnym múzeom. Štefan MRUŠKOVIČ – Jolana DARULOVÁ – Štefan KOLLÁR, *Múzejníctvo, muzeológia a kultúrne dedičstvo*, Banská Bystrica 2005, s. 21. Zbierky obdobnej povahy sa nachádzali aj vo vlastníctve Trnavskej univerzity ako vyučovacie pomôcky v kabinete vysokej školy, podobne aj v prípade jezuitskej univerzity v Košiciach, ktorá disponovala kabinetom nazývaným „matematické múzeum“, ktorého korene siahajú do čias napoleonských vojen. Jozef DUCHOŇ a kol., *Východoslovenské múzeum v Košiciach. Sprievodca jubilejnou výstavou a dejiny múzea*, Košice 2002, s. 26. V roku 1808 bolo založené Maďarské národné múzeum (Magyar Nemzeti Múzeum), ktoré disponovalo oddelením určeným pre zber pamiatok technického charakteru. ŠAKE, f. Š. Butkovič, inv. č. 130, šk. 49.

19 V súvislosti s činnosťou Matice slovenskej v Martine sa v roku 1863 pristúpilo k organizácii prvého slovenského národného múzea – Matičného múzea, ktoré malo záujem aj o zber technických pamiatok a prejavilo záujem o vytvorenie múzea takéhoto charakteru. Štefan BUTKOVIČ a kol., *Technické múzeum v Košiciach*, Košice 1962, s. 9–10. Všetky uvedené snahy však boli čiastočne alebo úplne pozastavené zo strany uhorskej vlády, majetok skonfiškovaný a rozdelený iným inštitúciám.

20 Idea zriadiť slovenské technické múzeum sa objavuje v roku 1938, jeho realizácia vzišla z plánu Ústredného združenia slovenského priemyslu už koncom roka 1937. ŠAKE, f. Š. Butkovič, inv. č. 130, šk. 49.

21 Založené ako prvé technické múzeum na území Československa v roku 1904, bezprostredne vplývalo na múzejný život aj na Slovensku. Š. BUTKOVIČ a kol., *Technické múzeum v Košiciach*, s. 9–10.

22 Štefan ŠUTAĽ, *Parížska konferencia 1946 a mierová zmluva s Maďarskom*, Prešov 2014, s. 103.

23 V maďarských archívoch a múzeách zostali dokumenty, umelecké a kultúrne pamiatky rôzneho charakteru a obdobia vzniku, ktoré mali svoj pôvod v čase, kedy bolo Slovensko ešte súčasťou Uhorska a boli premiestnené do Maďarska pri príležitosti miléniových osláv na konci 19. storočia ako aj v rokoch po Viedenskej arbitráži. Š. ŠUTAĽ, *Parížska konferencia 1946*, s. 103.

24 Problematike kultúrneho dedičstva sa v československej a slovenskej historiografii venovala len malá pozornosť. Pozri bližšie: Branislav VARSÍK, *O čom mlčia archívy*, Bratislava 1987; Ingrid CUILISIOVÁ, *Osudy pamiatok Slovenska 1919–1949*, Bratislava 1994; Vendelín JANKOVIC, *Dejiny pamiatkovej starostlivosti na Slovensku v rokoch 1850–1950*, Monumentorum tutela, Ochrana pamiatok 10, Bratislava 1973; Martina OROSOVA, *Legislatívna ochrana kultúrneho dedičstva v Československej republike v rokoch 1918–1939*, Muzeológia a kultúrne dedičstvo, 2013, č. 2, s. 19–36.

25 Štefan BUTKOVIČ, *Ročenka Technického múzea v Košiciach 1968*, Bratislava 1968, s. 20. V rokoch 1938–1945, najmä po Viedenskej arbitráži, sa stali jedným z hlavných predmetov sporu, z dôvodu že boli koncom 19. storočia premiestnené z územia dnešného Slovenska do Maďarska. ŠAKE, f. Š. Butkovič, inv. č. 92, šk. 41.

26 Š. ŠUTAĽ, *Parížska konferencia 1946*, s. 108–112.

27 Erik DULOVIČ, *Fond Štefana Butkoviča. Úvod – rozbor osobného fondu*, Košice 2002.

28 Narodil sa 20. mája 1908 v Solnej Bani pri Prešove. V období rokov 1920–1928 absolvoval štúdium na Slovenskom evanjelickom kolegiálnom gymnáziu v Prešove. Po maturite, vojenskej povinnej službe a krátkom zamestnaní na Daňovom úrade v Košiciach sa zapísal na Právnickú fakultu Univerzity Komenského v Bratislave. Toto štúdium skončil 17. decembra 1935. 1. júla 1936 nastúpil na Riaditeľstve štátnych železníc v Košiciach. Po okupácii Košíc bol nútení presťahovať sa do Bratislavy, kde nastúpil na Ministerstve dopravy a verejných prác – rezort železničný, kde pôsobil v oblasti špeciálnej legislatívy. Okrem tejto funkcie vykonával agendu spisovnej rozluky s Ministerstvom železníc v Prahe, zúčastnil sa na rokovaníach o pohraničnom styku so susednými železničnými správami a pôsobil ako učiteľ v odbornej dopravnej škole, kde prednášal železničný zákon a železničný zemepis. Po návrate do oslobodených Košíc nastúpil Š. Butkovič ako zástupca prednostu právneho a správneho oddelenia na Riaditeľstve štátnych železníc v Košiciach. Stal sa členom ministerskej komisie pre revíziu a novú organizáciu železničnej

múzea na Slovensku.²⁹ „Zavedená reorganizácia železničnej správy (v skutočnosti len nepodarená adaptácia sovietskeho kolosu) sa stala predelom v mojom raste. Môj známy záujem o kultúrne a spoločenské dianie v národnom živote mal za následok, že po príchode do Košíc (1945) som dostal príkaz vyprázdniť budovu železničnej správy od muzeálnych zbierok, ktoré boli sem za okupácie prenesené z Budapešti.“³⁰ V novembri 1945³¹ dostal Š. Butkovič od riaditeľa štátnych železníc Ing. Dérera, k železničnej agende aj osobitnú úlohu, vyprázdniť priestory budovy Riaditeľstva železníc od zbierok Maďarského technického múzea³² (Országos Magyar Műszaki Múzeum),³³ budovaného za maďarskej okupácie Dr. Lossy-Schmidtom. Múzeum nieslo prívlastok maďarské a obsahovalo prevažne zbierky, ktoré nenašli svoje miesto v budapeštianskom múzeu.³⁴ Maďarsko až do vzniku vlastného slovenského technického múzea považovalo po vojne zanechané maďarské múzeum v Košiciach za svoje vlastníctvo. Správa mesta sa do železničnej budovy nastahovala 1. novembra 1940 a zbierky maďarského múzea, prenesené do Košíc boli umiestnené najprv v miestnostiach Polikliniky na Sverdlovovej ulici³⁵ a napokon inštalované v časti železničnej budovy.³⁶ „Zároveň som zistil, že prvý záujem československých orgánov o muzeálne zbierky je spojený s návštevou Dr. Holčíka v máji 1945, ktorý do knihy návštev napísal, že: „Toto priemyselné múzeum po premožení fašistického Nemecka a Horthyovského Maďarska stalo sa majetkom československého ľudu.“³⁷ Priamy kontakt s týmito technickými zbierkami vyvolal v Š. Butkovičovi záujem o ich kultúrne zhodnocovanie, a možno sem zaradiť aj začiatky jeho profesionálnej múzejnej orientácie. Slovenské technické múzeum tak svoje základy začalo budovať na zbierkach iného múzea, ktoré tu boli sústredované niekoľko rokov pred jeho vznikom. Základné exponáty budúceho technického múzea pochádzali zo zbierok vojnového maďarského múzea, odrážali charakter maďarských štátoprávných predstáv, čo sa v mnohom priecilo s ideálmi novovznikajúceho slovenského technického múzea, ako aj obnoveného Československa.³⁸

V rámci historickej a muzeologickej problematiky musel Š. Butkovič dokázať, že nejde len o vystahovanie muzeálnych zbierok, ale aj o ich ohodnotenie vo vzťahu k slovenským dejinám a preukázanie nevyhnutnosti a potreby založiť slovenské technické múzeum práve v priestore východného Slovenska. Vecnou a metodickou inšpiráciou sa pre Š. Butkoviča stalo Národné technické múzeum v Prahe, miestne múzeá v Budapešti a vo Viedni. Vo všetkých navštevovaných múzeách sa pokúšal o nadväzovanie kontaktov, získavanie vedomostí a skúseností, ktoré mu potvrdili, aké mohutné múzeum by sa dalo inštalovať v slovenskom priestore, ak by všetky artefakty boli majetkom Slovenska.³⁹ Využil preto svoje právnické vzdelanie a zapojil sa do aktivít, ktoré sformovali a podporili vývoj tech-

nického múzejníctva a stal sa zakladateľom prvého technického múzea na Slovensku. •69 Centrum svojho záujmu zameralo na zhromažďovanie a ochranu pamiatok banskej a priemyselnej výroby, predmetov muzeálnej povahy pochádzajúce z rôznych odborov, rôznej proveniencie.⁴⁰ Zriadenie technického múzea na Slovensku bolo historicky opodstatnené – zdroje nerastných surovín, technický rozvoj slovenského baníctva a hutníctva, bohatá technická tradícia a vynikajúce osobnosti vedy a techniky pochádzajúce zo Slovenska (Dionýz Štúr, Jozef Maximilián Petzval, Jozef Murgaš, Aurel Stodola, Daniel Kmeť a iní).⁴¹ „Uvedomelý záujem o pamiatky baníctva a priemyslu, zber dokumentov, náradia, nástrojov z odvetvia poľnohospodárstva, priemyslu a remesiel len umocňoval vybudovanie Technického múzea.“⁴² Potreba založenia múzea v metropole východného Slovenska sa odrážala aj v skutočnosti, že mnohé košické pamiatky mali bezprostredný vzťah k dejinám techniky na Slovensku.⁴³ Výsledkom bola nová vedecko-výskumná i vedecko-osvetová inštitúcia, zameraná na oblasť dejín techniky.⁴⁴

V rokoch 1945–1947 prebiehali nevyhnutné organizačné a štrukturálne úkony, súvisiace so sprístupnením múzea verejnosti.⁴⁵ 11. novembra 1945 bol správcom zbierok poverený zamestnanec na Riaditeľstve štátnych železníc Alexander Koštenský⁴⁶ (správou budovy bol poverený už pred okupáciou, počas okupácie i po nej),⁴⁷ ako správca administratívnej budovy Československej dopravy. Za zbierky fakticky zodpovedal A. Koštenský, ktorý bol poverený ich správou, ten však dostatočne neovládal štátny jazyk, preto sa rokovaniu musel osobne zúčastňovať Š. Butkovič. A tak bol zodpovedný za zabezpečenie priestorov zbierok, ich vytriedenie, ošetrovanie, konzervovanie a reštaurovanie, ako aj za koncipovanie vhodnej inštalácie a jej následnú realizáciu. Okrem toho sa venoval získaniu financií na prevádzku múzea a platov pre zamestnancov, pripravoval vydanie prvej publikácie (*Navštívte Technické múzeum*), získaval nových spolupracovníkov a zabezpečoval zhromaždenie ďalšieho muzeálneho materiálu.⁴⁸ Starostlivosť o muzeálne zbierky bola náročná z viacerých dôvodov. Š. Butkovič predbežne ponechal zbierky uzavreté pre verejnosť, jednak z dôvodu, že išlo o artefakty múzea iného zamerania, čo značne ovplyvňovalo ich výber a roztriedenie,⁴⁹ rovnako z národnostného hľadiska ich inštalácia mohla viesť k rôznym domnienkam a dohadom o osude Košíc.⁵⁰ Práve ich preexponované vyzdvihovanie neslovenskej ideológie pochádzajúcej z obdobia pred prvou svetovou vojnou sa stalo pre zbierky takmer osudné. Napokon bol zbierkový materiál vytriedený, odlišený a stal sa základným fondom Technického múzea (TM).⁵¹ V máji 1945 boli napokon maďarské

40 Eugen LABANIČ, *Prínos osoby Dr. Štefana Butkoviča, CSc. pre Slovenské technické múzeum*, Butkovičove dni, Prešov 2008, s. 5.

41 Idem, *Minulosť, súčasnosť a perspektívy STM*, Zborník Slovenského technického múzea 1947–1997, Košice 1997, s. 8.

42 Ibidem, s. 8.

43 Ibidem, s. 8.

44 ŠAKE, f. Š. Butkovič, inv. č. 130, šk. 49.

45 Š. BUTKOVIČ a kol., *Technické múzeum v Košiciach*, s. 9–10.

46 SA rod. Š. Butkoviča, Spomienky Š. Butkoviča, bez časového udania.

47 ŠAKE, f. Š. Butkovič, inv. č. 140, šk. 52.

48 SA rod. Š. Butkoviča, Spomienky Š. Butkoviča, bez časového udania.

49 ŠAKE, f. Š. Butkovič, inv. č. 93, šk. 41.

50 SA rod. Š. Butkoviča, Spomienky Š. Butkoviča, bez časového udania.

51 V príspevku používame pôvodný názov múzea, dnes známeho ako Slovenské technické múzeum. Tech-

správy a nové železničné prechody do ZSSR, Maďarska a Poľska. ŠAKE, f. Š. Butkovič, inv. č. 92, šk. 41.

29 ŠAKE, f. Š. Butkovič, inv. č. 92, šk. 41.

30 Súkromný archív rodiny Š. Butkoviča (ďalej SA rod. Š. Butkoviča), Životopis, bez časového udania.

31 ŠAKE, f. Š. Butkovič, inv. č. 140, šk. 52.

32 SA rod. Š. Butkoviča, Spomienky Š. Butkoviča, bez časového udania.

33 ŠAKE, f. Š. Butkovič, inv. č. 93, šk. 41.

34 ŠAKE, f. Š. Butkovič, inv. č. 130, šk. 49.

35 Dnes Poliklinika Staré mesto na Mäsiarskej ulici č. 27.

36 ŠAKE, f. Š. Butkovič, inv. č. 140, šk. 52.

37 Ibidem.

38 ŠAKE, f. Š. Butkovič, inv. č. 130, šk. 49.

39 SA rod. Š. Butkoviča, Spomienky Š. Butkoviča, bez časového udania.

zbierky vyhlásené za československé vlastníctvo, ale maďarská strana sa naďalej dožadovала ich prenesenia do Maďarska. Š. Butkovič považoval prácu so zbierkami za druhé zamestnanie a zo strany železničnej správy dostal súhlas, venovať sa tejto činnosti, kým nevyprázdni budovu a nainštaluje vytriedené zbierky pre verejnosť. Medzičasom si podal žiadosť, aby jeho činnosť v správe zbierok bola legalizovaná.⁵² Postupom času sa zo Š. Butkoviča, ako správcu predmetov muzeálnej hodnoty, stáva člen kuratória a v septembri 1947 bol menovaný za správcu vznikajúceho múzea na tretinový úväzok.⁵³

Ešte pred začatím svojej oficiálnej činnosti stálo múzeum pred jednou z najrozhodujúcejších otázok – získanie vhodnej budovy. Zbierky boli pôvodne uložené v budove Riaditeľstva štátnych železníc, to však neodkladne žiadalo o uvoľnenie priestorov pre potreby prevádzkovania železničnej správy,⁵⁴ zároveň bolo vystahovanie exponátov z budovy nevyhnutné aj z ďalších dôvodov. Jednak v súvislosti s vojenskými záujmami a smerovaním sovietskych transportov, vojenské dopravné komando sa z dôvodu stále prebiehajúcich bojov dožadovalo ďalších miestností. V budove tiež sídlila Správna komisia mesta Košíc, tá mala nielen prideliť v Košiciach vhodnú budovu pre zbierky, ale aj sama sa vysťahovať z budovy. Zbierky TM sa preto postupne sťahovali do užších priestorov. Š. Butkovič sa snažil získať čas pre nájdenie vhodných priestorov a umiestnenie zbierok, zároveň sa oboznámiť s dostupnými monografiami k muzeálnej problematike. Správna komisia mesta Košice napokon pridelila pre budúce TM budovu na Štefánikovej ulici číslo 94,⁵⁵ kde múzeum sídli aj v súčasnosti.⁵⁶ Bývalý tzv. Rákocziho dom,⁵⁷ tiež Dom hlavných kapitánov,⁵⁸ bol pridelený pre vystahovanie zbierok z budovy Československej dopravy, aj keď areál určeného objektu naďalej obývalo niekoľko nájomníkov. Išlo však o jediné možné riešenie presťahovania zbierok, napriek skutočnosti, že budova bola svojim charakterom nevhodná pre muzeálne ciele. Bola vo veľmi opotrebovanom stave a vyžadovala pomerne veľké opravy, zároveň však bolo nutné zachovať jej historicko-pamiatkový ráz.⁵⁹ Budova slúžila v meste pre rôzne funkcie, menila svoj charakter, bola využívaná

pre účely kasárne, školy, ako knižnica, pre rôzne úrady až sa napokon stala sídlom prvého technického múzea na Slovensku.⁶⁰ Po nasťahovaní sa do budovy boli postupne inštalované zbierky exponátov, do základnej budovy odbory hutníctvo, fyzika, textilníctvo, letectvo, geodézia a kartografia, hodinárstvo, dorozumievacia technika a stavebníctvo. Do južného traktu boli uložené zbierky chemického odboru, do západného traktu energetické oddelenie Aurela Stodolu a neskôr planetárium.⁶¹ Už pri preberaní budovy bolo jasné, že pre potreby múzea sú priestory z dlhodobého hľadiska nedostatočné, okrem toho bola budova v zlom technickom stave, ktorého oprava si vyžadovala nemalé náklady. Rovnako nutné bolo zabezpečiť aj nové byty pre pätnástich nájomníkov. Všetky tieto problémy boli definitívne vyriešené až v priebehu roka 1966, teda takmer po 20 ročnej existencii múzea.⁶²

Po prenesení zbierok a po ich uskladnení začala tá najdôležitejšia práca, organizácia zbierok a príprava na ich expozíciu.⁶³ Rozhodujúcim sa stali výber a roztriedenie exponátov, vystihnutie ich minulosti a vzájomných súvislostí.⁶⁴ Ďalším krokom bolo sprístupnenie múzea verejnosti, ale ešte pred tým vydanie štatútu, z ktorého by boli zrejmé hlavné ciele múzea. „Radikálna zmena v živote TM nastala až po 10. februári 1947 keď i miestne noviny priniesli správu, že bola podpísaná mierová zmluva s Maďarskom, ktorá potvrdila definitívne spojenie Košíc s ČSR.“⁶⁵ Ako prvé musel Š. Butkovič vytvoriť a predložiť návrh *Dočasného štatútu Technického múzea*, po jeho schválení sa stal správcom múzea (16. septembra 1947) a dovtedajší správca A. Koštenský získal dekrét kustóda.⁶⁶ Vzorom pre vznikajúce múzeum sa stali zahraničné múzeá,⁶⁷ predlohy štatútov Národného technického múzea v Prahe, Slovenského národného múzea v Martine a Východoslovenského múzea v Košiciach.⁶⁸ Tieto ustanovenia musel Š. Butkovič prispôbiť pomerom a koncepcii

taktiež Spankau, Caraffa, istý čas aj Imrich Tökoly a František II. Rákosi. V období 17. storočia sa v nej vystriedalo viacero vlastníkov, neskôr sa stala vlastníctvom štátu a v priebehu rokov ju obývali mnohé osobnosti zastávajúce významné štátne pozície. Š. BUTKOVIČ a kol., *Technické múzeum v Košiciach*, s. 10–11; E. LABANIČ, *Minulosť, súčasnosť a perspektívy STM*, s. 9; ŠAKE, f. Š. Butkovič, inv. č. 93, šk. 41.

60 E. LABANIČ, *Minulosť, súčasnosť a perspektívy STM*, s. 9.

61 SA rod. Š. Butkoviča, Spomienky Š. Butkoviča, bez časového udania.

62 V roku 1948 bolo v priestoroch múzea striedavo 10 až 16 súkromných nájomníkov a podnikateľov, ako napr. textilný obchod a ženské kaderníctvo, krajčírstvo, výkladná sieň, vodoinštalatérsťvo, vodohospodárska služba a iné. Zvýšilo sa ale úsilie na získanie potrebných priestorov, využívaných rôznymi súkromnými osobami, firmami a obchodmi v areáli múzea (suterén bol v užívaní Energetických závodov a dvor s prilahlými budovami v prenájme Vodohospodárskej služby Košíc). Ich vystahovaním sa napokon uvoľnila najdôležitejšia časť budovy, vďaka čomu, sa vytvoril priestor pre expozície automobilového oddelenia a prístup na I. poschodie a múzeum tak mohlo voľne disponovať priestormi podľa potreby. ŠAKE, f. Š. Butkovič, inv. č. 131, šk. 49; inv. č. 115, šk. 46; Š. BUTKOVIČ, Ročenka Technického múzea v Košiciach 1968, s. 35; E. LABANIČ, *Minulosť, súčasnosť a perspektívy STM*, s. 9.

63 SA rod. Š. Butkoviča, Spomienky Š. Butkoviča, bez časového udania.

64 ŠAKE, f. Š. Butkovič, inv. č. 130, šk. 49.

65 ŠAKE, f. Š. Butkovič, inv. č. 140, šk. 52.

66 SA rod. Š. Butkoviča, Spomienky Š. Butkoviča, bez časového udania.

67 ŠAKE, f. Š. Butkovič, inv. č. 93, šk. 41.

68 Cennými zdrojmi informácií boli aj zahraničné monografie, týkajúce sa niektorých zahraničných múzeí, ako napr. *Ukrajinskij techničeskij múzeji*, vydané roku 1929 v Charkove, rovnako monografia Charlesa R. Richardsa: *The Industrial Muzeum*, inšpiračné zdroje čerpal Š. Butkovič aj od Prof. Dr. Grubera (jeden zo zakladateľov technického múzea v Prahe), ktorý je autorom spisu *Technické museum pro Království české* (1908) ako aj publikácia Lewisa Mumforda – *Dejiny civilizácie a techniky*, a mnoho ďalších. ŠAKE, f. Š. Butkovič, inv. č. 130, šk. 49; Š. BUTKOVIČ, Ročenka Technického múzea v Košiciach 1968, s. 25–26.

nické múzeum bolo premenované vládny m uznesením č. 155 na Slovenské technické múzeum (STM) v roku 1982. ŠAKE, f. Š. Butkovič, inv. č. 130, šk. 49.

52 SA rod. Š. Butkoviča, Spomienky Š. Butkoviča, bez časového udania.

53 Danica JAREMOVÁ, *Zo života a diela Dr. Štefana Butkoviča*, in: Butkovičove dni, Prešov 2008, s. 7.

54 E. LABANIČ, *Minulosť, súčasnosť a perspektívy STM*, s. 9

55 Dnes Hlavná ulica č. 88.

56 E. LABANIČ, *Minulosť, súčasnosť a perspektívy STM*, s. 9

57 „Budova, v ktorej sídli Slovenské technické múzeum, je architektonickou dominantou severnej časti pamiatkovej rezervácie mesta Košíc. Stojí na mieste štyroch gotických meštianskych domov z 13. storočia, v 18. storočí prestavaných v štýle tereziánskeho klasicizujúceho baroka.“ Š. BUTKOVIČ a kol., *Technické múzeum v Košiciach*, s. 10–11. „Ide o pamiatkový chránený objekt, ktorý bol úzko spätý nielen s dejinami Košíc, ale aj s historickým horným Uhorskom. Je to budova s vonkajšou barokovou výzdobou s vertikálnym rozdelením celého priečelia dvomi murovanými stĺpmi s korintskými hlavicami.“ E. LABANIČ, *Minulosť, súčasnosť a perspektívy STM*, s. 9. V budove sa výrazne odrážajú tri rôzne slohy, gotický, renesančný a barokový, členiace sa v komplexe troch stavieb, budova je cennou umeleckou a architektonickou pamiatkou mesta. ŠAKE, f. Š. Butkovič, inv. č. 93, šk. 41.

58 Viera KEJLOVÁ, *Múzeá vo Východoslovenskom kraji: stručný sprievodca*, Košice 1979, s. 19.

59 SA rod. Š. Butkoviča, Spomienky Š. Butkoviča, bez časového udania. Do konca 16. storočia bola budova v súkromnom vlastníctve meštana Jána Ruebera, ktorý bol 16 rokov hlavným kapitánom Horného Uhorska. Od roku 1654 táto budova slúžila ako tradičné sídlo najvyšších uhorských vojenských hodnostárov, v čase ich pobytu v Košiciach. Budovu obýval napríklad Ján Bornemisso, zastávajúci v meste od roku 1625 rozličné významné funkcie, či František Vešeleni rovnako v dobe, keď zastával funkciu kapitána,

vyhovujúcej novovznikajúcej múzeu v Košiciach.⁶⁹ Vypracovanie organizačnej štruktúry sa stalo najnaliehavejšou a najzávažnejšou úlohou ústavu.⁷⁰ Potom, ako boli menovaní členovia kuratória,⁷¹ začala intenzívna muzeálna činnosť, ktorej hlavným cieľom bolo prehodnotenie zbierkového fondu.⁷² Vydanie dočasného štatútu v tom čase predstavovalo, v porovnaní s inými ústavami, významný krok pre ďalšiu budúcnosť múzea. 12. novembra 1946 bolo zvolané kuratórium, ktoré prijalo štatút a zahájilo svoju činnosť.⁷³ Rovnako dôležitým krokom bolo vypracovanie cieľov a úloh budúceho múzea, ktoré boli formulované už v uvedenom dočasnom štatúte.⁷⁴ Dočasný štatút naznačil ďalšie smerovanie a rozvoj ústavu. Dôraz sa kládol najmä na zbieranie, udržiavanie, vystavovanie a oboznamovanie verejnosti s exponátmi z minulosti, prezentujúcimi pokrok techniky.⁷⁵ Vydáním organizačného štatútu v roku 1947 boli formálne položené základy programu vznikajúceho ústavu, ktorý sa stal jedným zo 74 technických múzeí registrovaných v UNESCO.⁷⁶ V čase konštituovania prvého technického múzea na Slovensku, neboli prakticky v našom prostredí s výstavbou expozícií takéhoto druhu zameraná žiadne skúsenosti. „Snahou bolo riadiť sa „Dočasným štatútom technického múzea v Košiciach“⁷⁷ (pod číslom Prez /3-1337/47-1947),⁷⁸ vydaným opatrením povereníka priemyslu a obchodu zo dňa 20. júna 1947, sa v bode a) hovorí: „Cieľom múzea je zbierať, udržiavať a vystavovať technické exponáty z minulosti, aby podávali obraz pokroku techniky pre poučenie verejnosti a študujúcich.“⁷⁹ b) „sledovať vývoj techniky a dopĺňať zbierky novšími predmetmi z odboru technických vied. Múzeum má svojím zameraním slúžiť všeobecnému technickému vzdelaniu, je ústavom štátnym a všeobecne užitočným.“⁸⁰

Ak prevzatie zbierok roku 1945 budeme považovať za prvý významný čin slovenského technického múzea, tak jeho otvorenie treba považovať za druhý a omnoho dôležitejší, pretože znamenal už styk s verejnosťou a možnou kritikou.⁸¹ Š. Butkovič vypracoval

69 ŠAKE, f. Š. Butkovič, inv. č. 140, šk. 52.

70 ŠAKE, f. Š. Butkovič, inv. č. 93, šk. 41.

71 Kuratórium predstavovalo pre TM významnú pomoc a podporu, zastúpené v ňom boli viaceré inštitúcie ako Vysoká škola technická v Bratislave, Vysoká škola poľnohospodárskeho a lesníckeho inžinierstva v Košiciach, Obchodné a priemyslové komory na Slovensku, Ústredné združenie slovenského priemyslu v Bratislave, Oblastné riaditeľstvá znárodneného priemyslu, Živnostenské spoločenstvo ústrednej ľudovo-umeleckej výroby a okrem toho iné fyzické osoby, ktoré mali osobitný vzťah ku programovej činnosti novovznikajúceho ústavu. ŠAKE, f. Š. Butkovič, inv. č. 131, šk. 49.

72 Štefan JAVNICKÝ, *Prezentačné aktivity Slovenského technického múzea v 50. ročnej histórii*, Zborník Slovenského technického múzea, Košice 1997, s. 173.

73 Napokon činnosť kuratória nevykázala takú podporu, ktorá sa od jeho spolupráce očakávala. Po tomto stretnutí sa viackrát plénum nezišlo a celá jeho agenda postupne splynula so správou ústavu. ŠAKE, f. Š. Butkovič, inv. č. 140, šk. 52; inv. č. 131, šk. 49; inv. č. 130, šk. 49. V porovnaní s technickými múzeami vo svete nemalo to slovenské dostatočne úzku spätosť s vedeckou inštitúciou. Zmena nastala po tom, ako sa o múzeum začínajú zaujímať mnohí poprední odborníci a predovšetkým so začiatkom činnosti Slovenskej akadémie vied (1953). E. LABANIČ, *Minulosť, súčasnosť a perspektívy STM*, s. 9.

74 Š. JAVNICKÝ, *Prezentačné aktivity Slovenského technického*, s. 173.

75 ŠAKE, f. Š. Butkovič, inv. č. 131, šk. 49.

76 Štefan BUTKOVIČ, *Za ďalší rozvoj Technického múzea v Košiciach*, Technická práca 12, 1960, č. 12, s. 1110.

77 Š. JAVNICKÝ, *Prezentačné aktivity Slovenského technického múzea*, s. 173.

78 E. LABANIČ, *Minulosť, súčasnosť a perspektívy STM*, s. 8.

79 Š. JAVNICKÝ, *Prezentačné aktivity Slovenského technického múzea*, s. 173.

80 E. LABANIČ, *Minulosť, súčasnosť a perspektívy STM*, s. 8.

81 SA rod. Š. Butkoviča, Spomienky Š. Butkoviča, bez časového udania.

a predložil na schválenie kuratóriu TM prvý program ústavu a zabezpečil, že boli zbierky •73 po ich vytriedení inštalované a sprístupnené.⁸² Ukotvenie pojmu „technické múzeum“ bolo vzhľadom na jeho náplň, predmet a ciele viac ako nutné, podstata a náplň múzea bola rovnaká ako pri ostatných múzeách. Pojem „technické“ sa opieral o skutočnosť, že technika v sebe zahŕňa všetky prostriedky, ktoré využívajú fyzikálne a chemické vlastnosti hmoty vplyvajúce na život.⁸³ Práce na realizácii expozície sa zintenzívnili, napriek faktu, že úväzok Š. Butkoviča a A. Koštenského v múzeu bol iba tretinový. Pri hodnotení zbierkových fondov, konkrétnych inštalačných prácach a ďalších muzeálnych úlohách boli zaangažovaní aj externí pracovníci a odborníci z rôznych organizácií, ktorí prispeli k ďalšiemu rozširovaniu zbierkového fondu nemalou mierou. Podľa charakteru exponátov boli ustanovené viaceré okruhy odborov: automobilizmus, železnice, telekomunikácie, umelecké kováčstvo, textilníctvo, písacie a šijacie stroje, drevoindustria, polygrafia, fotografia a kinematografia, elektrotechnika, stavebníctvo, strojárstvo, baníctvo, zeme-meračstvo, fyzika, meliorácia a osvetľovacie telesá.⁸⁴ Podstatou nebolo len sústredenie historických technických pamiatok, ale pozornosť bola venovaná aj vývoju súčasnej techniky, dopĺňovaniu novšími predmetmi z odboru technických vied poukazovaním na spojitosť medzi minulosťou a súčasnosťou.⁸⁵ TM tým oficiálne a verejne začalo svoju činnosť dňa 24. januára 1948.⁸⁶

Š. Butkovič sa po oficiálnom otvorení TM naďalej intenzívne venoval jeho rozvoju. V roku 1948 sa jednou z najdôležitejších ukázala identifikácia a súpis exponátov, prácu ale komplikoval fakt, že neexistoval žiaden pôvodný popis identifikovaných predmetov.⁸⁷ Ustavičným presúvaním exponátov do jednotlivých skupín, do ktorých patrili alebo spolu svojim charakterom súviseli, sa menila podoba ústavu. Tento spôsob práce s exponátmi bol pre návštevníkov neobyčajne zaujímavý, pretože takmer každé dva až tri mesiace mohli v múzeu vidieť niečo nové. Na jednej strane sa tým zvyšovala návštevnosť a podporovalo ustavičné štúdium zbierkových fondov, na strane druhej vyvolávali expozície kritiku zo strany odborníkov. Cieľom TM však bol boj proti strnulosti a zastaranosti expozícií, do ktorých sa postupne zavádzala dynamickosť v muzeálnej práci.⁸⁸ Programovým zacielením TM bolo prehlbovanie polytechnického vzdelávania⁸⁹ a namiesto chronologického rozmiestnenia, bola daná prednosť systematickému a skupinovému uloženiu exponátov do 18. oddelení (strojárstvo, polygrafia, automobilizmus, umelecké kováčstvo, letectvo, železnice, dorozumievacia technika, elektrárnenstvo, textilníctvo, fotografia

82 ŠAKE, f. Š. Butkovič, inv. č. 92, šk. 41.

83 ŠAKE, f. Š. Butkovič, inv. č. 130, šk. 49.

84 Š. JAVNICKÝ, *Prezentačné aktivity Slovenského technického múzea*, s. 173.

85 ŠAKE, f. Š. Butkovič, inv. č. 131, šk. 49.

86 Š. JAVNICKÝ, *Prezentačné aktivity Slovenského technického múzea*, s. 173.

87 ŠAKE, f. Š. Butkovič, inv. č. 131, šk. 49.

88 SA rod. Š. Butkoviča, Životopis, bez časového udania.

89 TM zriadilo oddelenie polytechnickej výučby v príľahlej budove vo dvore ako súčasť fyzikálneho oddelenia, bolo určené najmä na vzdelávanie študentov stredných a základných škôl. Bolo tvorené veľkou prednáškovou sieňou, vhodnou pre stretnutia s verejnosťou, sieň bola vybavená tabuľou, priemyselnou televíziou, epidiaskopom, premietacím prístrojom a množstvom funkčných fyzikálnych prístrojov, ktoré slúžili predovšetkým na demonštráciu fyzikálnych zákonitostí a vychádzali zo školských vyučovacích osnov. Š. BUTKOVIČ, *Za ďalší rozvoj Technického múzea v Košiciach*, s. 1110–1112; ŠAKE, f. Š. Butkovič, inv. č. 133, šk. 50.

a kinematografia, fyzika, chémia, vodohospodárstvo, zememeračstvo, astronómia a hodinárstvo, stavebníctvo, baníctvo, drevárstvo).⁹⁰ Od roku 1954 bolo múzeum sprístupnené verejnosti každý deň.⁹¹ Ročne usporadúvalo 10 až 12 výstav pre široké obecnstvo ako aj odborníkov.⁹² Jednotlivé oddelenia dosahovali požadovanú podobu v priebehu rokov, napr. v čase oficiálneho otvorenia múzea, tvorilo oddelenie oznamovacej techniky len niekoľko málo telegrafov a ďalekopisných strojov, telefónnych prístrojov a rádioprijímačov, ktoré spolu tvorili prvé oddelenie s názvom – Oddelenie dorozumievacích prostriedkov Jozefa Murgaša.⁹³ Oddelenie baníctva a hutníctva bolo reprezentované staršími banskými zariadeniami a názornými obrazmi banskej a hutníckej práce⁹⁴ a predstavovalo neodmysliteľný programový článok výstavby samotného TM.⁹⁵ Samostatné hutnícke oddelenie bolo zriadené až v roku 1958 v súvislosti s pripravovanou výstavbou Východoslovenských železiarni. Dovtedy tvorili hutnícke zbierky súčasť zbierkového fondu baníckych zbierok, resp. boli súčasťou iných oddelení.⁹⁶ Fyzikálne oddelenie v začiatkoch ústavu tvorilo základný zbierkový fond bývalého maďarského múzea, ktorý sa postupne dopĺňal novými exponátmi. Do strojárskoho oddelenia spadali exponáty odvetví letectva, textilníctva, polygrafie, energetiky a všeobecného strojárstva. Zbierky týchto oddelení sa postupne počas rokov dopĺňali prostredníctvom rôznych darov a vznikli z nich samostatné oddelenia.⁹⁷ Kým však nedisponovalo technické múzeum všetkými potrebnými priestormi, len časť zbierok mohla byť využitá pre vlastnú expozíciu, zvyšok sa musel uskladniť. Celý ústav tak bol v neustálom pohybe, získavaním nových exponátov sa zbierky postupne spájali a organizovali do samostatných oddelení, čomu dopomáhalo rozširovanie priestorov múzea.⁹⁸ Počas rokov 1948–1952 sa zbierkový fond múzea rozšíril asi o 150 exponátov, pričom sa rozvíjala aj úzka spolupráca s mestskými, ale aj štátnymi múzeami. TM začalo rozširovať oblasť svojho pôsobenia o tematické výstavy, štúdio priemyselnej televízie, organizovať tzv. technické stredy a piatky (prednášky pre verejnosť), tematicky zamerané na dejiny vedy a techniky,⁹⁹ premietanie technických filmov, koncerty vážnej hudby, inštalovanie prvého televízneho štúdia (1955) vo forme priemyselnej televízie a prenos televíznych programov zo štúdia do prednáškovej sály,¹⁰⁰ ako aj technické krúžky: *Dejín vedy a techniky*, *Petzvalov krúžok dejín fotografie*, *Astronomický krúžok*, *Murgašov krúžok priateľov elektrotechniky* a pod.¹⁰¹ Š. Butkovič venoval veľké úsilie práve zakladaniu spomínaných technických krúžkov, ich vedeniu a podpore. Tieto krúžky sa však v ústave udržali len do odchodu Š. Butkoviča, po jeho odchode ich

90 ŠAKE, f. Š. Butkovič, inv. č. 131, šk. 49.

91 Š. JAVNICKÝ, *Prezentačné aktivity Slovenského technického múzea*, s. 173.

92 ŠAKE, f. Š. Butkovič, inv. č. 131, šk. 49.

93 Libuša GÖÖZOVÁ – Jozef ROMAN, *Z činnosti referátu elektrotechniky*, in: Slovenské technické múzeum 1947–2007, Košice 2007, s. 16.

94 Štefan BUTKOVIČ, *Technické múzeum v Košiciach*, Pamiatky a múzeá 1, 1952, č. 3, s. 45–49.

95 Idem, Ročenka Technického múzea v Košiciach 1968, s. 77–80.

96 Dagmar LOBODOVÁ, *Slovenská banská cesta po Dubníku*, in: Butkovičove dni, Prešov 2008, s. 21.

97 Š. BUTKOVIČ, Ročenka Technického múzea v Košiciach 1968, s. 51–57, 81–86.

98 Idem, *Za ďalší rozvoj Technického múzea v Košiciach*, s. 1110–1112.

99 Eugen LABANIČ, *Z histórie múzea*, in: Slovenské technické múzeum 1947–2007, Košice 2007, s. 6–7.

100D. JAREMOVÁ, *Zo života a diela Dr. Štefana Butkoviča*, s. 8.

101E. LABANIČ, *Z histórie múzea*, s. 6–7.

činnosť postupne upadla.¹⁰² Počas rokov 1950–1952 si Š. Butkovič plánuje dopĺňať •75 muzeálne vzdelanie na rôznych vzdelávaniach a školeniach.¹⁰³

Potom ako sa Š. Butkovičovi podarilo v roku 1953 docieľiť prechod múzea pod priamu správu Povereníctva kultúry (PK), začína jeho životná etapa ako riaditeľa TM.¹⁰⁴ „*Po deväťročných službách na dvoch frontoch (rigorózne-právnej pre železničného zamestnávateľa a kultúrno-osvetovej pre potreby svojho národa) dal som sa zlákať do služieb vedeckovo-výskumných, osvetovo-kultúrnych, ako sa vtedy muzeologická práca označovala a neskôršie sa pridalo, že ide aj o ideologicko-zbierkotvornú činnosť a nastúpil som za riaditeľa (ktorým som bol od 11. novembra 1945) Technického múzea.*“¹⁰⁵ Oficiálne začal pracovať v múzeu na plný úväzok 1. júla 1954.¹⁰⁶ Mohol sa tak už oficiálne zúčastniť na programovom a personálnom budovaní múzea, v stále väčšom rozsahu zabezpečovať odbornú kvalitu múzejných a expozičných činností.¹⁰⁷ „*Technické múzeum sa pod vedením Butkoviča postupne vyprofilovalo a neuveriteľne rýchlo sa stalo známou a uznávanou inštitúciou nielen doma, ale aj v zahraničí.*“¹⁰⁸ Nárast záujmu o technické pamiatky bol zrejmý aj z návštevnosti múzea. Od začiatku jeho činnosti, v roku 1948 bol počet návštevníkov približne 4560, v roku 1963 narástla návštevnosť na 215 547 návštevníkov.¹⁰⁹ Rozrástol sa tiež kolektív múzea, v roku 1948 bol tvorený 5 pracovníkmi, v roku 1973 to už bolo 45 zamestnancov.¹¹⁰

102ŠAKE, f. Š. Butkovič, inv. č. 130, šk. 49.

103Napri. v Slovenskom národnom múzeu v Bratislave, v Národnom múzeu v Prahe, v Priemyselnej grafickej škole v Prahe a Národnej knižnici Klementinum v Prahe. V roku 1950 absolvoval kurz ochrany pamiatok v Bratislave. V roku 1951 základný múzejný kurz v Prahe, organizovaný Zväzom českých múzeí. Roku 1952 sa zúčastnil kurzu o listinnom a knižnom materiáli v muzeálnych knižniciach v Cigelke, ktorý patril medzi prvé kurzy, aké Zväz slovenských múzeí usporiadal. Prednášali na ňom vtedy najznámejšie osobnosti odborného múzejníctva (R. Skopec, J. Vyskočil, J. Skřivánek, E. Petáček). V novembri 1952 sa Š. Butkovič zúčastnil inštruktáže o technológii papiera, pergamenu a tkanín ako praktického výcviku v technológii knižnej väzby so zvláštnym zreteľom k procesom konzervačným a reštaurátorským, pod vedením vedúceho konzervátora J. Vyskočila. Praxou a osobitým štúdiom získal Š. Butkovič rozhľadnosť v muzeologických otázkach a na svojich cestách sa zoznámil s názormi početných múzejných pracovníkov. V súvislosti so zlepšením fungovania a vedenia múzea navštevoval aj rôzne odborné technické kurzy, kde napr. pracoval v dielňach dorozumievacej a zabezpečovacej techniky, v železničnom depe, kde si osvojil technológiu opravárenských služieb strojného zámočníka, sústružníka, elektrikára a iné. ŠAKE, f. Š. Butkovič, inv. č. 92, šk. 41; inv. č. 114, šk. 46; inv. č. 140, šk. 52; inv. č. 115, šk. 46.

104D. JAREMOVÁ, *Zo života a diela Dr. Štefana Butkoviča*, s. 7.

105SA rod. Š. Butkoviča, Spomienky Š. Butkoviča, bez časového udania.

106Napriek takmer jednému desaťročiu existencie múzea sa stále objavovali nové problémy, ktoré bolo treba riešiť, ako vedeckosť ústavu, dopĺňovanie pracovníkov, zabezpečovanie financií, zber materiálu, jeho ochrana, umiestnenie, program ústavu, spolupráca so spoločenskými organizáciami, styk so straníckymi zložkami, účasť na muzeologických akciách, nadväzovanie spolupráce a nadväzovanie stykov s domácimi, ale aj zahraničnými múzeami alebo im podobnými inštitúciami a pod. Š. Butkovič musel naďalej riešiť problémy s maďarskými múzeami, ktoré sa domáhali zaujatia stanoviska ku zbierkam, ktoré v Košiciach zostali po maďarskej okupácii. Súkromný archív rodiny Š. Butkoviča, Spomienky Š. Butkoviča, bez časového udania. „*K Butkovičovým prioritám na poste riaditeľa TM v Košiciach patrilo prehlbovanie medzinárodných kontaktov s technickými múzeami a ďalšími vedeckými inštitúciami nielen tzv. východnom bloku, ale aj v západnej Európe (Múzeum vedy v Londýne, Univerzita J. Gutenberga v Mohuči).*“ Zúčastnil sa svetového kongresu historikov vo Viedni, kde navštívil tunajšie technické múzeum, ktoré sa mu stalo vzorom. V rámci študijnej cesty do ZSSR navštívil technické múzeum vo Varšave, Polytechnické múzeum v Moskve ako aj špeciálne múzeum v Petrohrade. ŠAKE, f. Š. Butkovič, inv. č. 94, šk. 41; inv. č. 96, šk. 41.

107Š. JAVNICKÝ, *Prezentačné aktivity Slovenského technického múzea*, s. 173–174.

108D. JAREMOVÁ, *Zo života a diela Dr. Štefana Butkoviča*, s. 8.

109ŠAKE, f. Š. Butkovič, inv. č. 93, šk. 41.

110ŠAKE, f. Š. Butkovič, inv. č. 115, šk. 46.

Postupom času sa zberateľská činnosť múzea zdokonaľovala, rovnako ako sa zdokonaľovala aj činnosť inštalčná.¹¹¹ Súčasťou technického múzea bola aj knižnica s bohatou zbierkou literatúry s technickou tematikou, čítareň s časopismi a archív, ktoré boli dostupné aj pre verejnosť.¹¹² Ako uznanie za muzeálnu a vedeckú prácu zaradila Štátna správa výnosom PK č. 42768/66 PAM z 15.8.1955 do sústavy rezortných vedeckých ústavov tri centrálne riadené múzeá (Slovenské národné múzeum v Martine, Slovenské múzeum v Bratislave a Technické múzeum v Košiciach) a jedno krajské múzeum (Východoslovenské múzeum v Košiciach).¹¹³ Ďalšou významnou udalosťou v živote technického múzea bolo rozhodnutie PK, ktoré zaradilo TM na základe výsledkov práce do kategórie vedecko-výskumných pracovísk, 1. januára 1956.¹¹⁴ Vedeckovýskumná činnosť predstavovala jednu zo základných funkcií múzea. Vychádzala zo zbierkového fondu a zasadzovala ho do širších historických a vedeckých súvislostí.

Okrem neustáleho sústreďovania hnutelných pamiatok v oblasti vedy a techniky venoval Š. Butkovič pozornosť aj starostlivosti o nehnuteľné technické pamiatky.¹¹⁵ „*Túto problematiku považoval vždy za organickú súčasť hlavných úloh Technického múzea v komplexnej dokumentácii dejín vedy a techniky na Slovensku. Vedomý si dôležitosti a významu úloh v tejto oblasti vytvoril v podmienkach STM samostatný špeciálny útvar pre dokumentáciu a starostlivosť o záchranu technických pamiatok in situ. Má nemalú zásluhu na tom, že sa rekonštruovali a zachovali mnohé technické unikáty. Spomenieme aspoň Železiarsku hutu v Nižnej Slanej, Hámor v Medzeve, Vysokú pec Červeňany, Portál štôlne Jozef opálových baní na Dubníku. Za vyvrcholenie jeho snáh v tejto oblasti činnosti možno považovať pamiatkovú ochranu komplexu technologických objektov starého Solivaru v Solnej Bani, ktorá má štatút národnej kultúrnej pamiatky.*“¹¹⁶ Toto unikátne zariadenie, využívané na výrobu soli tvorí súbor objektov, majúci minimálne európsky význam. Okrem spomínaných aktivít sa podieľal aj na súpise slnečných hodín na Slovensku, ako aj sakrálnych kováčskych pamiatok. K veľkým úspechom Š. Butkoviča patrí aj sprístupnenie prvej expozície, ktorá sa nachádzala mimo sídla múzea, v rodnom dome J. M. Petzvala v Spišskej Belej v roku 1964. Rovnako tak expozícia venovaná vývoju fotografickej a kinematografickej techniky, ktorú môžu návštevníci vidieť aj v súčasnosti.¹¹⁷ V roku 1963 bola založená pobočka Slovenskej astronomickej spoločnosti SAV v Košiciach, ktorú zastrešilo múzeum, jej prvým predsedom sa stal Š. Butkovič. V rámci jej aktivít vyvíjal intenzívnu činnosť s cieľom vybudovať astronomický komplex pozostávajúci zo stálej expozície, planetária a pozorovateľne v priestoroch múzea, čo sa mu napokon aj podarilo.¹¹⁸ Cieľom TM bolo hľadať a zaisťovať pamiatky technickej civilizácie a kultúry, ktoré dokazovali technický vývoj na území Slovenska. Zbierkový fond TM sa darilo obohacovať najmä vďaka darom od rôznych slovenských závodov a firiem, ale aj darom od súkromných osôb, ktoré obohatili múzeum. Ústavu daro-

vali napr. Kremnické závody, TESLA, rímskokatolícky biskupský úrad, Baťové závody, Solivar, TEVŽ Poprad, Československá doprava v Košiciach, železničná správa a iné.¹¹⁹

Š. Butkovič sa v rámci svojho pôsobenia nevenoval len riadiacej a organizačnej činnosti, ale darilo sa mu dosahovať významné výsledky aj v bádateľskej a publikačnej sfére. Rovnako intenzívne sa venoval spolupráci s Oddelením dejín vied a techniky Historického ústavu SAV (HÚ SAV). Spolupráca múzea a tohto oddelenia začala takmer hneď po jeho založení, čím sa prehĺbila spolupráca medzi Š. Butkovičom a J. Tibenským. V roku 1968 získal Š. Butkovič na HÚ SAV za obhajobu svojej vedeckej práce (*Po stopách výroby ortuti na Slovensku*) hodnosť kandidáta historických vied, ako prvý zamestnanec múzea. Nastolil tak nové smerovanie, keďže kvalifikovanú vedeckovýskumnú činnosť považoval za nevyhnutnú podmienku fungovania technického múzea a následnej vedeckej prípravy a realizácie stálych expozícií.¹²⁰ Vo svojich vedecko-výskumných aktivitách sa venoval predovšetkým dejinám ťažby opálu, zlata a soli, výrobe ortuti v lokalite Slanských vrchov, ako aj dejinám múzejníctva na Slovensku. Publikoval nemalé množstvo štúdií o etnografii a banských dejinách (Dubníka, Merníka, Zlatej Bane a Solnej Bane – Solivaru).¹²¹ Jeho eminentný záujem bol venovaný najmä problematike dejín ťažby soli v Solnej Bani, ale sústredil sa aj na históriu banského podnikania v regióne Slanských vrchov a výrobu ortuti na Slovensku. Pričom na niektorých témach pracoval aj po ukončení aktívnej činnosti na poste riaditeľa múzea.¹²² Výberová bibliografia prác Š. Butkoviča za roky 1945–1973 obsahuje 116 údajov.¹²³ Na dvadsiate výročie existencie TM spracoval a uverejnil v roku 1968 v *Ročenke Technického múzea* rozsiahlu štúdiu pod názvom: „*Vznik, rozvoj a ciele Technického múzea v Košiciach*“. Neskôr spracoval rukopis budovy, v ktorej bolo múzeum umiestnené od svojho vzniku.¹²⁴ Počas celého obdobia svojho pôsobenia uverejňoval výsledky svojej bádateľskej činnosti, ako aj výsledky získané pri štúdiu archívnych prameňov a terénneho prieskumu. Tieto poznatky publikoval v samostatných publikáciách a v mnohých odborných časopisoch formou štúdií a príspevkov.¹²⁵ „*Najvýznamnejšie publikácie Dr. Štefana Butkoviča* sú monografie *Po stopách výroby ortuti na Slovensku* (Košice 1968), *História slovenského drahého opálu* (Bratislava 1970), *Dejiny ťažby soli v Solivare* (Košice 1978).“¹²⁶ Okrem už spomínaných oblastí sa Š. Butkovič venoval aj dejinám paličkovanej čipky vo vzťahu k ťažbe a získavaniu soli v oblasti Solivaru. Výsledkom tohto dlhoročného výskumu je príspevok *Úvod do štúdia solnobanského čipkárstva* (1956).¹²⁷ Z ďalších oblastí výskumu spomenieme súpis pamiatok solivarskej farnosti, výskum nemeckej kolonizácie bývalej obce Šváby, súpis prameňov mesta Levoča a Prešov, v priebehu 80. rokov sa zaoberal aj dejinami lekárnictva, zmapoval a aktívne sa zúčastňoval na záchrane cirkevných nehnuteľných pamiatok v priestore východného Slovenska. Š. Butkovič za výsledky svojej práce získal viac ako tridsať rôznych uznaní a vyznamenaní, okrem

111 ŠAKE, f. Š. Butkovič, inv. č. 130, šk. 49.

112 ŠAKE, f. Š. Butkovič, inv. č. 131, šk. 49.

113 Štefan BUTKOVIČ, *Technické múzeum v Košiciach*, *Historica carpatica* 4, 1973, s. 175–177.

114 SA rod. Š. Butkoviča, Spomienky Š. Butkoviča, bez časového udania.

115 D. JAREMOVÁ, *Zo života a diela Dr. Štefana Butkoviča*, s. 10.

116 Ibidem, s. 10.

117 Ibidem, s. 9–10.

118 Jana MAŠTEROVÁ, *Exaktné vedy v STM*, in: Slovenské technické múzeum 1947–2007, Košice 2007, s. 43.

119 ŠAKE, f. Š. Butkovič, inv. č. 131, šk. 49.

120 D. JAREMOVÁ, *Zo života a diela Dr. Štefana Butkoviča*, s. 9–10.

121 SA rod. Š. Butkoviča, Spomienky Š. Butkoviča, bez časového udania.

122 D. JAREMOVÁ, *Zo života a diela Dr. Štefana Butkoviča*, s. 10.

123 SA rod. Š. Butkoviča, Spomienky Š. Butkoviča, bez časového udania.

124 Ibidem.

125 D. JAREMOVÁ, *Zo života a diela Dr. Štefana Butkoviča*, s. 10.

126 Ibidem, s. 10.

127 Agnesa SCHWARTZOVÁ, *Solnobanské čipkárstvo*, in: Butkovičove dni, Prešov 2008, s. 25.

iného napr. titul *Zaslúžilý pracovník kultúry* či *Cena Andreja Kmeťa* za celoživotné dielo a rozvoj slovenského múzejníctva.¹²⁸

Ako riaditeľ Technického múzea v Košiciach pôsobil Š. Butkovič až do 31. decembra 1973, kedy bol na vlastnú žiadosť uvoľnený na pozíciu konzultanta. Š. Butkovič napomáhal počas celej svojej profesionálnej kariéry budovať TM, staral sa o jeho napredovanie, o odbornosť zamestnancov ako aj zatraktívnenie múzea verejnosti, až do svojho oficiálneho odchodu roku 1973. „Napokon som s plným uspokojením prijal v septembri roku 1973 napred ústne a potom písomne vyrozumie, že dôjde k dávno očakávanej výmene pri ponechaní mojom na dokončenie mojich prác, o ktorých nikto nepochyboval, že mám dokončiť astronomický komplex, inštalovať Múzeum J. M. Petzvala v Spišskej Belej, vyriešiť právne a technické otázky v Budimíri, zabezpečiť perspektívny režim NKP Solivar včítane publikácie. Z funkcie riaditeľa prešiel som na miesto samostatného pracovníka s veľmi obmedzeným rozsahom práce, v rámci ktorej som na chod práce v ústave už nemohol vplývať.“¹²⁹ Po odchode z funkcie riaditeľa TM v Košiciach naďalej zostal zamestnancom múzea a venoval sa vedeckej a publikačnej činnosti. V marci 1975 bol nútený definitívne opustiť múzeum, no aj po odchode naďalej pracoval na dokončení publikácie *Dejiny ťažby soli v Solivare* a vedeckých úlohách zaoberajúcich sa biografiami hvezdára Daniela Kmeťa a hutníka Karola Kovača, činnosťou Ústavu rádioekológie a využitia jadrovej techniky v Košiciach, spracovaním banskej činnosti v Slanských vrchoch a detailným výskumom rodnej obce Solná Baňa.¹³⁰

Záver

Múzeum je inštitúcia, ktorá systematicky spracováva a zhromažďuje zbierkové predmety a vytvára zbierkové fondy, opierajúc sa pri tom o odborné kritériá. Múzeá pri svojej činnosti využívajú a poskytujú širokej verejnosti poznatky získané z historických artefaktov, spracovaním ich informácií a vedeckým skúmaním vytvárajú samostatný kultúrno-osvetový a vedecko-výskumný systém. Hlavným poslaním a dôvodom zriaďovania múzeí, nielen vo vzťahu k verejnosti, je profesionálna a odborná ochrana zbierkových predmetov. Svojou činnosťou interpretujú a prezentujú verejnosti historické poznanie ako neodmysliteľnú súčasť celoživotnej výchovy a vzdelávania, ktorým podávajú vývinový obraz dejín. V ranom období múzejníctva sa zdôrazňovalo predovšetkým zachovávanie takých pamiatok, ktoré by odrážali aktuálnu formu života, svetonázoru, snáh a úsílí, a preto boli doklady technickej vyspelosti vnímané, len ako prostriedky uľahčujúce život a nebola im venovaná veľká pozornosť. Napriek tomu sa v slovenských dejinách hľadali vzory, sústreďoval sa dokumentačný materiál vedy a techniky a jej predstaviteľov, či už išlo o Aurela Stodolu, Jozefa Murgaša, Jozefa Maximiliána Petzvala, Daniela Kmeťa či mnoho ďalších, ktoré sa neskôr dostali do zbierkových fondov múzeí technického zamerania, vrátane Technického múzea v Košiciach.

Výraznú rolu v kryštalizačnom procese technického múzejníctva na Slovensku zohral Š. Butkovič. Splnením úlohy, ktorou bol poverený z vedenia (vypratať priestory železničnej správy od zbierok bývalého maďarského technického múzea) uzavrel kapitolu snáh iniciujúcu vytvorenie technického múzea na území Slovenska. Využil svoje právnic-

ké vzdelanie, aby aktivizoval inštitúcie a osobnosti, ochránil zbierky múzea zriadením kuratória, sformuloval potrebný štatút, čím obnovil kontinuitu technického múzejníctva na Slovensku. Centrum svojho záujmu zamerl na zhromažďovanie a ochranu pamiatok banskej a priemyselnej kultúry, predmety muzeálnej povahy pochádzajúce z rôznych odborov a rôznej proveniencie. Nadväzoval spoluprácu s domácimi a zahraničnými múzeami a inštitúciami, aby pozdvihol úroveň vznikajúceho technického múzea.

Napriek zložitej kultúrno-spoločenskej a politicko-ideologickej situácii Š. Butkovič aj ako nestraník intenzívne pracoval na pozdvihnutí Technického múzea. Zúročil vedomosti nadobudnuté právnickým vzdelaním pri obhajobe slovenského charakteru zbierok, nadobudol potrebné múzejnícke vzdelanie, aby mohol prebrať vedenie múzea a viesť ústav adekvátnym smerom. Dohliadal na to, aby Technické múzeum v Košiciach predstavovalo reprezentatívny ústav, zaslúžil sa o to, že v období jeho vedenia sa stalo vedecko-výskumným zariadením. Pričinil sa o zavádzanie polytechnickej výchovy, neustále obmieňanie expozícií, ktoré videl v zahraničných vzoroch. Inicioval napredovanie odbornosti ústavu a získavanie vedeckých hodností medzi pracovníkmi, realizoval veľké množstvo zahraničných ciest nielen do krajín východného, ale najmä západného bloku. Zaslúžil sa o výstavbu planetária, múzea J. M. Petzvala, pamiatkového komplexu Solivar a mnoho ďalšieho. Prínos Š. Butkoviča spočíva okrem organizačných a vedúcich schopností aj v širokom zábere jeho záujmu o dejiny baníctva, múzejníctva, lekárstva, Košíc, Prešova, Solivaru, Solnej Bane a mnoho ďalších. Publikačná činnosť Š. Butkoviča, ktorej sa počas pôsobenia v múzeu, ale aj po odchode venoval, predstavuje veľký prínos v oblasti dejín baníctva, z národného, ale aj regionálneho hľadiska. Práca Š. Butkoviča bola v čase jeho pôsobenia o to náročnejšia, že neexistovalo štúdium v odbore muzeológie a múzejníctva na strednej, príp. vysokej škole na území Československa. Sám ako vyštudovaný právnik sa musel zúčastniť viacerých kurzov, aby nadobudol potrebné vzdelanie.¹³¹ Osobnosť Š. Butkoviča je doposiaľ v slovenskej historiografii prebádaná len skromne. Článok D. Jaremovej a diplomová práca M. Filčákovéj¹³² sú kvalitným vstupom do uvedenej problematiky, avšak dostupné archívne pramene ponúkajú možnosti intenzívnejšieho bádania aj v ďalších oblastiach života, tvorby, kontaktov a vzťahov Š. Butkoviča s osobnosťami verejného života na Slovensku. Svojou tvorbou sa Š. Butkovič radí medzi profilujúce osobnosti slovenského technického múzejníctva a dejín baníctva na Slovensku a svojim pričinením o vznik Technického múzea v Košiciach jasne dokázal, že patrí medzi osobnosti, ktoré sa zapísali do dejín svojou pracou, oddaným a verným prístupom a snahou o podvihnutie slovenského múzejníctva ako aj mesta Košice.

V súčasnosti je Slovenské technické múzeum zaraďované medzi popredné profesionálne centrá múzejnej dokumentácie dejín vedy a techniky na Slovensku a výsledkami svojej práce je uznávané aj medzinárodne. Za toto postavenie vďačí usilovnej práci a koncepcii, ktorú vybudoval Š. Butkovič, a ktorú postupne počas svojho pôsobenia vo funkcii riaditeľa sústavne vylepšoval, ale aj prakticky naplňal. Š. Butkovič sa aj po odchode z Technického múzea aktívne venoval bádateľskej činnosti, aj v poslednom období svojho

128 D. JAREMOVÁ, *Zo života a diela Dr. Štefana Butkoviča*, s. 10.

129 SA rod. Š. Butkoviča, Spomienky Š. Butkoviča, bez časového udania.

130 E. DULOVÍČ, *Fond Štefana Butkoviča. Úvod – rozbor osobného fondu*, Košice 2002.

131 V súčasnosti je možné tento študijný odbor študovať na všetkých stupňoch vysokoškolského štúdia so štandardnou dĺžkou štúdia na Slovensku i v zahraničí.

132 Príspevok *Štefan Butkovič a Technické múzeum v Košiciach* obsahovo vychádza a nadväzuje na spomínanú diplomovú prácu, predovšetkým jej archívny výskum.

života, výsledkom týchto aktivít sa stalo jeho dielo *Dejiny ťažby soli v Solivare*, ktoré bolo vzorom pre prípravu expozície *Dejiny ťažby a výroby soli v Solivare*, ktorú múzeum otvorilo 29. 05. 2001, žiaľ, jej otvorenia sa už nedožil.¹³³ Štefan Butkovič zomrel 21. apríla 2001 v Košiciach,¹³⁴ pričom v roku 2021 sme si pripomínali 20 výročie jeho úmrtia.¹³⁵ „Vo veku 93 rokov od nás navždy odišiel vzácny človek. Kolektív pracovníkov Slovenského technického múzea sa s úctou skláňa pred celoživotným dielom zakladateľa Technického múzea a priekopníka technického múzejníctva na Slovensku.“¹³⁶

Autorka | Author
Miriama Filčáková

Katedra histórie
Filozofická fakulta
Univerzita Pavla Jozefa Šafárika v Košiciach
Šrobárova 2, 040 59 Košice
Slovenská republika
miriama.filcakova@student.upjs.sk

Mgr. Miriama Filčáková (*1992), v súčasnosti pôsobí ako interná doktorandka na Katedre histórie Filozofickej fakulty Univerzity Pavla Jozefa Šafárika v Košiciach. V rámci historického výskumu sa venuje dejinám terciárneho vzdelávania na Slovensku po roku 1945 a dejinám poznania. Pri písaní diplomovej práce sa špecializovala na osobnosť Štefana Butkoviča, zakladateľa Slovenského technického múzea, historika a muzeológa. Okrem uvedeného sa zameriava na výskum v oblasti didaktiky dejepisu a digitalizácie v dejepisnom vyučovaní.

Summary

Štefan Butkovič and Technical Museum

The presented contribution records the origin and operation of a specialized museum in Košice and its founder Štefan Butkovič, who played a significant role in the crystallization process of technical museology in Slovakia after the Second World War. The date of establishment of the Technical Museum almost coincides with the period of the busiest events in Slovak history, and the turning point of 1948 is also the year of the founding of the first technical museum in Slovakia. The contribution records the efforts of Š. Butkovič, who spent as a non-partisan in this unfavourable period to promote the establishment of such an institution and be able to run its activities for almost three decades. He used his legal education to activate institutions and personalities, to protect the muse's collections by establishing a curatorium, to formulate the necessary statute, thus restoring the continuity of the technical museology in our country.

133 D. JAREMOVÁ, *Zo života a diela Dr. Štefana Butkoviča*, s. 11.

134 E. DULOVIČ, *Fond Štefana Butkoviča. Úvod – rozbor osobného fondu*, Košice 2002.

135 Miriama FILČÁKOVÁ, *JUDr. Štefan Butkovič, CSc. - Zakladateľ Technického múzea v Košiciach*, *Múzeum* 67, 2021, č. 2, s. 64.

136 D. JAREMOVÁ, *Zo života a diela Dr. Štefana Butkoviča*, s. 11.

The center of its interest focused on the collection and protection of monuments of mining and industrial culture, objects of a museum nature from different disciplines and different provenances. Š. Butkovič was one of the leading authorities in the field of museology and the history of mining, and it is rightly ranked among the top in Slovak museology. So far, the life of this museologist and historian and its clear contribution not only to the establishment of the specialized museum, the first planetarium, but also its contribution to the museum and historical community have not been processed.

Vzdělávání učňů na odborném učilišti OEZ Letohrad v letech 1951–1958

MARTIN VYCHYTIL

Abstrakt

Předkládaný příspěvek se snaží přiblížit vývoj učňovského školství v 50. letech 20. století, které představovalo jednu z možností výchovy mladého člověka v období socialismu. Strukturu textu tvoří 2 části: 1) doba strávená v učilišti (výuka), na kterou navazovaly učňovské zkoušky a 2) doba strávená mimo učiliště (rekreace, trávení volného času, sport a kulturní akce). Všechny složky učebního roku jsou přiblíženy na příkladu odborného učiliště úspěšné východočeské firmy OEZ Letohrad. Text je doplněn fotografiemi didaktických pomůcek, na jejichž vzniku se učni sami podíleli. Charakterizovány a na konkrétních příkladech zadání jsou přiblíženy všechny typy učňovských zkoušek (písemné, praktické a ústní). Nechybí ani zmínka o soutěžích mezi učni.

Abstract

The presented paper tries to closer the development of apprenticeship education in the 1950s, which was one of the possibilities of educating a young person in socialism. The structure of the text consists of 2 parts: 1) time spent in school (teaching), followed by apprenticeship examinations and 2) time spent outside school (recreation, leisure activities, sport and cultural events). All sections of the school year are approached on the example of a vocational school of a successful East Bohemian company OEZ Letohrad. The text is supplemented by photographs of teaching aids, in the creation of which the apprentices participated themselves. All types of apprenticeship exams (written, practical and oral) are characterized and described to specific examples of assignments. Mention of competitions among apprentices is not missing, too.

Klíčová slova: Dějiny, vzdělávání, učiliště, OEZ, Letohrad

Keywords: History, Education, Vocational School, OEZ, Letohrad

Úvod

Snaha skloubit vzdělávání mladého člověka s potřebou kvalifikovaných osob v oblastech průmyslu má v historii poměrně dlouhou tradici. V českých zemích můžeme tuto snahu postřehnout od druhé poloviny 18. století, kdy v roce 1774 byla zavedena díky reformě pedagoga a opata *Johanna Ignaze Felbigera* (1724–1788) povinná školní docházka pro děti od 6 do 12 let. Kromě vzniku elementárních škol trojího typu (školy triviální, hlavní a normální) došlo k začleňování dílen do škol. Průkopníkem ručních prací, řemeslného a technického vzdělávání se stal *Ferdinand Kindermann* (1740–1801), který stál u zrodu industriálních škol,

v nichž se mládež učila šít, přást, plést, chovat včely, kuchyňské práce nebo práce na zahradě. •83
Tímto byl položen základ rukodělného vzdělávání, které s jistými úpravami pro potřeby politického zřízení a hospodářství fungovalo dále, dokonce do dnešní doby.

Význam techniky pro člověka byl odnepaměti důležitý, také v dnešní době se technická gramotnost mladé generace stává stále více potřebnou. Technické dovednosti jsou po žácích a studentech požadovány v různé míře nejen na středních a vysokých školách, ale již ve školách základních, a dokonce i mateřských.

Následující text se snaží pohlédnout na snahu vzdělat mladého člověka v období 50. let 20. století. Tendenci předat ruční práce s cílem získat manuálně-řemeslný základ pro pozdější život mělo zajistit odborné učiliště, které zároveň představovalo jednu z možných variant vzdělat mladého člověka v období socialismu. Proces vzdělávání se neodehrával pouze v samotné budově učiliště, ale důležitou roli hrály i výchovně-vzdělávací akce mimo učiliště. Na jedné straně lze v učebním procesu vidět určitou stereotypizaci (učeň každý rok musel absolvovat učební předměty; na závěr roku skládal zkoušky, přičemž zkušební okruhy byly standardizovány a předem dány), na druhé straně lze spatřit chvíle, které žákům zpestřovaly učení (sportovní akce, soutěže mezi učni nebo trávení volného času). A právě tato „rozporuplnost“ se pro mě stala jakýmsi výchozím bodem pro napsání zde předloženého článku.

Školní rok učňů je prezentován na jednom konkrétním odborném učilišti úspěšné východočeské firmy Orlické elektrotechnické závody (OEZ) v Letohradě. Důvodů, proč bylo vybráno právě učiliště této firmy, je několik. Za prvé se jedná o firmu, která v rámci regionu východních Čech hraje dodnes důležitou roli (zaměstnává a zaměstnávala mnoho osob z podhůří Orlických hor; finančně podporuje rozvoj města, zdravotnictví, školství a kultury). Druhým důvodem je fakt, že toto odborné učiliště funguje do dnešní doby.

1. Metodologie a metodika

K dějinám vzdělávání lze přistupovat z několika možných pohledů, přičemž v mnoha ohledech se tyto pohledy doplňují, ale i vylučují. Koncepčně spadá téma do oblasti dějin pedagogiky, kde lze zjišťovat, jak jednotliví lidé i celé kultury v minulosti chápali sami sebe a jaké z toho plynuly implikace pro pedagogické působení na přicházející generace. Lze vidět, že různé etapy dějin byly určovány různými myšlenkovými paradigmaty, která zajišťovala integritu lidských pospolitostí, dávaly smysl lidskému počínání a zároveň legitimizovaly veškeré jednotlivé složky, struktury, pojmy, hodnoty či instituce dané kultury. Před historikem se tak otevírá rozmanitá škála pohledů a přístupů, představující nesmírné duchovní bohatství, bez kterého se nejen historik vzdělávání, ale i student učitelství či učitel neobejdou, mají-li dobře porozumět svému pedagogickému povolání. Ve studiu dějin pedagogiky totiž platí totéž, co při studiu dějin jako takových: bez porozumění minulosti není možné rozumět přítomnosti, natožpak budoucnosti. V oblasti dějin pedagogiky lze k oblasti učňovského školství přistoupit také z pohledu jedné ze složek výchovy. V našem případě se pak jedná o výchovu pracovní a technickou.¹ Tato složka se

1 Josef Malach vyděluje těchto 5 složek výchovy: výchova rozumová a názoru na svět, výchova mravní, výchova pracovní a technická, výchova estetická a umělecká. Poslední složku představuje výchova tělesná ke zdraví a zdravému životnímu stylu. Význam těchto složek roste, jsou-li chápány a rozvíjeny ve vzájemné návaznosti a propojenosti. Srov. Kamil JANÍŠ – Irena LOUDOVÁ, *Vybraná témata z teorie*

pak dále člení na pracovní výchovu, technickou výchovu, ekonomickou výchovu, výchovu podnikatelskou a výchovu trávení volného času.² A právě toto propojení lze vidět i v zde předkládaném textu. Problematika učňovského vzdělávání je spojena i s obecnou didaktikou, konkrétně pak s didaktickými prostředky, kde jednu ze složek představují materiální didaktické prostředky.³ Na pozadí vzniku učebních pomůcek, na kterém se učni letohradského učiliště sami podíleli, aby kompenzovali nedostatečný stav učeben a jejich zařízení, lze vyzorovat neutěšenou situaci, která ve sledované době byla.

Jelikož je v tématu obsaženo i pojednání o soutěžích mezi učni, které byly charakteru nejen technicko-tvořivého, ale i kulturního, lze tímto příspěvkem přispět alespoň částečně také do oblasti kulturních dějin. Problematika trávení volného času zase částečně spadá do oblasti dějin každodennosti, která se v poslední době stává mezi historiky stále více vyhledávaným předmětem jejich bádání a výzkumu.

V článku byla použita především metoda *analytická* – rozbor možného zadání zkoušky. Početní zastoupení v kategoriích soutěže kulturní tvořivosti využívá metodu *statistickou*.

2. Hodnocení pramenů a literatury

Učňovské školství, zkoumáme-li ho historicky, má komplikovaný vývoj, který je bezprostředně vázán k oblasti pracovních sil. K problematice učňovského školství poskytují hlavní podklady fondy Národního archivu v Praze, zejména fond Ministerstva pracovních sil (1951–1957). Zde lze informace k letohradskému učilišti vyhledat v oblastní správě Hradec Králové. Cenným zdrojem informací se staly také zápisy z porad a konferencí, zejména pak rozhodnutí Ministerstva pracovních sil k reorganizaci sítě učilišť. K firmě OEZ Letohrad a jejímu učilišti se váže podnikový fond uložený v Archivním oddělení Hradec Králové Státního oblastního archivu v Zámruku, který poskytuje mnoho pramenů. Za pozornost stojí časopis *Zpravodaj OEZ*, do něhož psali články zaměstnanci i žáci učiliště.

Z regionální literatury k letohradskému učilišti jmenuji publikaci *Město Kyšperk/Letohrad 1308–2008*.⁴ Letohradské učiliště je zde zmíněno v 18. kapitole *Základní a odborné školství*.⁵ Informace jsou zde však velmi stručné, jelikož se autor omezuje pouze na výčty učebních oborů v učilišti (strojný zámečnický, elektromechanik, soustružnický a nástrojař) a dále ředitelů, kteří stáli v čele učiliště.⁶ Obecně lze však říct, že historie školství v Letohradě je zpracována v nejrůznějších almanaších a tiskovinách, které vznikly u příležitosti výročí založení nejvýznamnějších školských zařízení ve městě. Příkladem je *Almanach k výročí 50 let středního odborného učiliště 1951–2001: SPŠ a SOU Letohrad*.⁷ Je však velkou škodou, že není rozpracován podrobněji, o čemž svědčí jak malý rozsah jednadvaceti stránek, tak i (a to především) jeho zaměření na nejnovější historii (především 90. léta a dobu nejnovější

Stejně tak i doplňkové fotografie se vztahují k pozdním létům školy. Almanach navíc není ani stylisticky na vysoké úrovni. Také zde se autoři omezili pouze na výčty učitelů, oborů a vedoucích ředitelů. Totéž lze říct o článku vydaném při příležitosti 60 let otevření učiliště v měsíčníku *Letohradský zpravodaj*.⁸

K dějinám odborného školství po 2. světové válce existuje poměrně málo česky psané odborné literatury. Na prvním místě je třeba jmenovat publikaci *Vývoj učňovského školství v Československu*.⁹ I přes skutečnost, že se publikace věnuje vývoji přípravy učňů již od poloviny 18. století, spočívá její cennost ve zmapování učňovského školství po roce 1945. Dějinám vzdělávání bylo věnováno tematicky 27. číslo časopisu *Východočeské listy historické*.¹⁰ Časopis obsahuje mnoho rozmanitých historických příspěvků napříč stupni vzdělávací soustavy s převahou vysokých škol. K 50. letům, které jsou časovým vymezením i tohoto článku, jmenuji příspěvek *Počátky Vyšší pedagogické školy v Ústí nad Labem (1953–1955)*¹¹, ve kterém je nastíněna situace regionálního školství po roce 1945 a vznik prvních vzdělávacích pedagogických institucí v severním pohraničí Československa, na které navázala činnost uvedené Vyšší pedagogické školy v Ústí nad Labem. V textu je nastíněn směr úředních jednání před založením školy a zachycena atmosféra a problémy, které vznikly v začátcích fungování školy.¹² Souvislost s tímto článkem spatřuji kromě podobného časového vymezení také v přítomnosti regionálního aspektu a vazby vzdělávací instituce na město, ve kterém působila. Podobně tomu je i v případě článků *Kapitoly poválečných dějin Vysoké školy zemědělské v Brně* obohatený o memoáry současníků¹³ či *Letecká vojenská akademie v Hradci Králové v systému poválečného leteckého vojenského vzdělávání*.¹⁴ Ke druhé polovině 50. let se vztahuje studie *Mechanismy politického řízení Univerzity Karlovy v druhé polovině padesátých let s důrazem mocenského ovlivňování KSČ*.¹⁵ Vzdělávání při firmě Tomáše Bati je předmětem celého sborníku¹⁶, v němž lze nalézt některé podnětné články, jejichž informace by se nabízely ke srovnání s firmou OEZ Letohrad.¹⁷ Svým

8 Josef VENCL, *Historie a současnost Středního odborného učiliště Letohrad*, Letohradský zpravodaj (dále jen LZ) 21, 2011, č. 1, s. 11.

9 Zdeněk ČERNOHORSKÝ, *Vývoj učňovského školství v Československu*, Praha 1973.

10 *Východočeské listy historické* (dále jen VLH) 27, 2010.

11 Tomáš HRADECKÝ, *Počátky Vyšší pedagogické školy v Ústí nad Labem (1953–1955)*, VLH 27, 2010, s. 86–98.

12 *Ibidem*, s. 86.

13 Alena MIKOVCOVÁ, *Kapitoly poválečných dějin Vysoké školy zemědělské v Brně*, VLH 27, 2010, s. 64–85.

14 Michal STROBACH, *Letecká vojenská akademie v Hradci Králové v systému poválečného leteckého vojenského vzdělávání*, VLH 27, 2010, s. 183–189.

15 Petr CAJTHAML, *Mechanismy politického řízení Univerzity Karlovy v druhé polovině padesátých let*, VLH 27, 2010, s. 92–108.

16 Tomáš KASPER – Dana KASPEROVÁ – Markéta PÁNKOVÁ (eds.), *Vzdělávací snahy firmy Baťa – vybrané problémy*, Liberec 2014.

17 Např. Tomáš KASPER – Dana KASPEROVÁ – Markéta PÁNKOVÁ, *Výchova průmyslového člověka a firma Baťa*, in: *Vzdělávací snahy firmy Baťa – vybrané problémy*, eds. T. Kasper – D. Kasperová – M. Pánková, Liberec 2014, s. 6–12; Gabriela KONČITÍKOVÁ, *Ideál edukace baťovského pedagogického systému – průmyslový člověk*, in: *Vzdělávací snahy firmy Baťa – vybrané problémy*, eds. T. Kasper – D. Kasperová – M. Pánková, Liberec 2014, s. 13–26; Libuše ĎURIŠOVÁ, *Baťův systém podnikového vzdělání – historické aspekty*, in: *Vzdělávací snahy firmy Baťa – vybrané problémy*, eds. T. Kasper – D. Kasperová – M. Pánková, Liberec 2014, s. 27–39; Eva Dvořáková KANĚČKOVÁ, *Obraz baťovského vzdělávání a výchovy pracujících mládeže na stránkách podnikového tisku*, in: *Vzdělávací snahy firmy Baťa – vybrané problémy*, eds. T. Kasper – D. Kasperová – M. Pánková, Liberec 2014, s. 40–54; Tomáš CULÍK, *Exportní škola, vzdělávání obchodních zaměstnanců firmy Baťa a její postavení v systému řízení Baťa*, in: *Vzdělávací snahy firmy Baťa – vybrané problémy*, eds.

výchovy, Hradec Králové 2011, s. 40–41.

2 Kamil JANIŠ – Irena LOUDOVÁ, *Vybraná témata z teorie výchovy*, Hradec Králové 2011, s. 42.

3 Dělení na materiální a nemateriální didaktické prostředky využívá např. Josef Maňák. Z hlediska předkládaného textu jsou více zkoumány materiální didaktické prostředky, kam spadají učební a metodické pomůcky, učebny a jejich zařízení, didaktická technika a učební pomůcky. Srov. Kamil JANIŠ, *Obecná didaktika – vybraná témata*, Hradec Králové 2010, s. 77–78 nebo Josef MAŇÁK, *Nárys didaktiky*, Brno 1995, s. 50.

4 Stanislav ADAMEC, *Město Kyšperk/Letohrad*, Letohrad 2008.

5 *Ibidem*, s. 192–201.

6 *Ibidem*, s. 200.

7 Kolektiv, *Almanach k výročí 50 let středního odborného učiliště: 1951–2001*, Letohrad 2001.

charakterem článku odpovídají tématu spjatosti a spolupráce firmy a školy, obdobně jako u OEZ Letohrad.

Nedílnou složkou poválečného vzdělávání promítající se ve všech stupních škol byla komunistická (politická) výchova, které se věnuje publikace *Pojetí a prosazování komunistické výchovy v Československu 1948–1989* autorů z Ústavu pro soudobé dějiny AV ČR.¹⁸ V šesti kapitolách autoři předkládají pohled na klíčové rámce této celospolečenské edukace, škálu nástrojů komunistické výchovy i konkrétní projevy politické indoktrinace obyvatelstva. Nejvíce podnětnými se mi zde staly třetí kapitola¹⁹, jenž se zabývá různorodými formami ideologického působení v pracovním prostředí, spolu se čtvrtou kapitolou²⁰ sledující, jak se komunistická ideologie promítla do výuky na základních školách a do mimoškolních aktivit, jakým způsobem byly děti zapojovány do propagandistických kampaní a oslav a jaké jim byly předkládány vzory.

Ze zahraniční literatury mapující historii technického vzdělávání dětí ve věku od 6 do 13 let považuji za nejvíce zdařilou stať, ve které lze sledovat srovnání technického vzdělávání v Severním Irsku, Skotsku, Taiwanu a Japonsku.²¹ Porovnáním situace v Německu, Anglii a USA se zase zabývá publikace *History of manual and industrial education, 1870 to 1971*.²²

Obdobnou publikaci jako od Zdeňka Černoorského napsal v Německu profesor na Technické univerzitě v Dortmundu Günter Pätzold, který je spolu s Karlem Wilhelmem Stratmannem a Klausem Kümmelem editorem zdrojů a dokumentů o historii odborného vzdělávání v Německu. Cílem knihy *Die betriebliche Berufsausbildung 1945–1990*²³ bylo ukázat odlišnost vývoje odborného školství na pozadí složitého poválečného vývoje Německa. Obsahem je 81 dokumentů, které tvoří legislativní rámec učňovského vzdělání v Německu. Důraz je kladen na modernizaci v oblasti odborného vzdělávání, postoje zaměstnavatelů a názory pedagogů. Publikace přistupuje kriticky k historické organizaci

učňovského školství a volá po reformách. Zároveň je do popředí postavena „dvojkolejnost“ odborného vzdělávání, kdy rozhodujícími činiteli jsou škola a podnik. Pätzold dále upozorňuje, že málo efektivní spolupráce těchto dvou činitelů je aktuální i v dnešní době.

Po stránce metodické je zajímavá publikace Renaty Juszig a Klause Wilhelma *Berufsbildung in der DDR*.²⁴ Tato brožura používá formu, která může čtenáře překvapit: jako autentický materiál využívá do značné míry rozhovory z televize a rozhlasu NDR, v nichž se tamní mladí lidé vyjadřují o svých představách práce, o potížích v odborném výcviku a jeho průběhu.

3. Stručně o vzniku odborného učiliště při firmě OEZ Letohrad

Zřízení odborného učiliště při firmě OEZ Letohrad spadá v souladu s předkládaným článkem do 50. let 20. století. Ke vzniku školy jistě napomohly hospodářské události (flexibilita řízení, dobré výsledky v plnění národohospodářského plánu), které daly během roku 1951 předpoklad pro ustanovení nového národního podniku *Orlické elektrotechnické závody (OEZ), národní podnik se sídlem v Letohradě*. Stalo se tak na základě výměru č. 1056 ministra těžkého průmyslu *Augustina Klimenta* ze dne 9. října 1951 po dohodě s ministrem financí *Jaroslavem Kabešem*.²⁵, ²⁶ V roce 1952 se závod v Letohradě dostal do nové organizační role. Tato skutečnost se projevuje na první pohled také v názvu firmy. Poprvé se objevují 3 písmena OEZ (**O**rlické **e**lektrotechnické **z**ávody). Změna v organizaci měla i další důsledky. Na jedné straně letohradský závod nebyl již závislý plně na postřelmovském podniku, který byl od Letohradu vzdálen více než 70 km, na druhé straně mohl spolupracovat s menšími závody, které byly k Letohradu blíže (Jablonné nad Orlicí a Dolní Dobrouč).

4. Život učňů v 50. letech 20. století a specifika vzdělávání při firmě OEZ Letohrad

Podíváme-li se na život učňů prizmatem jejich vzdělávání, můžeme říct, že byl vymezen školním rokem, který lze rozdělit na 2 části: dobu strávenou v učilišti (výuku), na kterou navazovaly zkoušky a dobu strávenou mimo učiliště, která byla pro většinu učňů jistě oproti té první oblíbenější, neboť sem patří rekreace, trávení volného času, sportovní vyžití a kulturní akce.

4.1 Výuka učňů, její nedostatky a řešení

Výuka byla členěna na teoretickou a praktickou. V teoretické části, která probíhala v učebně, učni získávali teoretické poznatky prostřednictvím slovního výkladu učitele (mistra) a z dostupné literatury. Praktická část, která byla vedena v dílnách, se zaměřovala na uplatnění získaných teoretických poznatků. Efektivní výuce (teoretické i praktické) však bránilo několik aspektů, které byly v souladu s obecnou charakteristikou vývoje

24 Renate JUSZIG – Klaus WILHELM, *Berufsbildung in der DDR*, Mainz, rok neuveden.

25 Z právního hlediska se výměr opírá o zákon č. 103/1950 Sb. o národních průmyslových podnicích a jeho paragrafy 4 a 7.

26 Důležitou roli zde hraje bod C, podle kterého je základním závodem národního podniku závod v Letohradě, který se stává plně samostatným a nezávislým na MEZu Postřelmov. Dále podle paragrafu 33, odstavce 3 již zmíněného zákona č. 103 byl národní podnik OEZ podřízen hlavní správě pro elektrotechniku. Spolu s letohradským závodem byly na základě paragrafu 4, odstavce 1 zákona 103 začleněny ještě závody v Sobkovicích a Jablonném nad Orlicí s jejich příslušenstvím.

T. Kasper – D. Kasperová – M. Pánková, Liberec 2014, s. 55–67; Margareta GARABIKOVÁ PÁRTLOVÁ – Iva ŽLÁBKOVÁ, *Baťova škola práce v Sezimově Ústí*, in: *Vzdělávací snahy firmy Baťa – vybrané problémy*, eds. T. Kasper – D. Kasperová – M. Pánková, Liberec 2014, s. 68–78; Eduard LUKÁČ, *Baťova škola práce vo Svite*, in: *Vzdělávací snahy firmy Baťa – vybrané problémy*, eds. T. Kasper – D. Kasperová – M. Pánková, Liberec 2014, s. 79–90 nebo Iveta BEDNAŘÍKOVÁ, *Výchovné působení, vzdělávání a péče o zaměstnance ve firmě Baťa – podněty a inspirace pro současnou teorii a praxi andragogiky*, in: *Vzdělávací snahy firmy Baťa – vybrané problémy*, eds. T. Kasper – D. Kasperová – M. Pánková, Liberec 2014, s. 113–124.

18 Jaroslav CUHRA – Marie ČERNÁ – Markéta DEVÁTÁ – Tomáš HERMANN – Pavlína KOUROVÁ, *Pojetí a prosazování komunistické výchovy v Československu 1948–1989*, Praha 2020.

19 Marie ČERNÁ, *Mezi ideologickou indoktrinací a pracovní mobilizací. Politická výchova pracujících 1948–1960*, in: *Pojetí a prosazování komunistické výchovy v Československu 1948–1989*, eds. J. Cuhra – M. Černá – M. Devátá – T. Hermann – P. Kourová, Praha 2020, s. 57–116.

20 Pavlína KOUROVÁ, *Prosazování komunistické ideologie do školní výchovy dětí a mládeže*, in: *Pojetí a prosazování komunistické výchovy v Československu 1948–1989*, eds. J. Cuhra – M. Černá – M. Devátá – T. Hermann – P. Kourová, Praha 2020, s. 117–173.

21 Daisuke ITOH – Masataka ISOBE – Sadato YAMAZAKI, *A Comparative Study on Relation between Science and Technology Curricula in Northern Ireland, Scotland, Taiwan and Japan*, in: *Rethinking Science and Technology Education To Meet the Demands of Future Generations in a Changing World*. International Organization for Science and Technology Education (IOSTE). 10th Symposium Proceedings, edd. N. Bizzo – C. S. Kawasaki – L. Ferracioli – V. L. Rosa, São Paulo 2002, s. 563–574.

22 Charles Alpheus BENNETT, *History of Manual and Industrial Education*, San Francisco 2021.

23 Günter PÄTZOLD, *Quellen und Dokumente zur Geschichte der Berufsbildung in Deutschland*, Köln, Wien 1991.

učňovského školství v 50. letech. Nouze byla o učební literaturu, a proto byli žáci odkázaní především na informace získané od učitele. Dalším průvodním jevem bylo, že učební literatura musela být v souladu s oficiálním kánonem vedoucí KSČ. Když už byla literatura k dispozici, učitelé často nevěděli, jak s ní pracovat, protože i didaktické smýšlení pedagogů bylo KSČ omezováno. Proto byly vydávány příručky, jak při výuce s učebnicí postupovat. Tuto skutečnost lze doložit příručkou *Jak pracovat s knihou a tiskem*, kterou vydalo Ministerstvo pracovních sil dne 12. května 1953.²⁷ Obsah této příručky je shrnut vlastně hned v prvním odstavci: „Je třeba plánovitě využívat knih ke zvyšování odborné kvalifikace žáků, k seznámení s pokrokovými pracovními metodami a novou technikou, k upevňování marxisticko-leninského názoru žáků, k vysvětlování přírodních zjevů a k seznamování s nejnovějšími vědeckými výzkumy, pro práci s knihou využívat rozmanitých forem práce, jako literárních večerů, besed a konferencí. Dále je třeba tematických výstav knih, výstav knižních novinek, knihovnických plakátů a rozvíjet umělecké čtení.“²⁸ Jak je patrné z tohoto úryvku, problémy dokázali vedoucí činitelé pojmenovat, a dokonce navrhnout možné řešení. Plány však v mnoha případech zůstávaly pouze na papíře a v praxi se nerealizovaly.

Jedním z prostředků, jak pomoci mistrům výrobního výcviku, bylo zřízení *metodických komisí*.²⁹ Jejich vznik byl podmíněn usnesením předsednictva ÚV KSČ a vlády ze dne 5. srpna 1952 o vybudování státních pracovních záloh v Československu. Hlavním cílem těchto komisí bylo zvyšování metodické úrovně učebně-výchovné práce mistrů výrobního výcviku a učitelů odborně technických předmětů.³⁰ Komisi tvořili mistři výrobního výcviku a učitelé odborně technických předmětů jednoho nebo několika příbuzných povolání. Její vedení měl na starost předseda komise, který byl vybírán z nejzkušenějších a nejkvalifikovanějších mistrů výrobního výcviku nebo učitelů odborně technických předmětů.³¹ Složení metodické komise musel poté ještě schválit ředitel učiliště podle návrhu zástupce ředitele pro odborné školení.^{32, 33} Povinností členů metodické komise bylo

27 Národní archiv v Praze (dále NA), fond (dále f.) Ministerstvo pracovních sil (dále MPS), inventární číslo (dále inv. č.) 415, signatura (dále sign.) 01-12, karton (dále kart.) 129.

28 Ibidem.

29 Metodické komise byly součástí metodických kabinetů, které byly rozděleny do metodických sekcí. Ty byly pojmenovány dle oborů, popř. podle jejich zaměření (celkem existovalo 22 sekcí – zámečnických povolání, soustružnických a příbuzných povolání, zpracování kovů za tepla a za studena, hutnických povolání, energetických povolání, povolání v rudných dolech, povolání v uhelných dolech, stavebních povolání, dřevoobráběcích povolání, povolání v železniční dopravě, povolání pro těžbu ropy, povolání v chemickém průmyslu, v polygrafických povoláních, povolání technického kreslení, matematiky, fyziky, mateřského a ruského jazyka, politické výchovy, tělesné výchovy, pro kulturně-výchovnou práci). Poslední 2 sekce zahrnovaly profese – ředitelé učilišť, zástupce ředitelů a vrchních mistrů; poslední pak mechaniky a technologie učilišť.

30 NA, f. MPS, inv. č. 847, sign. 4201, kart. 405.

31 Předseda metodické komise měl na starost sestavení plánu práce komise včetně jeho plnění, řízení jednání komise, zkoumání práce mistrů výrobního výcviku a učitelů odborně technických předmětů a svolávání zasedání komise nejméně jednou za měsíc. Podřízen byl zástupci ředitele pro odborné školení.

32 NA, f. MPS, inv. č. 847, sign. 4201, kart. 405.

33 Metodické komise pomáhaly mistrům výrobního výcviku a učitelům odborných technických předmětů v metodických otázkách, které se dotýkaly zajištění splnění výuky žáků podle učebních plánů a osnov; projednávaly časově tematické plány výrobního výcviku včetně jejich vyhodnocení; navrhovaly nejnvhodnější metody instruktáže žáků na pracovištích; vypracovávaly a posuzovaly seznamy učebně výrobních prací žáků. Mezi významnou činnost jistě patří i řešení otázek organizace odborných učeben, jejich doplňováním učebními pomůckami a metodikou jejich využití.

řešit otázky běžného prospěchu žáků, obsah kontrolních prací, postupných a závěrečných kvalifikačních zkoušek. Kromě toho se starala o zvyšování kvalifikace výrobních mistrů.³⁴ Pokud bychom použili jazyk pedagogiky, prováděla metodická komise nejen didaktické zajištění výuky, ale také činnost inspekcí, pokud se vezme v potaz kontrolní činnost nad mistry.

Nouze byla také o demonstrační učební pomůcky. Proto se v rámci výuky žáci pokoušeli o jejich vyhotovení. Pomůcky byly vyráběny převážně v rámci kroužku technické tvořivosti mládeže dle návrhu mistra a následné realizace učňů. S některými pomůckami se letohradské učiliště účastnilo okresních, krajských i celostátních výstav. Největšího úspěchu dosáhlo na krajské výstavě v Pardubicích, kde získalo v roce 1961 1. místo.³⁵ Postupně vznikaly tzv. *panelové pomůcky*.³⁶ Tyto didaktické pomůcky výrazně vnesly do výuky prvek názornosti a „živosti“.

Některé pomůcky, které zastaraly, byly nahrazovány novým typem vyučovacích pomůcek – tzv. *trenažéry*. Tyto pomůcky byly na svou dobu velmi dobře vybavené. Příkladem „trenažeru“ může být přístroj používaný při výuce soustružení. Ten vyhodnocoval učňovi špatné pohyby i výsledek soustružení.³⁷ Kromě toho se podíleli učni na zhotovování nových pracovních stolů, odkládacích skříní nebo skříní na výrobky. Každý pracovní stůl byl vybaven základními nástroji a měřidly, které počátkem školního roku přebral učeň do vlastní péče.³⁸

4.2 Zkoušky učňů

V průběhu školního roku čekaly na učně 3 typy zkoušek. Zpravidla v březnu měli nejprve za úkol úspěšně napsat *kontrolní práci*. Její zadání bylo připravováno již v únoru.³⁹ Smyslem kontrolních prací bylo jednak získání zpětné vazby pro učitele, zda učeň látce porozuměl a je ji schopen v praxi uplatnit a zároveň donutit učně věnovat se učivu, pokud možno průběžně.

Druhým typem zkoušek byly *zkoušky postupné*. Jejich příprava začala v červnu a realizovány byly v první polovině července.⁴⁰ Učni v nich měli dokázat, že učební látce, probírané v daném ročníku, porozuměli a jsou tak připraveni k absolvování následujícího ročníku.

Studium učňů bylo zakončeno *závěrečnými zkouškami*. Jejich účelem bylo ověřit, jak si žáci osvojili předepsané učivo, jehož rozsah byl stanoven učebním plánem a osnovami příslušného povolání. Zvláštní zřetel byl věnován politickému uvědomění žáků, jak hluboce si osvojili marxisticko-leninský světový názor a jak ho dovedou aplikovat v praxi.⁴¹

34 NA, f. MPS, inv. č. 847, sign. 4201, kart. 405.

35 Martin VYCHYTL, *Education of Apprentices in the OEZ Letohrad*, in: Proceedings of the International Student Scientific Conference Poster – 22/2018, Prague 2018, s. 3.

36 Název byl odvozen podle toho, že tyto pomůcky byly řazeny do „panelů“ jednak podle oboru, tak i dle učebních osnov. Podobně jako u „bytovek“ byl panel základním nosným prvkem stavby (srov. panelák), tak i panelová pomůcka se stala nosným prvkem v teoretické výuce.

37 Martin VYCHYTL, *Education of Apprentices in the OEZ Letohrad*, in: Proceedings of the International Student Scientific Conference Poster – 22/2018, Prague 2018, s. 3.

38 Ibidem.

39 NA, f. MPS, inv. č. 663, sign. 01, kart. 249.

40 Ibidem.

41 NA, f. MPS, inv. č. 1188, sign. ÚPD-1901, kart. 664.

Obr. 1: Učeň při nácviu pilování rovinných ploch na učební pomůcce "trenažér" (vedle svěráku)
Zdroj: AOHK, f. OEZ s. p. Letohrad 1945–1958, I. část, sign. I/720, kart. 18.

Obr. 2: Vybavení pracovního stolu učně
Zdroj: AOHK, f. OEZ s. p. Letohrad 1945–1958, I. část, sign. I/720, kart. 18.

Zkoušce se museli podrobit všichni žáci, kteří s prospěchem ukončili učební dobu stanovenou učebním plánem a učebními osnovami příslušného povolání.

Žáci, kteří neprospěli z teoretických předmětů u *závěrečných prospěchových zkoušek*, byli nuceni vykonat před začátkem *závěrečných kvalifikačních zkoušek opakovací zkoušky*. Znamka dosažená při úspěšné opakovací zkoušce, byla konečnou a byla zapsána na výstupním vysvědčení.⁴² Pokud žák neobstál při opravné zkoušce, nebyl připuštěn k *závěrečné kvalifikační zkoušce* a obdržel prozatímní vysvědčení bez známky z výrobního výcviku (byl nehodnocen). Na rubu vysvědčení se poté v poznámce uvedlo povolení k opakování zkoušky.⁴³ K té mohl být učeň připuštěn po šesti měsících.⁴⁴ V případě, že u opakovací zkoušky prospěl, mohl se následně podrobit i *závěrečné kvalifikační zkoušce*.⁴⁵

Závěrečné kvalifikační zkoušky se konaly podle zvláštního rozvrhu, který musel předem potvrdit ředitel učiliště a skládaly se ze 3 částí – *písemné zkoušky, praktické kvalifikační zkoušky a ústní zkoušky* v rozsahu odborných vědomostí požadovaných kvalifikační charakteristikou a učebními osnovami příslušného povolání.⁴⁶

42 NA, f. MPS, inv. č. 1188, sign. ÚPD-1901, kart. 664.

43 Ibidem.

44 Lhůta byla stejná jako u žáků, kteří u závěrečných kvalifikačních zkoušek neprospěli.

45 Žákům, kteří se ze závažných důvodů nemohli zúčastnit zkoušky ve stanoveném termínu nebo přerušili zkoušku (z důvodu onemocnění apod.), byl určen po dohodě s oblastní správou ministerstva pracovních sil náhradní termín k vykonání zkoušky nebo jejího zbytku.

46 Rozpis závěrečných zkoušek musel vycházet z podmínek, že 1 den probíhala písemná část a ústní část trvala 15–20 minut na jednoho žáka (během hodiny mohli být odzkoušeni až 3 žáci). Zároveň doba zasedání zkušební komise, kterou tvořili předseda komise (pracovník oblastní správy ministerstva pracovních sil nebo význačný pracovník jiného učiliště či oblastní správou touto funkcí pověřený) a dále místopředseda (zástupce závodu jmenovaný ředitelem závodu z řad technických kádřů), ředitel učiliště státních pracovních záloh, zástupce ředitele pro učebně výrobní část, pomocník ředitele pro kulturně výchovnou práci, vrchní (vedoucí) mistr výrobního výcviku, sekretář učebního výcviku, nesměla být delší než 8 hodin denně. Odzkoušet za den se tak smělo maximálně 24–25 žáků. Doba praktické zkoušky nebyla pevně časově omezena, závisela na druhu povolání a zkušebnímu kusu, který měl učeň při zkoušce zhotovit.

4.2.1 Písemná zkouška

Písemná zkouška měla, pokud možno, navazovat na téma praktické kvalifikační zkoušky a zpravidla obsahovala technologický popis a rozbor práce podle daného námětu, např.:

- stanovení pracovního postupu a popis jednotlivých operací s ohledem na novátorské pracovní metody;
- požadavky kladené na materiál a polotovary používané při vykonávání práce;
- určení a zdůvodnění použitého zařízení nebo jeho základních částí a mechanismů, použitých nástrojů a speciálních přípravků;
- popis organizace přípravy práce, pravidel pro převzetí a odevzdání pracoviště a výklad pravidel bezpečné práce, která je třeba zachovávat při práci).⁴⁷

Na písemnou zkoušku měli žáci 6 hodin času v jednom dnu. Pracovat směli pouze samostatně, bez cizí pomoci. Do vymezeného času spadal i ztrátový čas (instruktáž a přestávky). Po každé druhé hodině měli žáci právo na přestávku pro odpočinek s fyzminutkami na protažení těla. Žáci ovšem museli zůstat ve třídě, mohli však opouštět třídu jednotlivě v průběhu celé zkoušky. Pro opuštění třídy během zkoušky byl veden zvláštní záznam, do kterého se psal čas odchodu a příchodu učně ze/do třídy a jména těch, kteří učebnu opustili.⁴⁸

Jako příklad této zkoušky lze uvést zadání z předmětu Technologie.

1. *Popiš výrobu surového železa.*
2. *Měď a její použití, vlastnosti.*
3. *Kalení, cementování – praktický význam.*
4. *Izolanty používané v elektrotechnickém průmyslu.*⁴⁹

Hodnocení písemné práce prováděli učitel speciální technologie spolu s mistrem výrobního výcviku podle pětistupňového systému zavedeného pro písemné zkoušky v teoretickém vyučování. Výsledek písemné zkoušky byl vyjádřen jedinou známkou s písemným zdůvodněním.

4.2.2 Praktická zkouška

Praktickou kvalifikační zkoušku konali žáci na provozních pracovištích závodů, kde pracovali nebo v dílnách učiliště. Zkouška probíhala ve 3. a 4. čtvrtletí učebního roku. Zadání představovalo soubornou práci, která měla být typickou pro dané povolání a která odpovídala požadavkům stanovených kvalifikační charakteristikou. Zároveň musela práce z výrobního výcviku odpovídat technickým požadavkům závodu. Zkouška trvala nejvýše 3 pracovní směny. Zpravidla měli učni za úkol vyrobit 2 až 3 součástky nebo 1 celý výrobek.

Komise prověřovala nejen kvalitu zhotovených součástek nebo zhotoveného výrobku, ale také zdali žáci pracovali samostatně na příslušném pracovišti.⁵⁰ Členové zkušební komise byli také povinni o přestávkách nebo po skončení práce pohovořit s žákem a zeptat

47 NA, f. MPS, inv. č. 1188, sign. ÚPD-1901, kart. 664.

48 Ibidem.

49 Archivní oddělení Hradec Králové Státního oblastního archivu v Zámrsku (dále AOHK), f. OEZ s. p. Letohrad 1945–1958, I. část, sign. I/657, kart. 16..

50 NA, f. MPS, inv. č. 1188, sign. ÚPD-1901, kart. 664.

se ho, jak by postupoval při různých poruchách na zařízení, na němž pracoval a zdali umí plně využít nástroje nebo zařízení.

4.2.3 Ústní zkouška

Posledním druhem kvalifikačních zkoušek byly zkoušky ústní. Probíhaly před zkušební komisí, která měla k dispozici zkušební práci žáka a kontrolní list o praktické kvalifikační zkoušce, pracovní charakteristiku žáka, záznamy mistrů výrobního výcviku, učitelů a vychovatelů, opravenou a ohodnocenou žakovu písemnou práci, přehled o jeho prospěchu a o jeho absenci.⁵¹

Ústní zkouška byla veřejná, mohli se jí zúčastnit i ostatní žáci, a to i z prvních ročníků. Odborná část zkoušky byla zaměřena na učebně-výchovné úkoly učiliště, na výsledky a nedostatky písemné i praktické kvalifikační zkoušky. Dále měl žák odpovědět na 2–3 otázky, které si na začátku ústní zkoušky vylosoval.⁵² Zadání vylosovaných otázek se poté zapsala na jeden lístek. Narozdíl od předešlých zkoušek (písemné a praktické), byl důraz kladen na znalosti v oboru ekonomie a tehdejší mezinárodní hospodářsko-politické situace. Stranou nezůstaly ani významné politické události a dějiny ČSR.⁵³

Jako příklad ústní zkoušky uvádím zadání z předmětu Společenské vědy.

1. Co víš o lidské společnosti a společenských řádech od nejstarších dob po dnešní dobu?
2. Zhodnot únorové události – co o tom víš?
3. Úkoly ROH na závodech.

Na uvedeném příkladu chci také ukázat další kritérium hodnocení učňovských zkoušek – politickou vyspělost a jazykovou správnost.^{54, 55}

Ředitel učiliště na závěr sestavil hlášení výsledků závěrečných kvalifikačních zkoušek a poslal je do deseti dnů oblastní správě ministerstva pracovních sil. Výsledky zkoušek byly ještě hodnoceny na zvláštním zasedání učebně-metodické rady v učilišti.⁵⁶ Oblastní správa z výsledku závěrečných kvalifikačních zkoušek sestavila souhrnná hlášení ve dvou kopiích a do dvaceti pěti dnů je odesílala ministerstvu pracovních sil.⁵⁷

4.3 Soutěže pro žáky učilišť

Žáci učilišť měli možnost se zúčastnit také soutěží. Mezi nimi zaujímaly významnější postavení dvě soutěže, z nichž každá byla zaměřena na jinou stránku rozvoje žakovy

dovednosti, zručnosti a talentu. Z dnešního pohledu vzdělávání žáků lze přirovnat tyto soutěže k předmětovým olympiádám. Stejně jako ony probíhaly v různých kolech (školním, oblastním a celorepublikovém), měly přispět ke zdravé soutěživosti mezi žáky, podporovat talent nadaných žáků a motivovat je k dobré práci ve škole.

4.3.1 Soutěž technické tvořivosti

První ročník této soutěže se konal ve školním roce 1953–1954. Soutěž vyhlašovalo každoročně Ministerstvo pracovních sil spolu s Ústředním výborem Československého svazu mládeže (ÚV ČSM). Hlavním cílem této soutěže bylo přispět k dobré přípravě budoucích kvalifikovaných dělníků pro hospodářství, propagovat nejlepší výsledky práce kroužků a jednotlivců, získat další zájemce o technickou tvořivost, seznamovat nejširší veřejnost s výsledky učebně-výchovné práce a s péčí strany a vlády o pracující dorost a zvyšovat u školní mládeže zájem o polytechnickou výchovu a pomáhat v náboru mládeže do obtížných povolání.⁵⁸

Soutěž probíhala ve třech kategoriích. V první kategorii se soutěžilo o zhotovení stávajících novátorských a zdokonalených nástrojů pro praktické využití. Dále mohli žáci připravit vlastní zlepšovací návrhy, které by mohly být použity v praxi (návrhy a konstrukce, které pomohou ve zvyšování bezpečnosti práce a návrhy, které by vedly k hospodárnosti a snižování vlastních nákladů výroby, k úspoře vzácných kovů apod.).^{59, 60} Ve druhé kategorii směli žáci vystoupit s vyhotoveným výrobkem z odpadového materiálu, z vyřazených strojů a přístrojů. Ve třetí kategorii pak měli za úkol zhotovení názorných učebních pomůcek pomáhajících učilišti ke zlepšení názornosti vyučování ve všech předmětech teoretického vyučování a výrobního výcviku. K vystaveným výrobkům bylo nutné vždy připojit stručný popis a příslušnou technickou dokumentaci (plány, výkresy, výpočty, pracovní postup, popis funkcí apod.) a jména žáků, vedoucího a poradce kroužku, kteří výrobek zhotovili. Vítězové byli odměněni peněžitými odměnami (pro učiliště), věcnými odměnami (pro technické kroužky a jednotlivce) a diplomy.⁶¹

Soutěž byla pro učiliště i závod výbornou příležitostí se zviditelnit a dostat se do povědomí širšímu okruhu veřejnosti. Výstavy navštěvovali hromadně žáci škol, kterým byl podán odborný výklad o vystavovaných předmětech, jejich vzniku a zpracování. Navštěvníci byli seznámeni se životem a prací učňovského kolektivu jednotlivých kroužků, byly pro ně připraveny technické soutěže a zábavné hry (kvízy, hádanky apod.).

51 NA, f. MPS, inv. č. 1188, sign. ÚPD-1901, kart. 664.

52 Počet otázek k losování musel být nejméně o 10 vyšší, než byl průměrný počet žáků zkušenských v jednom dnu.

53 NA, f. MPS, inv. č. 1188, sign. ÚPD-1901, kart. 664.

54 Jak je z hodnocení patrné, museli žáci prokázat nejen technické znalosti a dovednosti, popřípadě „politickou vyspělost“ tehdejší doby, ale byly nuceni se i přesně a spisovně vyjadřovat. V případě písemných prací bylo zapotřebí znát i pravopis českého jazyka.

55 K promyšlení odpovědí měl žák 15 minut, vlastní zkouška poté trvala 15–30 minut. Otázky musely být konkrétní a jasné, aby jejich smysl byl žákovi ihned zřejmý. O průběhu ústní zkoušky byl veden protokol, jehož zpracováním byl pověřen některý z výchovných pracovníků učiliště (učitel, mistr výrobního výcviku nebo vychovatel).

56 Protokol z tohoto zasedání se přikládal k svazku s dokumenty o zkouškách žáků. Kopii protokolu odeslal ředitel učiliště oblastní správě.

57 NA, f. MPS, inv. č. 1188, sign. ÚPD-1901, kart. 664.

58 NA, f. MPS, inv. č. 1024, sign. 4083, kart. 563.

59 Vzhledem k zaměření letohradského učiliště k oboru elektrotechnika mohly být v této kategorii například zhotovovány elektronkový nebo detektorový přijímač, vysílač a jiné práce z oboru elektronkové techniky.

60 NA, f. MPS, inv. č. 1024, sign. 4083, kart. 563.

61 V roce 1955 (2. ročník soutěže) byla pro vítězné učiliště odměnou částka 1000 Kčs a vítězný technický kroužek/jednotlivec obdržel dalekohled nebo knihu.

Obr. 3: Výstava učňovských prací v Letohradě v závodním klubu „Kreml“
Zdroj: AOHK, f. OEZ s. p. Letohrad 1945–1958, I. část, sign. I/720, kart. 18.

4.3.2 Soutěž kulturní tvořivosti

Soutěž, obdobně jako soutěž technické tvořivosti, probíhala na úrovni školní (učilištní), oblastní a celostátní. Účelem soutěže bylo masové zapojení žáků do aktivní kulturní činnosti, vytváření radostného prostředí v učilišti a upevnění žákovského kolektivu.⁶²

Soutěžilo se ve dvou základních kategoriích – jednotlivci a soubory. V kategorii jednotlivců vystupovali žáci v sólovém zpěvu, recitaci, hře na hudební nástroj, uměleckém předčítání, výtvarném umění, literární tvorbě, hudební skladbě, sólovém tanci, lidovém vyprávění, dramatickém projevu, imitování a hře s maňásky.⁶³ V soutěži vystupovaly soubory pěvecké, hudební, dramatické, recitační a taneční. Soubory později doplnily i dva kroužky – výtvarný a fotografický.⁶⁴ Žáci vystupovali v souborech rozdělených podle učebně výchovných skupin. Každý soubor byl povinen předvést ucelený program v délce 15 minut. Výběr všech písní a představení byl ponechán souborům. Den písní byl rozšířen o soutěž jednotlivců, kteří předvedli program v délce 5–10 minut.⁶⁵ Také v této soutěži obdrželi vítězové věcné ceny, peněžní ceny a diplomy.

Obr. 4: Diplom udělovaný v soutěži kulturní tvořivosti
Zdroj: NA, f. MPS, inv. č. 1024, sign. 4083, kart. 563.

62 NA, f. MPS, inv. č. 1024, sign. 4083, kart. 563.

63 V archívních pramenech Národního archivu v Praze (f. 563) jsem našel, že největší zastoupení mělo v Hradecké oblasti mezi chlapci výtvarné umění. Mezi děvčaty bylo nejvíce oblíbené recitování. Naopak nejmenší zastoupení měly kategorie literární tvorba a hudební skladba (platí pro chlapce i děvčata).

64 Největší zastoupení měla kategorie pěvecký sbor. Velký podíl na tom měl jistě fakt, že v Letohradě působil pěvecký sbor Petra Jilemnického.

65 AOHK, f. OEZ s. p. Letohrad 1945–1958, I. část, sign. I/650, kart. 15.

4.3.3 Uspořádání slavnosti „Dědy Mráze“

Slavnost „Dědy Mráze“ byla pořádána obvykle před Vánoci večer v Kulturním domě Petra Jilemnického v Letohradě. K tanci a poslechu hrál taneční orchestr závodu „Vitka“ ze Žamberka. Ukončení slavnosti bylo o půlnoci.

Skupině dívek bylo uloženo, aby zajistila ozdobení vánočního stromku. Učebně výrobní skupina obor elektromontér zajistila elektrické osvětlení vánočního stromku. Vychovatel Hubálek spolu se žáky připravil restaurační zařízení. Vychovatelé Vrbický a Bříza připravili výzdobu jeviště a za spolupráce mistra výrobního výcviku Nováka dali do pořádku mapu s elektrickým osvětlením, na které byla označena cesta „Dědy Mráze“. Dále se muselo zajistit topení Kulturního domu, proplacení pronájmu Kulturního domu a úhrada orchestru a občerstvení.⁶⁶

4.4 Volný čas a zábava učňů

Život učňů netvořila jen výuka a učení se novým teoretickým a praktickým znalostem a dovednostem. Rádi také odpočívali a prožívali chvíle, kdy mohli relaxovat a na školní povinnosti alespoň na chvíli zapomenout.

Žáci letohradského učiliště měli možnost navštěvovat spoustu zájmových kroužků. Hudebně nadaní žáci zpívali v pěveckém souboru Petra Jilemnického.⁶⁷ Během své působnosti měl tento soubor 60 zpěváků a 20 hudebníků. Milovníci kultury často chodili na divadelní a filmová představení nebo četli knihy.⁶⁸

Velkou roli hrál v životě učňů také sport, který řídila tělovýchovně branná rada. Velmi oblíbené bylo nacvičování na celostátní spartakiádu v letech 1955, 1960 a 1965. V zimě se hrál turnaj ve stolním tenise, lední hokej nebo se pořádal výcvikový lyžařský kurz do Jeseníků. V létě byly oblíbenými sporty odbíjená, lehká atletika a kopaná.⁶⁹ Kromě těchto forem byl pro žáky v zimních měsících organizován také výchovný výcvikový lyžařský zájezd, který měl za úkol zvyšovat tělesnou a brannou zdatnost žáků. Pro výběr žáků na lyžařský výcvik byla uplatňována tato kritéria: plnění úkolů na pracovišti, prospěch a kázeň, znalost a zájem o nácvičování na 1. celostátní spartakiádu.⁷⁰ Vybraní žáci byli poté zařazeni do jedné ze 3 výkonnostních skupin – začátečníci, pokročilí a vyspělí lyžaři. Žáci, kteří byli na lyžařský kurz vybráni, využívali buď vlastní výstroj, nebo pokud ji neměli, byla jim zapůjčena ze skladu učiliště. V případě, že učiliště nemohlo poskytnout výstroj a výzbroj žákům, byla zajištěna prostřednictvím oblastní správy Hradec Králové na jiném učilišti, kde jí bylo dostatek. Kontrolu výstroje a výzbroje provedli na učilištích u jednotlivých družstev již před odjezdem jejich vedoucích a také vedoucích zájezdu.⁷¹

66 AOHK, f. OEZ s. p. Letohrad 1945–1958, I. část, sign. I/650, kart. 15.

67 Pěvecký sbor nesl jméno letohradského rodáka Petra Jilemnického – slovenského spisovatele, novináře, učitele a komunistického politika českého původu.

68 Martin VYCHYTIL, *Education of Apprentices in the OEZ Letohrad*, in: Proceedings of the International Student Scientific Conference Poster – 22/2018, Prague 2018, s. 4.

69 Ibidem, s. 4–5.

70 NA, f. MPS, inv. č. 1035, sign. 4252, kart. 567.

71 Ibidem.

Obr. 5: Titulní strana měsíčníku Hlas mladých (ročník 1., číslo 3.), který vydával OEZ Letohrad
Zdroj: AOHK, f. OEZ s. p. Letohrad 1945–1958, I. část, sign. I/700, kart. 17.

V rámci sportu se konala utkání mezi závody. V kopané letohradské učiliště odehrálo několik přátelských zápasů. Proti odbornému učilišti Tesly Lanškroun zvítězilo mužstvo OEZ 6:0. V tomto utkání vynikli hráči letohradského učiliště rychlým startem na míč a lepší kombinační hrou. V útoku se dařila střelba. Po dvou brankách střelili Mikyska a Bílý, po jedné pak Syřena a Moravec.

V Novém Městě nad Metují porazil Letohrad i tamější závod Stavostroj, za který nastoupilo 5 hráčů, kteří hráli dorosteneckou ligu za Tepnu Náchod. Přesto se hráči letohradského učiliště nezalekli a podařilo se jim vsítit vedoucí branku. Poté využili zmatku soupeřovy obrany a Mikyska vsítit další dvě branky. V závěru prvního poločasu po velmi přísně nařízeném pokutovém kopu se Stavostroji podařilo snížit na konečný výsledek 1:3. Letohrad nastoupil v této sestavě: brankář Petr Kapusta; obránci: Cvik, Janeba a Drábek; záloha: Knotek a Samek; útok: Moravec, Mikyska, Syřena, Motyčka a Bílý.⁷² Z hlediska rozestavení tedy mužstvo nastoupilo v současnosti neobvyklém rozestavení 3-2-5.

Vítězství slavil Letohrad i proti odbornému učilišti Dolní Lipka. Tento zápas proti slabšímu soupeři byl pro ně lehkou záležitostí. Za stálé převahy se hráči OEZ poměrně snadno dostávali před soupeřovu branku. Nejlépe zahrál Janeba v obraně a neúnavný Knotek, který hrál po celém hřišti. Tři branky vsítil Mikyska, jednu Moravec a jednu dokonce brankář Kapusta ze vzdálenosti 10 metrů.⁷³

Utkání se hrála i mezi jednotlivými ročníky v rámci učiliště. Příkladem je přátelský zápas mezi prvním a druhým ročníkem, který zcela zaslouženě vyhráli učni druhého ročníku, kteří byli po celý zápas lepší a neustále útočili. Projevila se u nich větší sebranost a fyzická připravenost. Rovněž po technické stránce byli o mnoho lepší. „Druháci“ nakonec vyhráli 6:1.⁷⁴

⁷² AOHK, f. OEZ s. p. Letohrad 1945–1958, I. část, sign. II/220, kart. 36.

⁷³ Ibidem.

⁷⁴ Ibidem.

Pro atleticky nadané žáky byl významný závod Běh Jiskry Orlicka. Ve 3. ročníku (závod se poprvé konal v roce 1962) se učni Letohradu v okresní konkurenci umístili takto: na 6. místě Horniček, na 8. Borovička, na 9. Chalupa, na 13. Argaláš a na 14. místě Byzon.⁷⁵

4.5 Přestupky žáků

K životu žáků učiliště během školního roku patřily i různé kázeňské přestupky. Dne 31. října 1956 se neukázněně chovali v autobuse při cestě do školy dva žáci. Jelikož tímto svým chováním dokázali, že si neváží učiliště a tím i výhod, které jim byly poskytnuty, rozhodlo se vedení učiliště odebrat jim žákovské jízdenky na dobu 14 dnů od 5. listopadu 1956.⁷⁶

Učilištním rozkazem č. 3 ze dne 8. října 1956 byli všichni žáci upozorněni, aby dodržovali útvary při odchodu od autobusu do školy i ze školy k autobusu. Za porušení tohoto rozkazu, a tím i Pravidel vnitřního pořádku a chování žáků, byla udělena důtka třem žákům, kteří nedodržovali útvary dne 31. října 1956. Při této příležitosti byl znova upozorněn celý žákovský kolektiv, že budou-li se nadále vyskytovat případy nedodržování útvarů a nekázně, nebude žákům bydlícím na domově hrazeno jízdné autobusem do školy a žákům dojíždějícím potvrzovány průkazky na slevu jízdného.⁷⁷

Vzhledem k tomu, že např. koncem října bylo zhoršené počasí, bylo uloženo všem žákům učiliště, aby se teple oblékali a tím předcházeli nemocem. Dozorčím vychovatelům bylo nařízeno, aby denně kontrolovali oblečení žáků před odchodem do školy i do dílen a oznamovali vychovateli každé porušení tohoto příkazu. Z každého takového případu vyvodil poté vychovatel důsledky a podal oznámení rodičům, aby se zamezilo zbytečné nemocnosti žáků a tím i absenci ve škole i na dílně.

Při kontrolách na lůžkové ošetřovně bylo zjištěno, že žáci nedodržovali pořádek, který se týkal hlavně převlékání a hygieny. Žáci byli upozorňováni, aby si všichni, kteří byli uznáni lékařem práce neschopni, brali s sebou na lůžkovou ošetřovnu čisté noční prádlo (pyžama), ručník, mýdlo, kartáček a pastu na zuby, což bylo základním hygienickým požadavkem.⁷⁸

Dne 7. června 1956 došel do učiliště osobní dopis ředitele oblastní zprávy MTS Karla Loudy, ve které bylo oznámeno, že došlo k tragickým úmrtím žáků. Tato zpráva byla pro letohradské učiliště výstrahou pro zajištění bezpečnosti při koupání. Z důvodu zajištění bezpečnosti bylo žákům zakázáno koupání v prostorách pastvinské přehrady a nedovoleno koupání bez dozoru výchovných pracovníků.⁷⁹

Obecně za porušení pravidel stanovených učňovským řádem mohly být žákům uloženy tyto tresty:

- 1) pokárání před skupinou žáků,
- 2) důtka při denním hlášení,
- 3) zostřená důtka při denním hlášení,
- 4) výstraha vyloučením ze střediska při denním hlášení a
- 5) vyloučení ze střediska.⁸⁰

⁷⁵ AOHK, f. OEZ s. p. Letohrad 1945–1958, I. část, sign. II/220, kart. 36.

⁷⁶ AOHK, f. OEZ s. p. Letohrad 1945–1958, I. část, sign. I/650, kart. 15.

⁷⁷ Ibidem.

⁷⁸ Ibidem.

⁷⁹ Ibidem.

⁸⁰ Ibidem.

Mezi další povinnosti žáka, které dnes již nenajdeme v žádném školním řádu, patřily: sezení v učebně zpřímá; ve veřejných místnostech, v tramvaji, autobuse, ve vlaku apod., uvolnění svého místa nemocným, starým lidem, invalidům a ženám; včasné střihání nehtů na rukou i nohou nebo být řádně ostříhán a udržovat si vlasy v pořádku.⁸¹

4.6 Politická výchova v učilišti OEZ

Pro sledované období lze vysledovat řadu typických rysů. Jedním z nich byla důsledná snaha o sjednocení procesu výchovy obyvatelstva všech kategorií v duchu oficiální komunistické ideologie – marxismu-leninismu. Program komunistické (politické) výchovy byl chápán jako nezbytná podmínka k dosažení kýžených cílů, nejprve socialismu a následně jeho rozvoje až k očekávanému stádiu komunismu.

Aplikace politické výchovy na vzdělávání ve firmě OEZ se uskutečňovala několika způsoby. Jedním z nich bylo internátní školení, kde se jednalo o několik turnusů politického školení. Frekventanti kurzu psali pozdravné telegramy ÚV KSČ, stranickému sjezdu, prezidentovi nebo se společně účastnili prvomájového průvodu. Velký důraz byl kladen na kolektivismus a společné aktivity. Účastníci při školení měli vyzkoušet vzorovou komunistickou pospolitost.⁸² Tomu odpovídala rozcvička, výuka, práce v kroužcích i volnočasové aktivity. Podporovány byly kolektivní sporty⁸³, společná návštěva kulturních zařízení či společně organizovaná zábava včetně večírků.⁸⁴ Někteří kádroví vedoucí vyjádřili naději, že společným zážitkem kolektivního života během školení se naruší tradiční stavovské vztahy nadřízenosti a podřízenosti a podpoří se vztahy soudružské kolegiality. Aby tyto tendence podpořili, kladli velký důraz na vzájemné tykání.⁸⁵

Prostřednictvím kritiky a sebekritiky v rámci kolektivu, kádrových rozhovorů, si účastníci kurzů osvojovali nejen základy marxisticko-leninské dogmatiky, ale i „správné“ názory na aktuální politické problémy. Tímto způsobem se můžeme setkat z archivních pramenů např. s těmito dotazy: „Jaký je tvůj názor na německý problém?“ Odpověď: *Ne-souhlasím s rozdělením Německa a budováním nové západoněmecké armády.*⁸⁶ Jiný posluchač zase od svého kolegy dostal otázku: „Jak se stavíš k provolání ÚV KSČ v případě Šlinga, Švermové a spol.?“ Odpověděl: „Případ Šlinga, Švermové a spol. byl vyřešen bolševickým způsobem, což dokazuje, že vedoucí činitelé ÚV KSČ jsou na svých místech, čímž strana tímto zásahem vyšla posílena.“⁸⁷

V návaznosti na školení se na některých úřadech zakládaly politické kroužky nebo zaváděly politické desetiminutovky. Pomocí těchto a podobných kurzů se lidé přihlašovali k brigádám, pracovním soutěžím a dalším závazkům. Typickými pro OEZ byly brigády

na pomoc venkovu⁸⁸, pomoc JZD Vlčkovice⁸⁹ či jiné individuální závazky.⁹⁰ Politické vzdělání se do budoucna stalo nedílnou součástí profesní kvalifikace a předmětem pravidelných kádrových hodnocení.⁹¹

Politickou agitačně-propagační funkci postupně přebíraly i odbory nebo jiné masové organizace (Svaz československo-sovětského přátelství, Československý svaz mládeže). Za jeden z nejdůležitějších prostředků „přesvědčování a výchovy“ pracujících byla považována tzv. názorná agitace. V továrnách a výrobních podnicích měla referovat o plnění politického úkolu číslo jedna, tedy o skutečnostech souvisejících s plněním pětiletého plánu – o počtu výrobků a zmetků, normách všech druhů, zameškaných hodinách a nejlepších pracovnících. Prezentace úspěchů i prohřešků s potenciální vidinou odměny a trestu měla motivovat k lepším výkonům i ty, kteří se politické výchově vyhýbali. Také rozhlas postupně začal sloužit k přenosu „bleskových informací“, výzvám k závazkům a socialistickému soutěžení, zpráv ze života podniku, politickým kampaním a aktualitám.⁹² Totéž lze říct o nástěnných novinách podle sovětského vzoru.

V kurzu o názorné agitaci, která měla především povzbuzovat socialistické soutěžení, pracovní výkonnost a doprovázet velké politické kampaně, u nichž bylo potřeba zajistit masovou podporu a jednotný výklad, byli funkcionáři poučeni, že nástěnné noviny představují „svěží pramen pro kolektiv na pracovišti: Zpráva, upozornění, malý článek, básnička, vtip, kresba, fotografie, a to vše si pořizují zaměstnanci sami, ze své iniciativy.“⁹³ A právě následující první slokou básně pracovníka OEZ Jana Kapra zakončují svůj příspěvek.

Jan Kapr – *Mladá píseň*
„Dej se k nám, kdo jsi rád, že jsi mladý,
dokud pták v srdci svém jaře zpívá,
den co den, rok, co rok naše řady,
rychle rostou, jak tkáň věčně živá.
Kdo jde sám spadne dřív, nežli vzletí,
jednotni dojdeme dřív mnohem dál,
odpadne jako smetí, kdo sám stranou stál,
kdo se štětí jak páv, ať jen kleje víc,
ať je zdrav, kdo se nedá, ať zvedá svou líc,
k slunci vstříc, slunci vstříc.“⁹⁴

Závěr

Ve zkoumaném období 50. let 20. století představuje učňovské školství možnost, jak nejen žáka naučit novým teoretickým poznatkům, ale také jejich uplatnění v praxi. Lze vyslovit

81 AOHK, f. OEZ s. p. Letohrad 1945-1958, I. část, sign. I/650, kart. 15.

82 Marie ČERNÁ, *Mezi ideologickou indoktrinací a pracovní mobilizací. Politická výchova pracujících 1948-1960*, in: Pojetí a prosazování komunistické výchovy v Československu 1948-1989, eds. J. Cuhra – M. Černá – M. Devátá – T. Hermann – P. Kourová, Praha 2020, s. 68.

83 Srov. kap. 4.4 *Volný čas a zábava učňů*.

84 Srov. kap. 4.3.3 *Uspořádání slavností „Dědy Mráze“*.

85 NA, f. Rudolf Slánský, sv. 15, a. j. 153, Podklady školení, nedatováno.

86 Státní okresní archiv (dále SOkA) Olomouc, f. Krajský národní výbor (dále KNV) Olomouc, kart. 517, sign. 57.1, Školení funkcionářů-plánovačů a zaměstnanců plánovacích referátů ONV a KNV, 12.-23. 3. 1951.

87 Ibidem.

88 AOHK, f. OEZ s. p. Letohrad 1945-1958, I. část, sign. III/635, kart. 143.

89 AOHK, f. OEZ s. p. Letohrad 1945-1958, I. část, sign. III/643, kart. 145.

90 AOHK, f. OEZ s. p. Letohrad 1945-1958, I. část, sign. III/642, kart. 145.

91 AOHK, f. OEZ s. p. Letohrad 1945-1958, I. část, sign. I/602, kart. 12.

92 AOHK, f. OEZ s. p. Letohrad 1945-1958, I. část, sign. I/750, kart. 22.

93 Marie ČERNÁ, *Mezi ideologickou indoktrinací a pracovní mobilizací. Politická výchova pracujících 1948-1960*, in: Pojetí a prosazování komunistické výchovy v Československu 1948-1989, eds. J. Cuhra – M. Černá – M. Devátá – T. Hermann – P. Kourová, Praha 2020, s. 85.

94 AOHK, f. OEZ s. p. Letohrad 1945-1958, I. část, sign. I/700, kart. 17.

názor, že právě této oblasti vzdělávání byla věnována vyšší pozornost, a to i přes skutečnost, že výuka v učňovských školách nezačínala vždy na stejné počáteční úrovni, nýbrž se musely některé školy vypořádat s neutěšenými podmínkami, díky nimž probíhala výuka obtížně. To lze dokumentovat i na příkladu učiliště firmy OEZ Letohrad, o kterém pojednával tento článek. Kromě neadekvátního učebního zázemí, se museli učni i jejich mistři často obejít bez kvalitních didaktických pomůcek. Učni OEZ Letohrad se však s nepříjemností vypořádali dobře, o čemž svědčí 1. místo na krajské výstavě v Pardubicích v roce 1961, kde byly výrobky vystavovány. Další úspěchy zaznamenali žáci v soutěži kulturní tvořivosti a sportu. Podobnost systému konání učňovských zkoušek s dnešní dobou, svědčí o skutečnosti, že výstupní znalosti a dovednosti žáků byly dobře nastaveny.

Souhrnem lze konstatovat, že české komunistické školství jako celek bylo velmi efektivní v předávání (až indoktrinaci) informací, ale velmi problematické ve formování charakteru, jenž byl naopak deformován celým nemorálním systémem. Celý projekt tak přinesl pedagogickou zkušenost: má-li být člověk opravdu vzdělán k lidskosti, nestačí pouhé neutrální informace, fakta či vědomosti, neboť ty mohou být použity jak k dobrému, tak ke zlému. Je třeba též vzdělání charakteru, které uschopní člověka veškeré informace lidsky užívat, tj. nakládat s nimi tak, aby to bylo nejen ku prospěchu jedince, ale i celku lidské pospolitosti.

Autor/Author

Martin Vychytil

Odbor pro vědeckou a výzkumnou činnost

Rektorát

České vysoké učení technické v Praze

Jugoslávských partyzánů 1580/3

160 00 Praha 6-Dejvice

Martin.Vychytil@seznam.cz

PhDr. Mgr. Martin Vychytil (*1988) vystudoval v letech 2008 až 2011 Pedagogickou fakultu Univerzity Hradec Králové v bakalářském studijním programu Historie a Ruský jazyk se zaměřením na vzdělávání. Navazující magisterský obor Učitelství pro střední školy – dějepis a ruský jazyk a literatura absolvoval na téže vysoké škole v letech 2011 až 2013. V roce 2017 úspěšně zakončil rigorózní řízení v programu Tělesná výchova a sport na Fakultě tělesné výchovy a sportu Univerzity Karlovy. Od října 2016 je doktorandem oboru Historie techniky na ČVUT v Praze. Tématem jeho disertační práce je „Historie firmy Orlické elektrotechnické závody do roku 1967“. Současně také vyučuje na Obchodní akademii Dušní v Praze.

Summary

Education of apprentices at the vocational school OEZ Letohrad in the years 1951–1958

The presented paper seeks to explain the development of apprenticeship education in the 1950s, which comprised one of the possibilities of educating a young person in the period of socialism.

The vocational school of the electrical engineering company OEZ in Letohrad was selected as a model school. This company is important in the field of electrical engineering not only in Eastern Bohemia. The activity of apprentices is divided to 2 fields according to the environment where it took place – in school and out of school. The teaching at school, divided to practical and theoretical, was conditioned by adequate teaching spaces, school literature, teaching and demonstration aids. However, all these necessities were missing in Letohrad and had to be provided by not only teachers but also apprentices. Nevertheless, this experience was beneficial for this vocational school because it strengthened the technical creativity and skills of apprentices. This proved to be a great advantage at exhibitions and competitions, too. The form of the apprentices' exams has not changed much since the 1950s, this indicates a relatively well-established system. The competitions that were offered to the apprentices reflected their talent and the socio-political opinions of the time. Apprentices' transgressions were punished more. The apprenticeship education can be seen as a tool for the political-ideological consolidation of young people on the one hand. This system has led to the reduction of some negative social influences on behaviour on the other hand.

